

DR. PHIL. G. VILBERG

MEIE
KODUMAA TAIMI
RAHVA KÄSITLUSES

II

„LOODUSEVAATLEJA“ KIRJASTUS
TARTU 1935

Korjake rahvapäraseid taimenimesid!

Koguge teateid taimede kohta!

Rahvapärased taimenimed on osa rahva vaimuvarast. Või veel rohkemgi — taimenimed on osa rahvaluulest, sest suurem osa taimenimesid ei ole mingid lihtsad sõnasünnitised, vaid nende loomisel on arvestatud mitmesuguseid asjaolusid, mis ikka on seoses rahva arvamustega taime omaduste, välimuse või koguni taime tekkimisloo suhtes, vaadatult rahvale omapärase luule ja imede seisukohalt. Sellelt vaatepunktilt võib taimenimi kajastada mitmesuguseid asjaolusid taimede suhtes.

Rahvapäraste taimenimede kogumine on sellepärast tarvilik, ja iseäi kiire iseloomuga kultuurettvõte, sest vanemad inimesed, kes veel tunnevad rahvapäraseid taimenimesid, kaovad ikka rohkem kalmukünka alla, kuna nooremad omandavad juba kirjakeelseid ja teaduslikud nimetused. Praegu on aga võrdlemisi väike osa taimenimesid kogutud ning töötulemused pole veel rahuldavad. Seepärast tähendatagu üles kõik oma ümbruse rahvapärased nimed ja teatatagu keskkoha alltähendatud aadressil. Eriti palutakse vastata järgmistele küsimustele:

1) Kuidas nimetatakse teie ümbruses rahvasuus taimi (puid, põõsaid, marjaimi, lilli, rohtusid, seeni)? Millest võis selline nimi tekkida? (Nimed palutakse kõik võimalikult nii kirjutada, kuidas neid räägitakse, näit. kõvverohi, mitte kõuerohi jne.). — 2) Milliste taimede korjamine on ühenduses tähtpäevadega, kirikupühadega (näit. jüripäevaga, palmipuudepühaga, jaanipäevaga, nelipühadega jne.)? — 3) Missuguste haiguste vastu tarvitati taimi arstimiks ja kuidas? — 4) Kas tarvitati mõnda taime nõiduseks või luupainajate, maa-aluste vastu? Ja missuguseid nimelt. — 5) Kas arvatakse mõnel taimel olevat mõju müristamisele, piksele, üldse ilmale. — 6) Milliseid taimi tarvitatakse lastemängudes ja kuidas? Missuguseid sõnu tuntakse pajuville tegemisel jne.? — 7) Missuguste talutööde tegemist kõrvutatakse taimede õitsemisega, lehtimisega jne.? — 8) Milliseid kombeid tuntakse viljade külvamisel, kapsaste istutamisel, puude raiumisel? — 9) Missuguseid muinasjutte tuntakse taimede kohta? — 10) Milliste taimedega värvitakse? Ja kuidas, mida lisatakse värvimisel juurde? Kuidas korjati taimi värvimiseks? Missuguseid riistu seks tarvitati? Jne.

Soovitav on juurde lisada rahvapärasele taimenimele kirjakeelne nimi, või ka ladina-, saksa-, venekeelne, kui teatakse. Või lisatagu taimest väike oks, õis mõne lehega juurde. Igal teatajal olgu juurde lisatud saatja nimi, kihelkond ja vald, kust teade pärit. Lühemaid teateid võib saata ka postkaardil. Kõik teated palutakse saata aadressil: **Tartu, Kastani tän. 119.**

Praegu on viimane aeg koguda rahvapäraseid taimenimesid, sellepärast päästke veel, mis päästa võib.

Dr. G. Vilberg.

A-9335II

DR. PHIL. G. VILBERG

5040^c

MEIE

KODUMAA TAIMI
RAHVA KÄSITLUSES

II

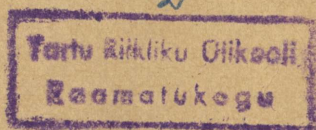

13533

„LOODUSVAATLEJA“ KIRJASTUS
TARTU 1935

70407

Keeleline korrektor A. Vaigla

102007

66701

Pääsukesesilm — *Primula farinosa* L. *)

Niisketel sooniitudel, kus turvas lähedal, samuti ka ülemineku-ribal kõrgematele aruniitudele kasvab kohati otse katvalt pääsukesesilmi ehk jaanililli. Peaaegu rõhtsalt maapinnas asuva juurika otsast kasvab 10—20 cm kõrgune vars, mis alusel ümbritsetud kimbu piklikmunajate, kodarikuna vastu maapinda asetatud lehtedega, mille servad veidi tagasikäändunud, alumine pind aga valkja jahuka korruga kattunud; hõreda ebasarikana esinevad püstised õied on kahkjaspunased või lillad, kokkukasvanud putkega ja 5 ääristipmega; putke neelu kohal on enamasti väike kollakas täpp; kokkukasvanud tupp on peaaegu sama pikk kui krooniputk, aga palju tihedamalt krooni vastas kui nurmenukul (86. joon.). 6—7. Meil kasvab ta igal pool vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila parasvöötmes, puudub aga põhjapoolsemates osades (Soomes esineb vaid Ahvena saartel, mujal puudub või on väga haruldane, näit. Turu ümbruses).

86. joon. Pääsukesesilm. $\frac{1}{2}$.

Pääsukesesilm on laiemale hulgale tuntud peamiselt ilutaimena, — teda korjatakse õitse ajal heameelega ning kaunistatakse siis nendega elamuid. Pääsüsilmapärgadega kaunistavad lapsed end heameelele, sest lilled ei närtsi nii pea. Pääsukesesilmi tuntakse seepärast rahva hulgas väga hästi ligi 30 nime all. Kõige rohkem on tarvitusel jaanilill (ka jaanikann, jaanikesed) Põhja-Eestis, pääsüsilmi ehk pääsukesesilmad Lõuna-Eestis ja neitsitinad, neitsitinud, tinaneitsid, tinaninaneitsid Saare-, Muhu- ja Hiiumaal. Teised nimed levivad õige kitsal alal või on koguni juhuslikud **).

Pääsukesesilmad on võrdlemisi vähe tarvitatavad arstimitena, mitte üksnes meil, vaid ka mujal. Meil on mõnel pool jaanilille õitest tehtud teed kõha puhul¹⁾. Suure-Jaanis on tehtud pääsukesesilma juurtest kõrvarohu²⁾. See on ka kõik. Palju rohkem

*) *Primula* — vt. I anne, lk. 125; *farinosa* — jahune, jahuga kattunud.

**) Ellerhein, kannikesed, lambasilm, maaliläll, mõrsjalill, mõrsjasilmapisarad, neitsipisarad, näälikesed, siniõllud, tsirgosilmä, tuhklilled, tulisilm, tõrvaläll, õlangas.

on ta õitseag olnud tööde õige aja näitajaks: Hageri pool hakatakse pääsusilmade ja kullerkuppude õitseajal herneid külvama, — siis on paras aeg; külvatakse herneid enne seda, siis lähevad harned ussitama; külvatakse aga hiljemini, — ei kee harned pehmeks, vaid jäävad kõvaks³⁾). Saaremaal aga on neitsitind heinasaagi ennustajaks: on neid kevadel palju, jääb heinasaak väikeseks; on aga neitsitinasid vähe, võib oodata rahuldavat heinasaaki⁴⁾).

Omapärast väge arvatakse olevat pääsusilmal Kohtla-Järve ümbruses, — ta avaldab mõju noorte inimeste armuasjadele: tahab naisterahvas, et meesterahvas teda armastaks, peab ta salaja pääsusilma ja kullerkupu kokku köitma ja need siis meesterahvale vestivoodri ja pealiski vahele panema, — siis tekib armastus; aga kas ajutine või igavene, seda ei teata⁵⁾).

1) O. Rekkor — Jõh*); B. Tooming — Avi; A. Schneider — Kad.
2) H II 43, 363. 3) M. Tori. 4) M. Trei — Khk Rootsiküla. 5) M. Miron.

Harilik metsvits — *Lysimachia vulgaris* L.**)

Niisketel niitudel, enamasti põõsastes, kraavi- ja jõekallastel, tarade ääres kasvab harilik metsvits, mille 1—1,5 m kõrguse varre otsas paistab hilissuvel kollane õiepöör (87. joon.). Pikad elliptilised lehed on enamasti kolmeti männases, harvemini ka vastakuti; õied kuldkollased, vähe kellukjad, süvalõhesed, alt õige vähe kokkukasvanud, 5 tipmega; tolmukad peaaegu keskeni ühtinud, ümbritsedes sigimikku. Mitmeaastane taim. 7—9. Meil üldine. Üldlevila:

*) Kirjanduslike allikate ja kohanimede lühendite nimestik ilmus esimeses andes (lk. 8—10). Neid on kasutatud samal kujul ka käesolevas andes. Uutest lühenditest märgitagu siin tähtsamaid:

ALS = Akadeemiliste Loomaarstide Seltsi kogu.

ERM = Eesti Rahva Muuseumi kogu.

EVR = Eesti Vabariik, Haridus-sotsiaalministeeriumi kogu.

Marzell 1922 = Marzell, H. dr., Unsere Heilpflanzen, ihre Geschichte und ihre Stellung in der Volkskunde. Ethnobotanische Streifzüge. München 1922.

Wallner 1929 = Wallner, R., Eesti Rahvarohude Sõnastik. Käsiraamat apteekritele ja arstidele. Tallinn 1929.

Alksnis 1894 = Alksnis, J., Materialien zur lettischen Volksmedizin. Historische Studien aus dem Pharmakologischen Institute der Kais. Univ. Dorpat. Herausg. von Dr. R. Kobert. IV. Halle a. S., 1894, lk. 166—283.

Henrici 1894 = Henrici, A. A., Dr., Weitere Studien über Volksheilmittel verschiedener in Russland lebender Völkerschaften. Sealsamas, lk. 1—165.

Demitsch 1889 = Demitsch, W., Dr., Russische Volksheilmittel aus dem Pflanzenreiche. Eine litterarisch-pharmakologische Studie. Sealsamas, I. Halle a. S., 1889, lk. 134—240.

Stein 1886 = Stein, G., Einige Volks-Arzneimittel in der Neuhausen'schen Gegend. Sitzungsberichte der gelehrten estnischen Gesellschaft zu Dorpat. 1886, lk. 276—281.

***) *Lysimachia* — vana taimenimi. Plinius'e järgi tähendavat taimeavastaja nime: *vulgaris* — üldine, harilik.

Euraasia parajas võotmes harilik. Puudub põhjapoolses osas, samuti ka Lõuna-Hispaanias ja Lõuna-Kreekas; Itaalias kohati harva.

Harilik metsvits paistab oma kasvult ja õisiku suuruselt küll kaugele, aga erilist tähelepanu ei ole talle pööratud *). Tema teed juuakse kohati kollatõve vastu 1). Rakvere ümbruses pestakse maaviharohu-keedisega hakatisi ja vistrikke 2). Saaremaal pannakse lehti lõigatud haava peale 3). Ka on tee arstimiseks äkilise rabanduse puhul; samuti on ta ka väga hea sinise villi vastu, sest kui neid õisi hõõruda ja mahla sinise villi peale panna, paraneb vill kohe rahuldavamalt 4). Loomadele antakse punaserohu keedist Virumaa punasehaiguse vastu 5), sigadele on ta lõuahaiguse puhul arstimisvahendiks 6). Värvainena tuntakse teda vaid Kolga-Jaani pool 7).

Harilikul metsvitsal on soolakasmõru maik ja ta mõjub veidi kokkutõmbavalt. Sellepärast on taime ja selle õite keedist varemalt kasutatud verejooksu sulgemisel, skorbuudi, kõhutõve, palaviku ja paisete ravimisel niihästi sisemiselt kui väliselt. Noori taimi söövad vaid veised ja kitsed, kuna lambad, hobused ja sead harilikult jätavad taime täiesti puutumata. Arvatakse ka, et metsvits suitsuga võib kergesti kärbeid hävitada. Taimega värvitakse kollast, juurikatega pruuni 8). Mõnel pool süüakse ka taime säsi 9).

Venelased pigistavad harilikust metsvitsast värsket mahla, võtavad seda iga paari tunni järele supilusikatäie üldise nõrkuse ja põduruse puhul. Pulbriks tõugatud metsvits on hea kärbeeste kaotamisel 10).

- 1) Tallinna rohueided. 2) E. Major — Rak. 3) H. III 5, 30 — VII. 4) Rosenplänter, Öppetus, lk. 47. 5) ALS 3, 775 — Hlj ja 3, 789 — VMr. 6) J. Grauberg — KJn. 7) K. Michelson — KJn. 8) Hegi V 3, lk. 1861. 9) Friebe 1805, lk. 131. 10) Словарь-травникъ, lk. 215.

87. joon. Harilik metsvits.
14.

Teisi metsvitsu.

Roomav metsvits (*L. nummularia* **) L.) on mitmeaastane lihtsa roomava varrega taim, 10—50 cm pikk, neljakandine, sõlmede

*) Teisi huvitavamaid nimesid: kollane angervaks, maaviharohi, maavits, metskanep, naistepuna, pajunaine, poisslatse vaivaja, kollane pune, punaserohi, põierohi, sialõuarohi, hunditubakas, kollane virn, äkilise rabanduse rohi.

**) *nummularia* — rahataoline (ümargused lehed).

kohalt juurdub, täiesti paljas või pillatult lühikarvane; lehed vastakud, enamasti maapinnale rõhtsalt, äärjoonelt südajas-ümmargused, tõmbid, terveservased ja lühivarresed; õied suured kollased, pruunide täppidega, kaenlasisesed, õieraod sama pikad kui lehed või pisut pikemad (88. joon.). Kasvab niisketil madalarohulistel niitudel, kraavikallastel, võsastikus. 6—7. Meil sagedamini Lõuna-Eestis, Põhja-Eestis esineb harva. Üldlevila: Euroopa keskmises osas; puudub äärmistel Lõuna-Euroopa poolsaarte tippudel, samuti põhja osas (umbes 62° p. l. põhjapoolle); sissetalutuna ka Põhja-Ameerikas ja Jaapanis.

Meil tuntakse roomavat metsvitsa sagedamini maaliseheina (Trv), kopikheina, robi (Ran); jooksjarohu (KJn) või ka veri-

88. joon. Roomav metsvits. 2/3.

heina (Trt) nime all. Taime tarvitatakse maalisehaiguse vastu: teda kuivatatakse, keedetakse veega ummuksis ja pestakse siis keedisega maalisi (maalised on kärnad ja villid ihu peal, mis tulevad inimesele maapeal magamisest) ¹⁾. Kohati kasustatakse neid ka haavadele veresulgemiseks: taime vars ja lehed pitsitatakse limale ja seotakse siis haavale peale ²⁾. Jooksjarohu nimetus püüab tõendada, et taime tarvitatakse ka jooksja vastu ³⁾.

Varemalt on roomav metsvits olnud hästituntud haavade arstimisvahendiks. Sellepärast on teda kasustatud sisemiselt ja väliselt haavade, paisete, kõhutõve, süljevooluse jne. ravimisel. Roomava metsvitsa lehti ja õisi on tarvitatud ka teeseainena ⁴⁾.

Lamava ja juurduva varre ning ilusate kollaste õite ja ümmarguste lehtede pärast kasustatakse roomavat metsvitsa iluaianduses kallakute ja kallaste ilustamiseks. Eriti Rootsisis püütakse iluaedades sobivaid kohti selle taimega kaunistada. Ka kasvatatakse neid rippuvate taimedena kastides ja pottides rõdudel, simssidel, kus vars tarvilikul hoolitsemisel kasvab võrdlemisi pikaks. Talvel hoitakse juurikad ja võsundid jahedas õhurikkas ruumis, kus pole külma.

Ussilille (*L. thyrsoflora* *) L.) tuntakse meil võrdlemisi vähe. Nimi on pärit Kaareperest, kuna vaid Torma ümbruses on ta veel vesikaali all tuntud. Ussilill (89. joon.) on mitmeaastane 30—65 cm kõrguse püstise varrega taim; lehed vastakud ristakuti, harva ka männases, süstjad, veidi varreümbrise alusega, varretud, terveservas-
sed, tihedate punakate näärmetega täpitud; õied tihedate kaenlasiseste varreliste kobara-
tena; kroonlehed kuldkollased, 4—5 mm pikad, tupest kaks korda pikemad, enamasti 6 tipmega, 6—8. Kraavides, soodes, lodumetsades, järvede ja jõgede kallastes esineb tihti. Üldlevila: Euroopa parasvöötme põhjapoolses osas, Aasias ja Põhja-Ameerikas; puudub Lõuna-Euroopas.

Ussilill on sagedasti seisvate vete palistaja, eriti neis paigus, kus toimub veekogu soostumine ja umbekasvamine. Kui aga aegamööda tekib juba teisi taimi, jääb ussilille kasv kiduramaks ja arv vähemaks. Soode kuivendamisel kaob ta pea.

1) Liis Jakobson — Trv. 2) H II 51, 22 — Trt. 3) K. Michelson — KJn. 4) Hegi, V, 3, lk. 1854.

89. joon. Ussilill. 1/3

Harilik maasapp — *Erythraea centaureum* Pers. **)

Võsaniitudel, enamasti kuivadel metsaservadel, karjamaadel, teeäartel kasvab üksikult või väikeste ühingutena harilik maasapp (90. joon.). See on ühe- või kaheaastane taim, 15—30 cm kõrge, püstise lihtsa või ülevvalt oksistunud neljakandise palja varrega; alumised lehed äraspidi-munajad, tõmbid, lühivarrelised, enamasti kodarikuna, varrelehed piklik-munajad või süstjad, teravad, varretud; õied roosad, 5 kroonlehega, laiunud äärisega; tupp õitsmisel õieputkest peaaegu poole lühem; õisik sarikpööriseana. 7—9. Meil esineb üle kogu maa, aga siiski harva. Üldlevila: kogu Euroopa, Kaukaasia, Pärsia, Põhja-Aafrika; Põhja-Ameerikas vaid sissetalutult.

Nimetus maasapp on nähtavasti laenatud läänepoolsetelt rahvastelt, kes selle on omandanud roomlastelt, sest juba Plinius tähendab, et roomlased nimetavad teda *fel terrae* — maasapp,

*) *thyrsoflora* — kimpõiene, kobarõiene.

**) *Erythraea* — kreekakeelsest *erythraios* = punakas, kroonlehtede värvi järgi; *centaureum* — vana taimenimi, — Plinius arvab, et selle taime on kentaur Chiron avastanud, kes sellega ravis piigi läbi tekkinud haava jalas.

väga mõru ja viha maigu pärast. Kirjanduses esineb sagedamini selle taime nimena põldhumal, mida tunneb ka juba *Thor Helle* oma nimestikus (1732), kuna *Luce* arvab, et niisugune nimetus tulevat sellest, et eestlased panevat harilikku maasappi õlle sisse humalate asemel, mille läbi omandavat õlu soovitava viha maigu²⁾. Kirjanduses esinevad veel nimetused: angervarred, sapirohi, soot, soothumalad, sööt, sööthumalad. Rahva keskel näib taim olevat vähe tuntud, — nimedest on kogudes vaid jooksvarohi, luujooksvarohi ja naisterohi. Nimedest näib, et teda kohati on tarvitatud jooksvahauguse puhul³⁾. Hiiumaal tarvitatakse harilikku maasappi ja ka teisi maasappe teena, kui naistel punased seisu jäävad. Teed juuakse hästi palavalt⁴⁾. Sama teatakse ka Kodaveres, kus ta veel on teena ravimiks külmetuse puhul⁵⁾.

90. joon. Harilik maasapp. $\frac{1}{3}$.

Maasapp on vana arstirohutaim, mida nimetavad ja tunnevad kõik vanemad loodusteadlased ja arstid, alates *Dioskurides*'est. Teda pandi viina sisse ja leotist peeti heaks kõhurohuks. Keskajal kõvenes maasapi võime veel suuremaks ja siis arvati, et maasapiga võib isegi lihatükid jälle kokku kasvada lasta⁶⁾. Kuid ka praegugi on harilik maasapp mitmel maal ravitaimede hulgas. Selleks korjatakse taime maapealsed osad juunist septembrini ja kuivatatakse. Taim on kaunis mõru, sisaldab glükosiidi erütauriini, peale selle suhkrut, vaiku, eetrilisi õlisisid, lima. Kuid puhtarstiteaduses kasustatakse taime siiski võrdlemisi vähe; seda rohkem on ta tarvitusel rahvarohuna⁷⁾. Saksamaal näit.

on ta nimeks tuhatkuldnarohi (*Tausendgüldenkraut*); nimi arvati tulevat sellest, et taim on palaviku arstimisel tuhat kuldnat väärt ja teda ei tohi kunagi jätta korjamata⁸⁾. Selle taime teed või viinaleotist juuakse kroonilise maokatarri ja sellest tekkinud haiglaste nähtuste ravimisel; ka mädavilli ja sammaspoolikute arstimisel on ta heaks vahendiks, samuti verejooksu sulgemisel, hambavalu, marutõve, palaviku jne. ravimisel. Steiermargis juuakse näärmetiisikusega ühenduses oleva silmade haiguse puhul 6 nädalat teed maasapist ja sarapuu lehtedest. Kohati joovad naised maasapiteed kuupuhastuse puudumisel. Ida-Preisil joovad mehed sama teed „kassiahastuse korral sinisel esmaspäeval“. Ka loomadele segatakse maasappi toidu hulka, kui nad on „punases“. Kohati tuntakse teda ka katkurohuna⁹⁾. Mõnel pool on ta ka nõidade ja nõiduse vastu heaks vahendiks: kui pähe pannakse maasapi pärg ja minnakse ristteele, siis võib „val-

purgiööl" (1. mail) näha, kuidas nõiad sõidavad ahjuluudade ja -harkide seljas või ka partidel Brockenile¹⁰⁾. Üldiselt on see taim saksa rahvabotaanikas tähtsal kohal ja on seotud mitmesuguste kommetega ja traditsioonidega. Nimetatagu siin vaid seda, et näit. ratsanik pidi alati, kui ta nägi harilikku maasappi, hobuse seljast maha tulema ja selle noppima; kuid siis pidi esimene vastutulev naisterahvas taime suudlema¹¹⁾.

Ka venelaste hulgas tuntakse harilikku maasappi ravimina palaviku ja kõhuhaiguste puhul. Rahvarohuna kasustatakse maasapiteed rinnahaiguste, tiisikuse ja kollatõve arstimisel¹²⁾. Samuti on ta tuntud siin „peaparanduse“ vahendina ja valuvaigistajana kõhus¹³⁾.

Taimekeedisega võib soola, maarjajää ja tina juurdelisamisel tumekollast värvida¹⁴⁾.

1) Plinius XXV, 31. 2) Luce 1823, lk. 76—77. 3) E. Saalverk — Jür Kurna. 4) G. Vilberg — Rõi, Ogandi. 5) Dr. O. Leesik — Kod Pala. 6) Marzell 1922, lk. 128. 7) Hegi V, 3, lk. 1970. 8) Perger 1864, lk. 169. 9) Hegi V, 3, lk. 1971; vrd. Marzell 1922, lk. 126—131. 10) Söhns 1920, lk. 84. 11) Reling — Brohmer I, lk. 89. 12) Словарь-травникъ, lk. 398. 13) Krölov 1882, lk. 25. 14) Hegi V, 3, lk. 1971.

Teisi maasappe.

Rand-maasapp (linalehine m. — *E. litoralis* Fr. *) on 5—20 cm kõrgune ühe- või kaheaastane taim (91. juun.), mis väga sarnane eelmisega; vars on kandine, püstine, enamasti oksine; alumised lehed süstjad, tõmbid, sagedasti kodarikuna, varrelehed kitsad piklik-lineaalsed, teritunud, enamasti 3-soonesed, servad siledad, veidi lihakad; õied 5 kroonlehega roosapunased; tupp õitsemisel peaaegu õieputke pikkune. 7—9. Meil esineb rand-maasapp mereranna läheduses, kus on randniite, sest ta kasvab meelsamini soolasel pinnasel. Kuulub soolakutaimede (halofüütide) hulka. Üldlevila: Euroopa rannik Skandinaaviast kuni Loode-Prantsusmaani, sisemaal kohati Austrias, Ungaris ja Lõuna-Venemaal.

Rahva keskel rand-maasapp erilist lugupidamist ei oma, sellepärast on ka nimede hulk minimaalne. Ainult Hiiumaal tuntakse teda naisterohu nime all. Kasustamine kohati ühtub hariliku maasapiga.

Kaunis maasapp (*E. pulchella* Fr. **) kasvab meil, nagu eelmine, peamiselt ranna läheduses, kuid ta esinemisulatus on pisut kitsama-alaline. Ta on ühe- või kaheaastane taim, 2—10 cm kõrge (92. juun.); vars neljakandine, paljas, enamasti ülemises osas või ka kohe alt oksine, oksad püstised; alumised lehed pole kodarikuna, enamasti vastakud; varrelehed 5 soonega, teravad; õied heleroosad või heleverevad, 5 kroonlehega; tupp õitseajal peaaegu õiekrooni

*) *litoralis* — rannal, kaldal kasvav.

***) *pulchella* — kaunis, ilus.

pikkune. 7—9. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa (puudub vaid põhjas), Lääne- ja Kesk-Aasia, Põhja-Aafrika.

Kaunis maasapp kasvab peamiselt soolakal maapinnasel. Teda on kerge teistest maasappidest eraldada väikeste õite tõttu, mille kroonlehed on piklikud ja kitsad. Harilikult löövad kauni maasapi õied lahti selgel päeval kella 10—11 vahel ja sulguvad juba kella 3—4 paiku peale lõunat, sellepärast pole teda alati randniitudel tähele panna. Oksistest varrest ja valkjamatest kitsastest lehtedest võib teda eraldada randmaasapist, millega ta kasvab sagedasti segamini randniitudel.

91. joon. Rand-maasapp. $\frac{2}{3}$.

92. joon. Kaunis maasapp. $\frac{1}{2}$.

Südame-emajuur — *Gentiana cruciata* L. *)

Kuivadel aruniitudel, lagedatel kinkudel ja kangrutel püsiva taimkattega, kohati ka puisniitudel ja metsaservadel kasvab rühmiti või üksikult südame-emajuur (93. joon.). Ta on mitmeaastane

*) *Gentiana* — vana taimenimi, nimetatud Dioskurides'e ja Plinius'e poolt Allüria kuninga Genthüuse auks (2. sajandil e. Kr.), kes on soovitanud üht gentiana liiki (arvatavasti *lutea*) kasustada arstimiks katku vastu; *cruciata* — rist-, ristitaoline (lehed ülevalt vaadates ristitaoliselt).

taim 10—40 cm kõrge; juurikas on lühike, ümmargune, millest areneb iga aasta üks või mitu tihedalt lehistatud sinaka kirmega vart; alumised lehed piklik-süstjad, tõmbid, pikaks tupeks kokku kasvanud; ülemistel lehtedel tupp lühike; lehed ristjalt asetunud; õied enamasti nelja kroonitipmega, männasena ülemiste lehtede kaenlas ja varre ladvas; kroon väljast hallikas-sinine, seest taevassinine, õieputk tõlbjas; tupp kellukjas. 7—9.

Esineb meil peamiselt Põhja-Eestis lubjarikastel aladel, samuti ka Petserimaal Irboska ümbruses. Üldlevila: Kesk- ja Lõuna-Euroopa lubjarikkad alad, Väike-Aasia, Kaukaasia, Turkestan, Lääne-Siber.

Südame-emajuurt tuntakse meil peamiselt just Põhja-Eestis, s. o. seal, kus ta esineb sagedamini. Alutaguses on tal peaaegu kogu ulatusel nimeks „ernes-testament“, mille tekkimist raske seletada. Järvas tuntakse ka riisirohu nimetust, Ida-Harjus südamelille ja Saaremaal on nad südame-emajuured või -juurikad. Ta on otsitav taim arstirohuks, sest temaga arvatakse võivat ravida üheksat tõbe ¹⁾. Lehti ja varsi leotatakse viinas ja leotis on arstimiks venitamise puhul ja kondivalu vastu ²⁾. Samuti laialdane on keedise (tee) tarvitamine jooksvahaiguse puhul ³⁾. Ka tarvitatakse teda isupuudusel ja nõrga seedimise korral ⁴⁾.

93. joon. Südame-emajuur. ^{1/4}.

Emajuuri (*Gentiana*) on juba vanal ajal kasutatud arstirohuna. Peamiselt on tarvitusel kollane emajuur (*G. lutea* L.), mis kasvab Lõuna-Euroopas, Alpides, Väike-Aasias. Sel taimel on suur juurikas, mida müüakse meie apteekides südame-emajuure, isujuure, entsijaani juure (*radix gentianae*) nime all ⁵⁾. Et meil kollast emajuurt ei kasva, on tema asemele astunud südame-emajuur samast perekonnast. Emajuured sisaldavad tublisti mõruainet gentiopiikriini, gentianoosi, mis värskes taimes esinevad, kuivanud juurikast ja teistest taimeosadest aga varsti kaovad. Peale selle on veel taimedes roosuhkrut, värvaineid, rasva jt. Arstimina tarvitatakse kollast emajuurt krampide, kõhuhaiguste, palaviku, luuvalu, hüsteeria, halltõve, raskemeelsuse, näärmetiisikuse puhul ⁶⁾.

Südame-emajuure läbilõikes paistab ristikujuliselt neli kiudsoontekimpu. Selline ristjas kujutus peetakse rahva keskel erivõime ävaldajaks arstimisel. Sellepärast peeti teda Saksamaal varemalt heaks vahendiks igasuguste „kuntside“ tegemisel. Kui jääger tahtis hoida oma püssi „ärategemise“ eest, siis tuli püssi-tulekivi hõõruda südame-emajuurega, mida tuli kaevata pühapäeval enne päikese-

tõusu rahaga, juurikas altari kalevi alla panna, ilma et preester sellest oleks teadnud ja siis seal kolme messi ajal hoida. Südamemajuur oli ravimiks mürgi vastu, hoidis nakkavatest haigustest ja oli tähtsaks osaks „armujookide“ valmistamisel; ka tegi ta igäihe armsaks, kes juurikat oma kaasas kandis 7).

Venelased kasustavad südame-emajuure keedist südamevalu, luuvalu ja krampide ravimisel. Parema ravivõimega on need taimed, kus varsi on puhmas paaritu arv. Sellisest puhmast võetakse vaid üks taim ja keedetakse siis paar taime teekannus ning juuakse korraga üks klaasitäis 8).

1) E. Kaup — Jõh. 2) Mitu teadet Jõh, Lüg, Vai; ka Saaremaalt — Kaa. 3) V. Veeber — Jõh jt. 4) L. Metsküla — Jõh Toila. 5) Wallner 1929 — vastaval kohal. 6) Zörnig I, lk. 454. 7) Perger 1869, lk. 169. 8) Krölov 1882, lk. 15.

Teisi emajuuri.

Mõru emajuur (*G. amarëlla* L. *) on ühe- või kaheaastane taim 3—40 cm kõrge. Vars on sirge, lihtne või oksine ülespoole suuna-

94. joon. Keeljas emajuur. $\frac{1}{3}$.

95. joon. Kaenal-
emajuur. $\frac{1}{2}$.

96. joon. Pärís emajuur. $\frac{1}{3}$.

tud okstega; alumised lehed keeljad või mõlajad, tõmbid, varrelehed piklik-munajad või süstjad, kõik paljad; õisik kobarjas, õied punakas-sinised või violetsed, enamasti 5 tipmega, üksikud ka 4 tipmega; õie-neel narmastunud soomustega, karvane.

*) *amarëlla* — mõrukas.

Praegu eraldatakse vana mõru emajuure liik järgmisteks liikideks: **keeljas emajuur** (*G. lingulata* C. A. Agardh) *) — suvine vorm, alati kaheaastane; vars enamasti punaka ilmega, väheoksine; varre sõlmevahed pikendunud, lehed lühemad kui sõlmevahed (94. joon.). 6—7. Niisketel niitudel, võsades. **Kaenal-emajuur** (*G. axillaris* **) F. W. Schmidt — sügisene vorm, enamasti üheaastane; võrk oksine; lehed sama pikad või vähe lühemad kui sõlmevahed (95. joon.). 8—9. Niisketel niitudel, karjamaadel, võsades. — Rannikul, enamasti mereranna läheduses kasvab **rand-emajuur** (*G. uliginosa* ***) Willd.) — taim alati üheaastane, madal, 2—10 cm kõrge, vars enamasti lihtne või väheoksine; õitsemise ajal esinevad all veel väikesed munajad idulehed; õite hulgas sagedasti 4 kroonleheseid; õieputk ülemises osas valkjast, kroonlehed punakasvioletsed. 8—9. Üldiselt esinevad ülaltoodud liigid Põhja- ja Kesk-Euroopas ning Põhja- ja Kesk-Aasias.

Rahva keskel ei osata ülalnimetatud liike eraldada. Virumaal tuntakse taime kohati maaviharohtude nime all †), mille keedist kasutatakse silmahaiguste ravimisel; ka kollatõve ja paistetuse arstimisel avaldavat need taimed tervendavat mõju ¹⁾). Rahvarohuna on siniste kaebtuste keedis hea lahtise kõhu, oksendamise ja iga äkilise haiguse vastu ²⁾). Avinurmes juuakse nende teed südame- ja seestvalu puhul ³⁾). Mõnel pool on nad proovitud rohuks venimise korral ⁴⁾). Viljandi ümbruses on neil nimeks maaliste heinad, — neist keedetakse ummuksis tee, keedis, mida määratakse peale maalistele ehk maa-alustele ⁵⁾). Ka tarvitatakse emakajuure-teed rinnahaiguse puhul: üks tassitais tuleb palavalt korraga juua, see aitab vististi ⁶⁾). Türi ümbruses pandi mõru emajuurt viina sisse ja võeti siis leotist napsiklaasitäis, kui kõht on lahti ⁷⁾).

Eesti idaosas, rohkem siiski Lõuna-Eestis, kasvab kohati, aga harva, **päris emajuur** (*G. pneumonanthe* L.) ††). See on mitmeaastane 15—40 cm kõrge taim; lehed kitsad, süstjad, enamasti ühe soonega, alumised soomusjad; õiekroon püstine, kellukjas, tumesinine, roheliste täppidega, väljast 5 rohelise joonega, 5 tipmega, enamasti üksikult ülemistes lehekaenaldes või kaheti-kolmeti varreladvas (96. joon.). 7—9. Esineb niisketel turvastunud niitudel, põõsastes, niisketel nõmmedel. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa, Kaukaasia, Aasia parasvöötme alad.

*) *lingulata* — keeljas.

***) *axillaris* — kaenal-, kaenlas kasvav. ***) *uliginosa* — raba-, rabas kasvav.

†) Tuntumaid nimesid on kohati: sinised kaebtused, üheksama kaebtused, ema-, emakajuur, kollajuurikas, kärnahein, maaliste heinad, metsjooksvaerohi, ohasurohi, sapirohi, sooriisirohi, vaivatsejuurikas.

††) *pneumonanthe* — kreeka keelsest *pneumon* — kops, ja *anthos* — õis, sest varem tarvitati taime kopsuhaiguste ravimisel.

See taim on rahva hulgas vähe tuntud, sest teda segatakse teiste emajuurtega. Tormas tuntakse teda kesa-jooksvorohuna. Setumaal tarvitatakse südamealuseheinu teena südamevalu vastu 8). Venemaal on tee kõhu- ja rinnahaiguse, kõha, kõrvade kohisemise ja kollatõve ravimisel kasutamisel. Taim pannakse ka sinistele muhkudele, mis tekkinud löömisest 9).

1) R. Roden — Jõh. 2) EÜS-i herbarium. 3) M. Sild — Avi. 4) A. Neidorf — Rak; V. Mõtlük — Kaa. 5) A. Ott — SJn Vastemõisa. 6) EKaS c. 70 (Ostrovi kogu) — Vil. 7) Niclasen mskr. 8) F. Laanetu — Värsk. 9) Словарь-травникъ. lk. 269.

Sannikas — *Swertia perennis* L. *)

Niisketel soistel niitudel turvaspinnasel, niisketes võsades kasvab kohati üksikult või ka rühmiti sannikas (97. joon.). See on mitmeaastane taim, 15—60 cm kõrge, püstise, kandise, lihtsa, pruunikaspunase kirmelise varrega; juurmised lehed pikavarrelised, elliptilised, tõmbid, tugeva kesksoonega, ülemised varretud, enamasti vastakud, veidi varreümbrised, piklik-süstjad; õisik kobarjas, õied terassinised, tumedamate täppidega, alt rohekad; õiekroon peaaegu põhjani 5-jagune, tipmed 10—15 cm pikad, teravad, alumisel kahe narmastunud tumeviolette meelohuga; õieraod neljakandised, tiibservaga. 7—9 (10). Meil seni üksikuid leiukohti Lõuna-Eestis, pidevamalt vaid Emajõe orulammil Tartu ümbruses; Põhja-Eestist ainult paar leiukohta (Vi). Üldlevila: Kesk- ja Lõuna-Euroopa, Aasia parasvöötmeala, lähistroopilised mäestikud, Põhja-Ameerika. Puudub Soomes ja Roots. S.

97. joon. Sannikas. 1/3.

Väga vähe tuntud rahva keskel. Isegi nimi on kunstlikult loodud, kuigi on teada vaid üks rahvapärane nimi: rabalill. Ka teiste rahvaste keskel vähe tähelepanuv. Sisaldab mõruaineid, nagu teised emajuurelised.

*) *Swertia* — nimetatud Hollandi aedniku G. E. Swert'i järel, kes välja andis 1612. a. ühe botaanilise teose; sellepärast on harilikult tarvitatav *Sweertia* ebaõige; *perennis* — kestev, mitmeaastane.

Ubaleht — *Menyanthes trifoliata* L. *)

Kraavides, jõgede kallastel, sooaukudes, niisketel niitudel, eriti umbekasvavatel järvekallastel kasvab sagedasti ubaleht (98. joon.), mis katab kohati vähemad või suuremad alad. See on mitmeaastane taim, tugeva ümmarguse, 1—1,5 cm jämeduse, lülilise ja pikalt roomava juurikaga, millest areneb tõusev, 15—30 cm pikkune vars; lehed juurmised, kolmetised, pikavarrelised, mis alt ümbritsevad tupetaoliselt vart; lehekeseid peaaegu varretud, äraspidimunajad, terveservased, tõmpjad; õied otsmistes, pikavarrelistes kobarates, õiekroon lehterjas, punakasvalge; kroonlehti 5, otsast teritunud, sis küljel pikkade mahlaste karvadega. 6—8. Ubaleht esineb meil üle maa vastavates kasvukohtades. Üldlevila: kogu Euroopa, Aasia paras kliimavööde, Põhja-Ameerika.

98. joon. Ubaleht. 1/3.

Kõige laiemalt on taim meil tuntud ubalehe nime all, millele Saaremaal lisandub veel metsuba, ubahein, Kesk-Eestis soouba ehk sooubalet, või koguni jõeuba, mis kõik on tekkinud lehekese sarnasusest oalehega. Kolga rannas on tarvitusel veel raakelehed, Hallistes kohati seakapsas ja Häädemeestes tanuroos. Kirjanduses esineb ka kolmleht, mis moodustatud võorkeelsete nimede eeskujul.

Ubaleht on tuntud üle maa arstirohuna. Kõige sagedamini tarvitatakse teda tiisikuse, köha ja teiste rinna- ja kopsuhaiguste puhul. Ravimiseks võetakse ubalehti harilikult heinamaalt soost, mitte jõest või järvest. Tarvitatakse lehti ja juurikaid. Need kuivatatakse päikese käes või läbitõmbava tuule mõjul. Kuivatatud taime keedetakse ummuksis mitu tundi. Selline keedis on väga mõru maitsega ja sellepärast vastik juua ¹⁾). Seda keedist ei tohi palju korruga võtta, vaid väike klaasike korruga, aga palavalt; ka võib keedise teha suhkruka magusaks. Sisse võtta päevas 2—3 korda, aga joomist jätkata pikemat aega, kuni mõju märgata ²⁾). Kuid on ka tarvitatud hästi kuivi ubalehti, hõõrutud peenikeseks, võetud kord

*) *Menyanthes* — vana taime nimi, nähtavasti moodustatud kreekakeelsest *menyein* — teatama, avastama, ja *anthos* — õis; seega: taim silmapaistvate õitega; *trifoliata* — kolmelehe.

kolme sõrme otsaga seda peenikest puru ja pandud poole toobi kange viina sisse. Pudel korgitakse nüüd kinni ja pannakse ahju, kust leivad välja võetud, ja lastakse seal seista, kuni ahi jahtub. Sellest viinaleotisest võetakse sisse igal hommikul ja õhtul üks supilusikatäis³⁾. Kohati soovitatakse leotisest võtta $\frac{1}{2}$ pitsklaasi pool tundi enne sööki või jälle keedist $\frac{3}{4}$ klaasi iga $2\frac{1}{2}$ tunni järele⁴⁾.

Lahtise kõhu ja seedimisrikete ravimisel on ubaleht samuti laialdaselt tarvitusel. Selleks võetakse näit. 3 taime, keedetakse kortli veega ja võetakse siis kolm korda päevas supilusikatäis sisse. Sama keedis on ka hea kõhuusside ravimisel⁵⁾. Kohati on ubalehtede keedist kasustatud hea eduga verise kõhutõve ravimisel⁶⁾; ka lisati mõnel pool keedise valmistamisel veel koirohtu juurde⁷⁾. Venimise arstimisel oli ta samuti tuntud⁸⁾, milleks võeti ka otse kuiva pulbrit veega sisse⁹⁾. Jooksva vastu juuakse ubalehekeedist ja vannitatakse haiget kohta palavas keedises¹⁰⁾. Menstruatsiooni lahtitegemiseks arvatakse ubalehe juurika tee olevat hea¹¹⁾. Külmaehk hallitõve väljaajamiseks on kasulik juua palavat ubaleheteed ja hautada keedises¹²⁾. On aga paised ja koeranaelad kehal, tuleb juua ubaleheteed nii mitu korda päevas, kui palju on küljes koeranaelu¹³⁾. Maksa- ja kollatõve vastu on keedist kohati tarvitatud¹⁴⁾, ja kui hambad on suus lahti, aitab ubaleheteed joomine¹⁵⁾, annab ka head söögiisu selle puudumisel¹⁶⁾. Üldse kasustatakse ubalehti Alutagusel kõhutõve, külmapalaviku, veetõve, rinnahaiguse ja kuivatõve vastu: lehtedest keedetakse tee ja võetakse seda iga 2 tunni järele üks supilusikatäis sisse. Kinnise kõhu teeb aga ubalehepulber, nootsatäis sisse võetud, varsti lahti¹⁷⁾. Kui aga laps on „vällä sõnatud“, siis tuleb teda ohutada. Selleks korjatakse 12 sugu taimi, mille hulgas on ka ubalehti, võetakse igäihest kolme näpuga ja keedetakse neid ummuksis nii kaua, kuni 2 osa ära keenud, 1 osa järele jäänud. See pannakse pudelisse, lastakse jahtuda ja pannakse siis viinaklaasi, vee või piima sisse 6—9—12 tilka, selle järgi, kui suur on laps, ja antakse siis haigele lapsele sisse. See osa rohtusid, mis jäi keetmata, kuivatatakse, segatakse toa pühkmetega ja pannakse ukse alla põlema. Siis võetakse laps alasti, „kistakse luud laiali“, lastakse lapsele läbi luua suitsu, kuni ta hakkab läkatama, see aitab igakord¹⁸⁾.

Loomade ravimisel on ubaleht samuti tähtsal kohal. Kõha puhul on ta lehmadele ja lammastele ravimiks¹⁹⁾; loomade punatõve rohuks on ta Läänemaal²⁰⁾. Laiemalt on ta kasutamisel lammaste maksahaiguse ravimisel, kus ubalehti antakse lammastele süüa või jõodetakse neile selle taime juurikate keedist²¹⁾. On sigadel „seest kinni“, antakse neile metsaoalehti süüa²²⁾, samuti ka, kui ussid sigade kõhus²³⁾. Loomade katku puhul oli ubaleht ka ravimiks ühes pajulehtede ja kuusekasvudega²⁴⁾.

Olgu veel tähendatud, et kohati tarvitatakse ubalehti kirpude

hävitamiseks põrandalt²⁵⁾, mehed suitsetavad sooubalehti tuba-
kana²⁶⁾ ja neljajaruline ubaleht toovad õnne²⁷⁾. Põllumees aga
vaatab, kui õitseb „landudes“ ubaleht, on paras aeg otri külvata, —
siis kasvab oder hästi ega murdu sügisel ta pea otsast²⁸⁾.

Ubaleht ei näi vanadel roomlastel ja kreeklastel tuntud olevat.
Vast 16. sajandil on esimesi kindlaid teateid temast Kesk-Euroopast.
Rahvarohuna on ubalehte tarvitatud kopsu-, rinna-, kõhu- ja maksa-
haiguste ning palaviku ravimisel²⁹⁾. Ka rohuteaduses on ta prae-
gugi tarvitusel. Selleks korjatakse õitsemise ajal mais ja juunis met-
sikult kasvavaid taimi ja kuivatatakse. Taim sisaldab mõruainet
menüantiini, roosuhkrut, rasvahappeid, invertiini jt. Ubalehe tuhas
on rikkalikult joodi. Taime droogi tarvitatakse mõruainena, seedi-
mist edendava ja isuandva vahendina, palavikurohuna. Rahvarohuna
kasustatakse peale ülalmainitute veel veetõve, skorbuudi ja naha-
haiguste arstimistel. Ruteenlased tarvitavad ubalehe-keedist solk-
mete väljaajamiseks. Loode-Venemaal tarvitatakse ubalehe juuri-
kat hädatoiduna. Skandinaavias pannakse ubalehti õlle hulka, mis
andvat õllele parema maigu. Lehed annavad vismutiga keetes ilusa
kollase värvi³⁰⁾.

Venelaste keskel on ubaleht rahvarohuna samuti hästi tuntud,
kus teda kasustatakse samade tõbede ravimisel kui meilgi. Mõru-
ainena tarvitatakse seda peaaegu kõikide haiguste ja hädade puhul,
mis tekkinud seedimisriketest; vahelduva palaviku ravimisel on kee-
dis sagedasti kasustamisel. Loomaarstiteaduses on ta tarvitamisel
seal, kus on vaja mõjutada mõruainega. Suvel kasustatakse tooreid
taimi, talvel kuivatatud lehti ja varsid. Harilikult kurnatakse keedis
läbi sõela või hõreda riide puhtaks³¹⁾.

1) Kadri Poolik — Rõu Vana-Roosa. 2) H II 3, 672 (8) — Lüg; E XI
56 (149) — TMr; H II 27, 274 (9) — Pal ja palju teisi teateid. 3) EKNS c,
76 (a) (Ostrovi kogu) — Trv. Dr. Osv. Leesik — Kod Pala. 5) Niclasen
mskr., mitu teadet. 6) J. Sultson — Röp. 7) Jaan Püvi — Võõpsu. 8) ERA
II 24, 407 (7) — Tür; sama II 37, 65 (69) — Jöh. 9) M. Roosvald — Tud.
10) J. Jürisson — Vig Velise; Tallinna rohueidid jt. 11) V. Schmidt — Mih
Nedrema. 12) H II 52, 47 (21) — Kan; H II 37, 811 (13) — Kos. 13) E 4181
(8) — Pöl; Jaan Püvi — Võõpsu. 14) A. Tursmann — Hag; dr. Osv. Leesik —
Kod; 15) ERA II 27, 586 (25) — Nis. 16) Elviine Juurik — Jöh Voka.
17) EKNS c, 76 (b) (Ostrovi kogu) — Jöh. 18) H II 33, 838 (7) — Suhhum-
Kale < Lüg. 19) J. Gutves, Vent — Rõu; ALS 2, 483 — Rap. 20) L. Puu-
mann — Kul, Silla jt. 21) ALS 6, 321 — Krl; sama 8, 151 — Se Vilo; J. Lunts
— JMd; ALS 3, 453 — Kad. 22) Villmann — Jöh. 23) ALS 1, 121 — Kaa.
24) Hupel 1777, I, lk. 570—573. 25) P. Raig — Jöh. 26) Olga Rekkor —
Jöh. 27) Erik Sits — Mar. 28) E 6220 (37) — Rõu. 29) Marzell 1922, lk. 126.
30) Hegi V, 3, lk. 1960. 31) Krölov 1882, lk. 62; Словарь травникъ, lk. 213.

Angervars — *Vincetoxicum officinale* Moench. *)

Kuivadel niitudel, päikesepaistelistel kinkudel hõredates võsades ja metsades kasvab kohati angervars (99. joon.), mis on võrdlemisi kitsaalaline taim meie kodumaal. Angervars on mitmeaastane,

99. joon. Angervars. $\frac{3}{8}$.

30—120 cm kõrge; vars on lihtne, ümarmargune, seest õõnes, alt vähe puitunud, kattunud udejate karvadega; alumised ja keskmised lehed lühivarrelised, südajad, enamasti vastakud, harva 3—4-ti männases; ülemised lehed piklikud, süstjad; õisik kobarjas, õied valged, väljast alusel rohekad, kroon ratasjas, tolmukotid kokkukasvanud pärjana; vili kõderjas; seemned munajad, vähe lapikud, valge karvatutiga. 6—8. Eestis peamiselt Saaremaa idaosas, Muhumaal, Puhtu saarel, vanemaid teateid ka Viimsist. Üldlevila: Kesk-, Lõuna- ja Ida-Euroopa, Lääne-Aasia, Põhja-Aafrika.

Kaunis kitsaalalise taimena on angervars meil vähe tuntud. Ta näib meile olevat sisse talutud. Varemalt oli angervars Kesk-Euroopas lugupeetud ravitaim, mispärast teda kasvatati aedades. Tema umbes 5 cm pikka ja 1 cm jämedat juurikat kasustati katku, mürgistuste, veetõve ravimisel, oli südamekloppimise vastu hea ja pani higistama ning arstiteaduses soovitati teda kusi-, okserohuna, veetõve, maonõelamise ja katku arstimisel. Praegu on ta aga jäänud rohuteaduses peaaegu täiesti kõrvale. Teda loetakse mürgiseks taimeks, kuid mõned teadlased peavad seda veel küsitavaks, sest näit. kitsed söövad angervarre noori võsusid heameelega, ilma et neile see kuidagi oleks kahjulik. Teised loomad jätvad taime küll puutumata ja sead ei puuduta teda sugugi. Varemalt on angervart kasvatatud ka põldudel kiu-taimena, sest vars sisaldab tugevaid kiude, mille eraldamiseks varrest kasustati leotamist nagu linalgi ¹⁾.

Angervars sisaldab vintsetoksiini, mõnda hapet, eetrilisi õlisid, vaiku, lima, soolasid jne. ²⁾.

Harva esinemise pärast vajab see taim meil kaitset.

1) Hegi V, 3, lk. 2072. 2) Zörnig II, lk. 514.

*) *Vincetoxicum* — ladinakeelsest *vinco* — võidan, ja *toxicum* — mürk, s. o. taim on vastumürgiks; *officinale* — arstimisel tarvitav, harilik.

Siniladv — *Polemonium caeruleum* L. *)

Siniladv (100. joon.) kasvukohaks on peamiselt niisked, luha-
niidud, soovõsad, lodumetsad, jõekaldad, paekalda-alused, taraäär-
sed. Ta on mitmeaastane taim, 20—100 cm kõrge, ümmarguse,
juurterikka juurikaga; vars on püstine,
lihtne või ülevalt oksine, paljas, kandiselt
vaoline, õõnes; alumised lehed varrelised,
ülemised varretud, kõik vahelduvad, paa-
ritusulgjad, piklik-süstjate lehekestega;
õied taevassinised või valkjad, ratasjalt
laiunud, pöörises; kroonlehti viis, tolmu-
kotid kollakasruuged. 6—9. Eestis hõre-
dalt üle kogu maa, kohati ka tihedamate
rühmadena. Üldlevila: kogu Euroopa,
Aasia, Põhja-Ameerika. Puudub kohati
Itaalias, Ungaris, Lõuna-Venemaal ja Bal-
kani poolsaarel (välja arvatud Bosnia).

Siniladv segatakse meil sagedasti
palderjaniga, eriti kui pole näha õisi;
kohati nimetatakse ka reinvarreks, kuna
Kesk-Eestis tuntakse ka heinsinelille nime.
Kasustatakse siniladv sagedasti nagu pal-
derjani, ja seda mitte üksi meil, vaid ka
mujalgi. Teda on varemalt tarvitatud marutõve ja süüfilise ravimisel,
mis aga nüüd juba täiesti kõrvale jäetud 1). Venemaal tarvatakse
teda tihti palderjani asemel; eriti juuakse juurte keedist kartuse-
unetaoleku puhul ja arvatakse saavat ka kergitust nurgavoodis olles.
Aga siingi on usk siniladv tervendavasse mõjusse tublisti vähe-
nenud 2).

Siniladv ilusate siniste õite pärast esineb ta ka sagedasti ilu-
taimena aedades.

1) Hegi V, 3, lk. 2116. 2) Словарь-травникъ, lk. 898.

Soo-lõosilm (hänisilm) — *Myosotis palustris* With. **)

Sooniitudel, kus liukuvat vett, ummistunud kraavides, ojade ja
jõgede kallastel, aru- ja sooniidu piirkonnas kasvab kohati otse kat-

*) *Polemonium* — vana taime nimi. Plinius seletab, et nimi tekkinud
kreekakeelsest *polemos* — sõda, tüli, sest mitu kuningat tülitsevad sellepärast, kes
on esiteks avastanud taime tervendava mõju; *caeruleum* — sinine, taevassinine.

**) *Myosotis* — vana taimenimi, kreekakeelsest *myos otis* — hiire kõrv, näh-
tavasti väikeste lehtede järgi; *palustris* — soo-, soos kasvav.

100. joon. Siniladv. 2/3.

tuvalt soo-lõosilma, mis paneb maapinna aina sinetama. Soo-lõosilm (101. joon.) on mitmeaastane taim, 15—45 cm kõrge, viltuse ja pisut roomava juurikaga; vars on püstine või tõusev, oksine, kandine; lehed piklik-süstjad, lühikeselt karvased, karedad, alumised ahenevad lehevarreks, ülemised teravad; võnkõisik enamasti lehtedeta; õied hele-sinised või ka harva valkjad, kollase keskkohaga,

101. joon. Soolõosilm. $\frac{1}{3}$.

102. joon. Murulõosilm. $\frac{1}{3}$.

võrdlemisi suured; tupp mahasurutud karvadega, viiehambane, tupe tipmed peaaegu $\frac{1}{3}$ tupe pikkusest. 5—9. Meil esineb tihti üle maa, peale Saaremaa ja teiste Lääne saarte, kus ta kasvab kas harva või puudub koguni. Üldlevila: peaaegu kogu põhjapoolne maakera kuni polaarjooneni.

Soo-lõosilma ehk hänisilma tuntakse meil õige hästi. Tal on õige palju nimesid, kuid milline neist on algupärasem, on raske öelda. Kaheldamatult on võõra päritoluga nimed: äraunusta-mind, äraunustamiselill või -rohi, äraunustamata, meelespea, meelespealill, meelis-lill, mis näikse tõlgitud peamiselt saksakeelsest Vergissmeinnicht (= ära unusta mind mitte; sellest ka moonutatud eestikeelsed nimed: verismannid, värismannid, värjesmenid, verjessenid, värismed, ärjismenid, erjesmenid, väriinid), või ka venekeelsest nesabudka (= ära unusta). Laen viimasest keelest on vähem oletatav, sest sellest ei

ole moonutatud sääraseid nimesid. Ka hiirekõrv, mis tarvitusel küll rohkem vanemas kirjanduses (Kunder), on kaheldamatult tõlge ladinakeelsest nimest. Algupärasemad näivad olevat maaviha, maa-viharohi (peamiselt vanemas kirjanduses, praegu ei tunta), maalisehein, maaelajahein, maa-aluse rohi, ja nimed, mis ühenduses silmaga: hānisilm, hānilasesilm (Ote), kanasilm (Se), kāosilmad (Jōh), lōosilmad (Lai), pāasusilm (Vōn, Trv), tsirgusilm (Rāp); ka sealill (Sa), sinilill (Trm), südamelill (Rid), seamadar (Mus), samuti veesoonehein (Ran), soonelill (Nōo), kaebtus (Avi) on rahvapärasemaid, kuna seapussuhain (Lōuna-Eestist kirjandusse märgitud) ja seapõserohi (viimane nähtavasti põhja-eestlase moonutatud seapussuhainast), on omapärasemaid nimetusi nooremate inimeste keskel lugupidamises oleva lille kohta.

Ravitaimena on soo-lōosilm vähe kasustatav. Kohati ravitse-takse selle taime keedisega, mis hästi ummuksis on keedetud, maalisi, s. o. kärni, mis on tekkinud ihule seelābi, et on magatud seal kohal, kus on maaelajad maa sees, — keedisega pestakse maalisi ehk maa-aluseid õhtul ja hommikul¹⁾. Karksis loetakse pesemisel kas „issāmeiet“ või muud jumalasōna veel peale²⁾. Ka paisetele pannakse meelespea lehti peale³⁾. Tūri ümbruses pestakse maa-viharohu lahjendatud mahlaga haigeid silmi⁴⁾. Pärnu linnas on meelespea „armurohuks“: jaaniōöl kell 12 korjatakse 9 meelespea õit, kuivatatakse ja hōōrutakse siis pulbriks, mida antakse mehele sisse salaja; siis hakkab mees andjat armastama⁵⁾. Peipsiäärsetes vene külades ennustatakse jaanipāeval soo-lōosilmaga⁶⁾ ja Laiuse-Jaanis pannakse seemneid supi sisse, mis andvat head söōgiisu⁷⁾.

Nimi — āraunusta mitte — on hästi tuntud ja selle nime saamise kohta on muistendeidki, mis aga kaheldamatult on vōōrast algupāra, nagu nimi isegi. Hageri pool tunnevad lapsed jārgmist muistendit: Kui Jumal maa oli loonud ja maa ning vee lahutanud, loonud ta ka kōik lilled ja pannud neile nimed. Āra minnes aga hūūd-nud üks lill Jumalale: „Mis minu nimi on?“ Siis tōstnud Jumal oma kolm sōrme ja ōelnud: „Āra unusta mitte!“ Sellest ajast ollagi lillel nimi: āraunustamitte⁸⁾. Et lill unustanud oma nime, teatakse ka Kolga-Jaanis⁹⁾. Narva ümbruses arvatakse nimi tekkinud jārgmiselt: Kord lāinud kevadel kaks tūtarlast sohu soolilli korjama. Nad sattusid aga soolaukasse. Üks tūtarlaps vajus, viskas oma sinised lilled teisele ja hūūdis: „Āra unusta mind mitte!“ Sellest ajast peale tuntaksegi neid lilli ikka nii¹⁰⁾. Kuid samas arvatakse, et lilled on tekkinud karjase pisaratest: Ūhel karjaseil olnud palju lambaid karjatada. Tulnud hunt ja murdnud palju lambaid. Karjane hakanud nutma. Nutnud, nutnud, ja nendest pisaratest tekkinud āraunustamislilled¹¹⁾.

Nimi āraunustamind on tuntud kōigil germaani rahvastel ja ka muilgi Lāāne-Euroopas. Kuid seda nime peetakse vaevalt rahva-

päraseks, sest vast 15. sajandil on see nimi hakanud levima. Nime tekkimise kohta tuntakse muistendit:

Lykas ja Egle oli ilusam paar Arkaadia karjaste hulgas ja nende armastus ning truudus oli kõnekäänuks Alpheios'e kallastel *). Kuid ühel päeval toodi Lykas'ele kõva käsk isalt: ta tulgu linna, et vastu võtta sureva onu õnnistus ja pärandus. Egle värises kallima truuduse pärast, sest et ta saab rikkamaks kui tema, veel rohkem aga sellepärast, et ta läks esimest korda linna, mille meelitavatest iludustest vanad karjased teadsid palju kõnelda. Egle aga ei julgenud oma kartusest rääkida ja Lykast hoiatada, sest kartis teda solvata. Kui Egle jumalagajätul andis käe kallimale ja teda tahtis kaelustada, langes pisar ta helesinistest silmadest jõekaldale rohtu. Ja vaata, maast tärkas lilleke, millega veel ükski karjustüdruk pole võinud end ilustada, arenes silmapilgul niisutatud murust ja kandis väikeste lehtede hulgas õiekest, millel nutja neuu silmade värv. Egle noppis selle ja andis vaikides oma kallimale. Lykas mõistis ta tegevust ja nimetas lillekese: äraunusta-mind-mitte! ¹²⁾.

Hänsilma kohta on veel mitmeid muistendeid. Teda on kiitnud luuletajad, temaga on ehtinud armastajad üksteise rinda, mõistes neid ütlematu sõnu, mida on mõelnud lille andja ja kallima rinna ilustaja. Lihtne eestlane nägi vaid sinist õit ja selle keskel kollast ringikest, mis meenutab silma ja sellepärast ongi suurem osa taimet nimetusi ühendatud sõnaga silm.

1) Ann Kosesson — Trv. 2) H II 42, 946 (1). 3) E 58799 — Trv. 4) Niclasen mskr. 5) V. Kiss — Prn. 6) ERA, Vene 1, 205 — Varnja. 7) H II 43, 358 (13). 8) H. Sulakatko — Hag. 9) J. Grauberg. 10) Johanna Nets — Narva-Jõesuu. 11) O. Lepp. 12) Reling-Brohmer III, lk. 107.

Teisi lõosilmi.

Meie taimkattes esinevad veel mõned lõosilmad, kuid suurem osa kasvab põldudel ja metsades, mille juures peatume vastaval kohal. Siin käsitleme veel vaid **murulõosilma** (*M. caespitosa* Schultz **), mis oma välimuselt meenutab tublisti soolõosilma, kuid ta õied on väikesemad, tupp on peaaegu keskeni lõhestunud ja võnkõisik on alusel lehistunud (102. joon.). Taim on enamasti kaheaastane, kasvukoht ja üldlevila samane. 5—9. Meil esineb rohkem läänepoolses osas: Lääne saartel, Läänemaal jne.

*) Arkaadia — kõrge lavamaa Peloponnesos'e poolsaarel Kreekas; kuulus lambakarjaste maa Vana-Kreekas. Alpheios — peajõgi Arkaadias.

***) *caespitosa* — muru-, muruskasvav, murumoodustav.

Lõhnav tarinõges — *Teucrium scordium* L. *)

Niisketel niitudel, enamasti sooaukudes, kus pehmet muda, kraavikallastel, kuivanud ojade põhjadel, kohtadel, kus kevadine suurvee imbub maa alla, kasvab kas üksikult või kohati isegi kattuvalt lõhnavat tarinõgest (103. joon.). See on mitmeaastane, küüslaugu lõhnaga taim, mis mudal roomab, rikkalikult juurdub ja võsundeid ajab ning ülemises osas tõusvalt sirgub. Vars on kas lihtne või oksine 5—30 cm kõrge, ümmargune, pehmete karvadega kattunud; lehed täkilised või hambused, enamasti varretud, tiheidalt vart kattes, piklikud, karvased; õied sagedamini neljati, ühekülgises ebamännases; kroon kahehuulene, heleverev, harva valkjas, alumine huul alt vähe karvastunud; tupp peaaegu korrapäraselt 5-hambane; kogu taim vähe punakas. 7—8. Meil esineb peamiselt Lääne-Saartel, Läänemaal ja ka Lääne-Harjumaal, umbes Keila-Hageri jooneni. Üldlevila: Euroopa keskmine osa, ka kohati Lõuna-Euroopas, idas kuni Kesk-Aasiani ja Mesopotaamiani.

103. joon. Lõhnav tarinõges.
½.

Nagu nimetatud, ei esine lõhnav tarinõges meil kaugeltki üle maa; sellepärast on taime kasutamise ala ka võrdlemisi kitsas. Kohati on teda tarvitatud köharohuna, millest ka nimi köharohi ¹⁾). Kirjanduses on tuntud ka nimi mets-küüslauk ^{**}). Muud kasutamiseviise ei ole praegu teada eestlaste keskel.

Taim sisaldab eetrilisi õlisid, mõruainet, parkainet, skordeiini. Ta on vana arstim; sest juba 2. sajandil enne Kr. olevat Väike-Aasia kuningas *Mithridates Eupator* teda soovitanud ravitaimena. Teda tarvitatakse droogina apteekides, milleks korjatakse juunis enne õitepuhkemist lehti. Kuivatamisel kaotavad nad oma küüslaugu-

*) *Teucrium* — vana taimenimi. Nimi arvatakse tekkinud Trooja kangelase (teiste teadetele ka Salamis'e kuningapoja) nimest Teucer ehk Teucros, kes selle taime tervendava mõju avastanud; *scordium* — kreeka *skordion*, ühe küüslaugu lõhnaga taime nimi, mida juba vanaaja kirjanikud tunnevad.

***) Thor Hellel esineb tema taimede nimestikus kõrvikessed — *teucrium*. Gross-Bathengel (vt. „Kurzgefasste Anweisung zur Ehstnischen Sprache“); nähtavasti on ta selle nime saanud kelleltki Lääne-Eestist, sest Jüri kihelkonnas, Thor Helle tegevusalas, praeguste andmete põhjal tarinõges ei esine. Tarinõges on kunstlikult moodustatud nimi.

lõhna. Mõnel pool peetakse teda isegi iga haiguse vastu heaks. Peamiselt tarvitatakse teda aga mädatakistava vahendina, higi-, krambi-, rinna-, ussirohuna, samuti ka närvide rahustamiseks; üldse nõrkuse, kollatõve, veetõve ja kopsutiisikuse puhul toob tarinõgese keedis (tee) kergendust, kuna taime pulber meega segatud plaastriks on hea päraavanduse muhkude ravimisel; uuemal ajal on tarinõgese ekstrakti kasustatud ka söötraia, kodarseenestuse ja mädapaisete ravimisel ²⁾).

Keskajal kuulus tarinõges ka üldarstimi teeriaki ehk türiaki hulka osana. Galeen teatab, et ühes lahingus juhtumisi tarinõges-tele langenud laibad palju paremini on säilinud. Ka katku vastu on ta kaitsevahendiks ja ravimiks. Kui 1668. a. katk Baaselis möllas, võeti tarinõges dr. Verzascha soovitusel ravimivahendina tarvitusele ja see päästnud paljudel elu. Ka pannakse värsket taime mädanevatele haavadele, mis parandab neid.

Doonaumail värvitavat tarinõgesega villast riidet kollakasrohelisteks ³⁾).

1) J. Aidas — Ha. 2) Hegei V, 4, lk. 2532. 3) Hegei, sealsamas.

Harilik tihashein — *Scutellaria galericulata* L.*)

Niisketel niitudel, soode servadel, sagedamini põõsastes, kraavikallastel, metsaäärtel esineb harilik tihashein (104. joon.), kus ta võrdlemisi vähe vaatlejale silma paistab. See on 15—45 cm kõrgune taim, lihtsa, enamasti püstise, ülevalt vähe oksise, palja või pisut lühikarvase varrega; lehed piklik-süstjad, alt eemaldunult täkilised, alusel südajad, kuid mitte odajad; õied enamasti üksikult või paariti ülemiste lehtede kaenlas, kahehuulesed, kroonlehed sinivioletsed, harva valkjad, krooniputk lookjalt kõverdunud. 6—9. Meil üldine vastavates kasvukohtades. Üldlevila: kogu Euroopa, Põhja-Aasia, Põhja-Ameerika, kohati ka Põhja-Aafrika.

Võrdlemisi vähe tähelepanev harilik tihashein on rahva keskel vaid üksikutel tuntud. Vanemas kirjanduses on ta jooksjä-, jooksva-, jooksikurohu nime all tuntud, sest taime keedist on kasustatud jooksjä ravimisel: tee keedetakse hästi ummuksis ja juuakse siis kuumalt, mis andvat tervist ¹⁾. Samuti esineb kirjanduses ka kõrvikurohi, kuna Kaarepere pool esinev kiivrik ²⁾ on nähtavasti kunstlikult moodustatud saksakeelsest nimest (Helmkraut).

*) *Scutellaria* — vana taime nimi, ladinakeelsest *scutella* — kauss, erilise soomusja liseme pärast kahehuulese ülemisel poolel; *galericulata* — pisikiiverjas, kiivritaoline, pisitanujas.

Ka teiste rahvaste juures ei ole harilik tihashein kuigi suurt tähelepanu omanud. Ta on mõrkas-aromaatilise maiguga, lõhnab veidi küüslaugutaoliselt ja on varemini kasustatud palaviku ravimisel. Nüüd on ta arstimina täiesti kõrvale jäänud. Mõnelt poolt soovitakse teda kaelapõletikkude juures teena (10 gr veerand liitri vee peale) ³⁾. Malaria ravimisel on ta kohati tarvitusel ⁴⁾. Ka värvitavat temaga musta ⁵⁾.

104. joon. Harilik tihashein.
 $\frac{1}{2}$.

105. joon. Odalehine tihashein.
 $\frac{1}{2}$.

Teistest tihasheintest kasvab meil veel **odalehine tihashein** (*S. hastifolia* L.) ^{*}), mis erineb eelmisest sellega, et ta lehed on terveservased, alusel kahe suurema odaja hambaga (105. joon.); õied varre ladvas, ühekülgises peataolise moodustisena; kroon sinivioletne, kõverdunud putkega 2—2,2 cm pikk, suurem ja silmapaistvam kui eelmisel. 6—8. Meil esineb sooaukudes, pajustikkudes, põõsastes, aga peamiselt mereranna läheduses, ning saartel. Üldlevila: Euroopa kesk- ja idaosa, kohati ka Lõuna-Euroopas, kus levib ka suurte jõgede luhtadel. Tema levitamisel on nähtavasti veelinnud tegevad, sest odalehise tihasheina karedad viljad (pähklikesed) jäävad kergesti sulgede külge.

1) Rosenplänter, herb. 2) A. Rull. 3) Marzell 1921, lk. 430. 4) Heqi V, 4, lk. 2511. 5) Wiedemann-Weber 1852, lk. 315.

^{*}) *hastifolia* — odalehine.

Maajalg (kassiratas) — *Glechóma hederáceum* L.*)

Niisketel aruniitudel põõsaste all, võsades, metsaservadel, tarade ja teede ääres, tänavatel, varemotel kasvab kohati maajalg (106. joon.), mille roomavad ja alusel juurduvad varred on kuni 60 cm pikad, ladva poole enamasti tõusvad ja oksised. Selle mitmeaastase taime lehed on ümmar-neerjad, pikavarrelised, servast täkilised; oied 1—3-ti harilikkude lehtede kaenlas; ühekülgsed; kroon kahehuulene, enam kui 3 korda tupest pikem, lilla või kahkjaspunane; krooni ülemine huul lame, samuti ka alumise huule keskmine tipp; ülemised tolmukad moodustavad oma peadega risti. 5—7. Eestis üldine; üldlevila; peaaegu kogu Euroopa (välja arvatud põhja osa), Aasia parasvöötme maad; Põhja-Ameerika (sisse talutud).

106. joon. Maajalg. $\frac{1}{3}$.

Maajalg on meil laialt tuntud ravitaim rahva keskel, mis kajastub ka ta nimedes. Tema teed, mis taimest keedetud ummuksis, kasustatakse maaliste ehk maa-aluste ravimisel, kusjuures maalisi pestakse maaliste heinte keedisega õhtul ja hommikul¹⁾. Maalisi arvab rahvas saavat siis, kui keegi magab soomaal kus maa hingab: magaja ihu läheb siis kärna ja paistetab üles²⁾. Sellelesamale tegevusele juhivad ka nimed: maa-aluste rohi, maalilled, maajalg, maalitsarohi (KJn), maaviharohi (Mus), mailane (Sa). Eriti aitavat maa-alusterohu-keedis nende maa-aluste vastu, mis on peenikesed ja ümmargused ning katavad kogu ihu³⁾. Saaremaal arstitakse temaga, s. o. söötreiarohuga söötreihaigust (kuiv kärn inimese ihu peal ja kiheleb): taime lehed ja varred pekstakse katki veele ja pannakse siis söötreiale peale⁴⁾. Teda on tarvitatud samuti ka roosi ravimisel⁵⁾ ja sellepärast on nimena roosirohi kirjanduses valdaval kohal. Nimi umbpaisterohi ehk umbpaiste näitab, et teda on kasustatud umbpais-

*) *Glechoma* — moodustatud kreekakeelsest *glechon*, millega märgiti antiikajal ühte mündiliiki. Linné kirjutas nime *Glechoma; hederaceum* — luuderohu- (eefeu-) sarnane, nähtavasti roomava varre pärast.

tes olevate kehaosade arstimisel⁶⁾; jooksvahein aga viitab sellele, et taimest on otsitud abi jooksva vastu⁷⁾ *).

Peale nende on maajalgu tarvitatud vanade haavade ja paisete⁸⁾, peavalu puhul⁹⁾. Õitest ja ülemistest lehtedest valmistatakse rinnateed¹⁰⁾. Ka nahahaiguste ravimisel on ta toonud paranemist¹¹⁾. Simunas arstitakse umbrattaga maast hingatud haigusi, — taimi tuleb ummuksis keeta ja selle veega haiget kohta pesta¹²⁾.

Maajalad sisaldavad mõruaineid, vaiku, rasva- ja teisi happeid, parkainet, suhkrut, soola jne., sellepärast on ta ka rohuteaduses tarvitamisel rinna- ja kopsuhaiguste ravimisel, kusirohuna, ergutava rohuna ja haavaravimina¹³⁾.

Sakslastel on kassiratas heas kuulsuses arstirohuna vistrikkude, kärnade ja paisete vastu. Mõnel pool arvatakse, et rohi vast siis mõjub, kui 77 kassiratta lehte pannakse paisele peale. Teised panevad jälle 5 või 7 lehte pleekimata rätikusse, seovad ümber kaela ja arvavad, et see kaotavat põletiku suust. Ka pannakse seda taime jaanipäeval jooksvahaige koha peale ja loodetakse siis haigus kaduvat. Šveitsis arvatakse, et rohi siis aitab kui teda nelipühil jutluse ajal korjatakse.

Oige laialdaselt arvatakse maajalal olevat võime nõiduse vastu. Eriti kasustatav on ta piima nõidumise puhul. Kuhu tahetakse panna piim, seal pritsitakse pühitsetud veega ruumi, viiakse sinna maajalga, soola ja ka lemleid, loetakse erilisi palvesõnu ja loodetakse siis head piimaandi. Mõnel pool lüpstakse lehma kevadel karjalaskmise päeval läbi kassiratastest punutud krantsi, et hoida loomi nõiduse eest. Ka korjatakse 1. mai ööl maajalgu, segatakse neid soola ja kaertega ning antakse siis loomadele „nõiduse kaitseks“. Hauduvale hanele pannakse pessa maajalga, et hani oleks nõiduse eest kaitstud ja hauduks välja tugevad pojad. Mõnel pool pannakse isegi rattarummu puuritud auku õnnistatud maajalga, et see hoiaks vankri nõidumise eest. Paiguti ustakse veel praegugi maajala imejõudu nõiduse eest hoidmisel. Kuid kassirattal on ka võime nõidu nähtavaks teha. Selleks tuleb volbripäeva ööl (1. mai) korjata maajalgu, punuda neist keskööl pärg ja see järgmisel päeval panna pähe, siis tuntakse nõidu sellest, et neil on peas kas pink või mõni nõu jne. Aga ilma hädaohuta selline toiming ei ole. Saksimaal kõneldakse sellest näit. järgmist lugu: Keegi tüdruk oli kuulnud, et üks naine olevat nõid. Et selles asjas jõuda selgusele, pununud ta pühapäeval pärast volbripäeva pärja maajalgadest, pannud selle pähe ja läinud kirikusse. Ta olnud esimene kirikus ja jäänud ka viimaseks välja tulema ning näinud, kuidas tema perenaine ja veel mitu sama küla perenaist luu-

*) Teisi huvitavaid nimesid: kassinairid (Ha, Vi; juba Thor Helle'l 1732), roomav münt, orava marja', pahushain (Ürv), pinipuss, seanaeris, sookall'ud (Mih), südamerohulill, talihaljak (Var), varsakabi, rammutirohi, umbratas (Sim).

dade ja ahjuharkide seljas kirikust väljunud. Kuid kui nõiad märganud maajalgadest pärga tüdruku peas, tormanud nad kõik tüdruku kallale ja peksnud teda nii rängasti, et tüdruk heitnud hinge järgmisel päeval¹⁴⁾).

Sakslastel on maajalg seotud veel mitme kombe ja tavaga, sest seal peetakse taime piksejumala Donnar'ile pühendatuks, mispärast ta siis kaitseb ka pikse ja nõiduse eest. Peale muu ustakse, et ta on hea rohi hambavalu vastu. Selle kohta on legend: Peetrusel oli kord suur hambavalu. Siis ütles talle Issand Jeesus: „Võta maajalga ja pea teda suus, nii et ta igale poole puutub!“ Peetrus tegi Issanda sõnade järele ja kohe jäi valu üle. Harilikult võetakse hammaste ravimiseks kolm taime, hõõrutakse sellega valutavat kohta ja riputatakse siis taimed korstnasse üles¹⁵⁾).

Olgu veel tähendatud, et maajalga mõne rahva juures keedisesena piimas või vees kasustatakse tiisikuse ja teiste rinnahaiguste ravimisel, soovitatakse ka kõhutõve, solkmete, kõrvahaiguste, näärmetiisikuse puhul, lehtedest välja pressitud mahla aga paisete ja teiste nahahaiguste vastu. Haigetele jalgadele tehakse kassirattavanni ja mõnel pool arvatakse, et ta korraldab juba siis menstruaatsiooni kui teda pannakse kinga põhja või hoitakse käes¹⁶⁾).

1) Ann Kosesson — Trv; R. Viidebaum — Puh; EKNS c, 70 (b) — Trm jt. 2) EÜS-i herb. 3) S. Lind — Aud, Tõs, Mih. 4) H III 5, 30 — VII. 5) Luce 1826, lk. 206; Niclasen mskr. jt. 6) V. Lao — Hps. 7) EÜS-i koqu, Lepik — Trt. 8) Luce 1823, lk. 206; Wiedemann 1876, lk. 379; Niclasen mskr. 9) V. Lao — Hps, Hii. 10) Kunder 1882, lk. 64. 11) Niclasen mskr. 12) ERA II 12, 347 (51). 13) Zörnig II, lk. 314. 14) Marzell 1922, lk. 141—144. 15) Reling-Brohmer III, lk. 102. 16) Heqi V, 4, lk. 2377.

Harilik käbihein — *Prunella vulgaris* L. *)

Aruniitudel, kus rohi ei ole eriti pikk ega paks, karjamaadel, kraavikallastel, teede ääres, põllupeenardel kasvab harilik käbihein võrdlemisi sagedasti kas üksikult või väikeste rühmadena (107). joon.). Käbihein on mitmeaastane taim, 5—40 cm kõrge, enamasti püstine või alusel vähe tõusev; vars lihtne või väheoksine; lehed varrelised, piklik-munajad või süstjad, alusel servast enamasti hambused, mujal terveservased; õied otsmiste ruljate nuttidena, mille all kaks varretut ümmarsüdajat suurt katelehte; kroon lilla, violetne või punakas, harva valge, kahehuulene, peaaegu kaheli sama pikk kui kahehuulene tupp, mille ülemised hambad tõmbid, ogaotsali-

*) *Prunella* — vana taimenimi, mille tekkimise kohta ei ole jõutud kindlale seisukohale. Linné kirjutas *Brunella*, kuid nüüd peetakse õigemaks *Prunella*, nagu seda juba enne Linné'd kirjutati; *vulgaris* — üldine, harilik.

sed; mõlemad pikemad tolmukaniidid sirge, astelja hambaga. 5—9. Eestis esineb igal pool. Üldlevila: kogu Euroopa, põhjapoolne Aasia. Põhja-Aafrika, kohastunud ka Ida-Aasias. Põhja-Ameerikas, Aust-raalias.

Igal pool esinev käbihein pole oma omaduste poolest äratanud kuigi suurt tähelepanu. Vana nimi on kurgurohi, mis peamiselt küll kirjanduse abil on levinud ¹⁾ — kurgurohtu on kasustatud teena kurgu- ja kaelahaiguste ravimisel ²⁾. Saaremaal nimetatakse teda kohati kuu-rohuks, sest selle taime teed on antud kuu-tõbisele inimesele, kes jampsib ³⁾. Käbihein näib tarvitusel olevat Torma ümbruses ⁴⁾. Kohati on tal nimeks maa-alusekabad, mis laseb oletada, et teda on tarvitatud maa-aluste ravimisel ⁵⁾. Õisiku kuju järgi on antud nimed härjanina ⁶⁾, härjapea (Lä, Vi), must härjapea ⁷⁾, sinine härjapea ⁸⁾, osalt ka härjasilmad ja mustpea (Lä). Kasvukohaga on seotud murulill, põldtubakas, põldhumal, oma-pärane on Saaremaa rammutuhaigerohi ⁹⁾. Teistest nimedest tuntakse veel robihein, seatigane, münt.

107. joon. Harilik käbihein. $\frac{1}{2}$.

Peale juba nimetatud juhtude on käbiheina kasustatud ravi-aimena põie haigestumisel, mis avaldub sellest, et inimene liiga sagedasti peab väljas käima. Siis juuakse põldhumala-teed ¹⁰⁾. Mõnel pool arvatakse, et põldhumala-tee teeb hästi „rinnad pehmeks“ ¹¹⁾. Värsketes haavades pesemiseks ja puhastamiseks on käbiheina-teed kasustatud hea eduga ¹²⁾.

Käbiheina on juba keskajal tarvitatud arstlikeks otstarveteks, peamiselt just kurgupõletiku, angiini ravimisel. Samuti on teda kasustatud lahtise kõhu, sooltehaiguste, peavalu, verejooksu puhul ja haavade parandamisel. Sisaldab mõruaineid, parkaineid, vaiku, vaha jne. ¹³⁾. Ka suuhaavade puhul on käbiheina keedis suulopu-tuseks hea ¹⁴⁾. Mõnel pool tarvitatakse noori lehti salatina ¹⁵⁾.

Venelased pesevad käbiheina keedisega pead kõõma kaotami-seks. Samuti hautatakse keedisega niisutatud kompressidega pai-seid ¹⁶⁾.

1) Fischer 1791, Hupel, Wiedemann-Weber, Kunder jt. 2) Hupel 1789, lk. 293; Niclasen mskr. 3) оп. Millers — Mus. 4) Miller — Trm EÜS-i herb. 5) EÜS-i herb. — Paatsalu ümbrusest (Var). 6) E. Gildeman — Kul. 7) Põhja-Tartumaa. 8) Mai Emmo — Vig Velise. 9) Millers — Mus. 10) V. Schmidt — Mih Nedrema. 11) M. Sild — Avi. 12) Niclasen mskr. 13) Zörnig II, lk. 282. 14) Marzell 1921, lk. 275. 15) Heqi V, 4, lk. 2382. 16) Словарь-трав-никъ, lk. 1032.

Tõnnike — *Betonica officinalis* L.*)

Kuivavõitu arniitudel, enamasti ikka põõsastes või nende vahel, hõredates metsades ja metsaservades, võsastikus paistab tõnnike (108. joon.) oma 20—60 cm kõrguse varre otsas oleva tumepunase ebapeaga kergesti silma. Ta on mitmeaastane taim püstise või alusel vähe tõusva varrega, enamasti lihtne, veidi karvane;

108. joon. Tõnnike. $\frac{1}{3}$.

lehed on jämetäkilised, vastakud, paarid üksteisest eemaldunud, pikavarrelised, piklik-südajad; õied kahehuulesed, tihedates ebapeades, üksikute eemaldunud männastega; kroonpunane, harva valkjas; tolmukate tolmukotid violettpruunid. 7—8. Meil esineb kohati üle maa, aga üksikult või hõredalt. Üldlevila: Kesk- ja Lõuna-Euroopa, osalt ka Põhja- ja Ida-Euroopas, Kaukaasia, ka Aatlase maad.

Meil näib üldisem olevat nimi tõnnikene ehk tõnnikesed, mida toob juba Thor Helle 1732. a. ja mida pärast teda tarvitanud ka teised kirjanduses. Selle nime kõrval on veel tõnnike, tõnnised, tõnnine, tõnis ja tõniselehed, kuid need nime-

tused näivad olevat laenatud saksakeelsest Antoniustee, mis kohati veelgi tarvitusel. Samuti laenatud on kirjanduses esinev padan, padanahein ehk padinahein (vana ülemsaksa bathenia, või pandonia, patönig, batenge); ka vanemas kirjanduses esinev peetrihein pole eestlasele omapärane, veel vähem kristuse-kirstunaelad.

Üldse näib, et tõnnike eestlaste hulgas pole pärvinud erilist tähelepanu, võib olla just harva esinemise pärast. Kohati on tõnnikesed tarvitatud kõhu lahtitegemiseks ¹⁾. Vanemal ajal on seda kasustatud okserohuna ²⁾. Ka on soovitatud tõnnikesi keeta piimas ja anda keedist sarvloomadele, kui need on söönud mürgiseid või teravaid taimi ³⁾.

*) *Betonica* — vana taimenimi. Plinius toob taime *vettonica* (XXV, 46), mis kasvavat Hispaanias Püreeneede jalal vetoonlaste juures. Kuid arvatakse *betonica* olevat keltikeelne sõna, mis tähendavat peavalurohtu; *officinalis* — arstimisel tarvitatav, harilik. Tõnnike loetakse praegu nõianõgeste (*Stachys* = viljapea) perekonda.

Tõnnike on olnud nähtavasti juba ürgajal Euroopa taimeks, sest seda on leitud juba subboreaalsest uhtliivast Saksamaal Ravensburgis. Arstitaimena on ta tuntud juba vanal ajal. Teatakse, et keiser Augustinuse ihuarst Antonius Musa on kirjutanud ühe töö betoonika = tõnnikese üle. Kogu taim sisaldab mõruainet, parkainet ja veel mõnda ainet, mida pole lähemalt uuritud. Värske juurikas on maitselt mõrukas-lääge, mõjub oksetavalt ja kõhtu lahtitegevvalt, kevadel isegi joovastavalt. Vanadel egiptlastel, roomlastel ja kreeklasel oli tõnnikesel üldarstimi kuulsus. Praegu on ta tarvitamisel vaid rahvameditsiinis ja temast valmistatakse teed, siirupit, suhkrut, viinaleotist, salvi mee ja koirohuga, mida kasustatakse mitmesuguste haiguste vastu, eriti aga neil juhtudel, kus limanahk haigestunud, olgu see siis silmadel, kõrvadel, hingamiselunditel (tiisikus, kõha), maol, neerudel, põiel, põrnal, emakal jne.; samuti on tõnnike tuntud haavarohuna, kõhtulahtistava vahendina, kusirohuna, peavalu, kollatõve, langetõve, peapöörituse, mürgiste loomade hammustamise vastu jne. Kuid uuemal ajal on ta jäänud peaaegu unustusse ja teda kasustatakse kohati veel vaid tee aseainena, eriti rinnahaiguste ravimisel. Keskajal tarvitati tõnnikest ka maagilistel kaalutlustel ⁴).

Ka Venemaal on tõnnike vaid rahvarohuna tarvitusel, peamiselt just nendesamade haiguste puhul, mis ülal mainitud. Keedise valmistamiseks võetakse harilikult supilusikatäis kuivatatud lehti klaasi vee kohta, keedetakse, lastakse umbes $\frac{1}{4}$ tundi seista, kurnatakse siis klaasi, tehakse meega magusaks ja juuakse. Juurikas peenendatakse pulbriks ja võetakse korraga 1,0—1,5 gr. Selline hulk teeb kõhu lahti või ajab isegi oksesele ⁵). Kaasani kubermangus tarvitatakse tõnnikese keedist kondivalu, peahohisemise ja rinnuspigistamise puhul. Väliselt kasustatakse selle taime lehti lõigatud haavadele ⁶).

Õitsevate okste, samuti ka lehtedega värvitakse ühes bismutiga villu oliivpruuniks. Värv seisab hästi peal ⁷).

1) Dr. Osv. Leesik — Kod Pala. 2) Wiedemann-Weber 1852, lk. 326. 3) Friebe 1805, lk. 213. 4) Hegi V, 4, lk. 2430. 5) Словарь-травникъ, lk 181. 6) Krölov 1882, lk. 9. 7) Friebe 1805, lk. 213.

Mägimünt — *Clinopodium vulgare* L.*)

Umbes 30—60 cm pikkune mitmeaastane taim (109. joon.), mis kasvab aruniitudel enamasti põõsastes, võsastikes, metsaservadel, hõredates metsades. Vars on nõrgavõitu, enamasti vähetõusev, lihtne või oksine, ümberringi või vaid paari-reaselt villkarvane; lehed

*) *Clinopodium* — kreekakeelsest *clinopodion* — voodijalake (õisik meenutab voodi jala nuppe); vana taimenimi, juba Dioskurides'el; *vulgare* — üldine, harilik.

lühivarresed, piklik-munajad, servast 4—7 madala hambaga, takerkarvased; õiemännased mitmeõised, alusel peale lehtede, mille kaenlas nad seisavad, veel hulga naaskeljate, pikakarvaste katelehtedega ümbritsetud; kroon helepunane, harva valkjas. 7—9. Meil esineb üle maa. Üldlevila: suurem osa Euroopast; Siber, Taga-Kaukaasia, Pärsia; Põhja-Aafrika, Põhja-Ameerika.

109. joon. Mägimünt. $\frac{1}{3}$.

Meil segatakse mägimünti sagedasti hariliku punega, millele ta osalt sarnanebki. Kohati tuntakse teda põllupuna nime all. Muhumaal on tal nimeks kohati rinnateerohi, sest tema teed kasustatakse rinna- ja kopsuhai-guste ravimisel ¹⁾.

Ka mujalgi segatakse mägimünti punega ja kasustatakse viimasega kõrvuti haiguste ravimisel. Taim sisaldab eetrilisi õlised, aromaatilisi aineid jne. Teda on tarvitatud varemalt, isusuu-rendava, ärritava rohuna (viimasel juhul enamasti valgeveini leotisena kurvameelsuse vastu), ka songa, soolatiügaste, rästiku nõelamise jne. ravimisel. Mägimünti on kasustatud ka teeaseainena. Samuti saadakse temast värvainet kollase ja pruuni värvimiseks ²⁾.

Venelaste hulgas on mägimünt tuntud viinaleotisena vähemate haiguste ravimisel. Teeaseainena on teda soovitatud hiinatee asemel.

1) Busch — Muh. 2) Heji V, 4, lk. 2297. 3) Словарь-травникъ, lk. 746.

Nõmmemünt — *Calamintha ácinos* Clairv. *)

Kuivadel aruniitudel, loopealsetel, kus hõredalt rohtu ja vähe mulda, kivimurdudes, kruusaaukudes, põllupeenardel ja ka kesa-põldudel kasvab nõmmemünt (110. joon.). See on ühe- või kaheaastane, mõnikord ka mitmeaastane 5—20 cm kõrgune taim, lihtsa püstise või oksise ja vähe tõusva varrega; lehed väga lühivarrelised, piklikud, enamasti terveservased, tugevate, hästipaistvate soontega; õied poolmännases, lühiraolised harilikkude lehtede

*) *Calamintha* — vana taimenimi, kreekakeelsest *kalaminthe* (nähtavasti = ilus münt); *ácinos* — ladina keelest, kus *ácinos* tähendab marja, peamiselt viinamarja sisemist osa.

kaenlas; kroon kahehuulene, heleroosa-violetne, valkjamate laiku-
dega, harva valkjas; tupe neel suletud karvaringiga. 5—9. Meil
esineb sagedasti vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: Euroopa, Väike-
Aasia, Kaukaasia, Atlasemaad; kodustunud ka Põhja-Ameerikas.

110. joon. Nõmmemünt. $\frac{1}{2}$.

111. joon. Harilik pune. $\frac{1}{3}$.

Meil tuntakse nõmmemünti mitme nime all: kesakaebtus (Pal), mehitsehein (Kan), mäekaebtus (Pal), mäemünt, nõmmepuna, nõmmemünt, piimarohi, sõnaduserohi, sõnatsehein (Pal — Kaarepere). Arstimina kasustatakse teda väga vähe. Enamasti segatakse taime nõmme-liivateega, nagu näitab ka nimi mehitsehein. Kaarepere pool pruugitakse sõnatseheina põrsastele pasanduse vastu, kui arvatakse neid olevat „sõnatud“¹⁾.

Nõmmemünt sisaldab peamiselt samu aineid, mis nõmme-liivatee ja kasustatakse ka mujalgi võrdset viimasega. Erilist arstirohu kuulsust tal ei ole²⁾.

1) A. Rull — Pal. 2) Hegi V, 4, lk. 2299; vrd. ka Словарь-травникъ, lk. 337.

Harilik pune — *Origanum vulgare* L.*)

Harilik pune (111. joon.) on meil hästi tuntud ja tema kasvu-
kohtagi peetakse meeles. Enamasti kasvab ta puis-aruniitudel, pea-

*) *Origanum* — kreeka keelsest *origanon*, nähtavasti sõnadest *oros* — mägi, *ganos* — ilu; seega mäeilu; vanaaja botaanikud märgivad selle nimega mitu taime-
liiki; *vulgare* — üldine, harilik.

miselt põosastes, hõredates metsades seljakutel, võsastikkudes ja põosastikuga kattunud põllukangrutel, raiestikkudel, tarade ääres. Pune on mitmeaastane taim 20—30 cm kõrge, püstise, alt lihtsa, ülevalt oksise varrega, mis enamasti pisut karvane; lehed varrelised, piklikmunajad, nõrgalt hambused, alt valkjamad, lühikarvased või peaaegu paljad, läbi vaadates heledamate täppidega; õisik piklik või pealt lameda pöörisena, kroonlehed võidunult-helepunakad, väga harva valkjad, natuke kahehuulesed; tupp viiehambane, väljast paljas, neelust pikakarvane. 7—9. Eestis üle maa; üldlevila: Euroopa kesk- ja lõunaosa, Siberi, Pärsia, Väike-Aasia, Himaalaja ala, sissetalutult Põhja-Ameerikas. Soomes ja Rootsis vaid lõunapoolses osas, puudub Vahemere saartel.

Rahva keskel on harilik pune tuntud kõige laiemalt pune ehk puna nime all. Punnad — punad on juba Th o r H e l l e nimestikus (1732) ja siit on ta pääsenud ka teistesse botaanilistesse töödesse, kus tema eraldamiseks naistepunast (vt. lk. 110) märgitakse veel õiged puned, pärispunad, punased punad; kohati on Põhja-Eestis ka punahein, punehein, punarohi, punejad või isegi meestepuned (Kuu), kuna vanemas kirjanduses hariliku pune nimeks on ka naestepuna, milline nimi olevat L u c e arvates tekkinud sellest, et naised tarvitasid pune menseste ravimisel ¹⁾. Kuid vanemal ajal on punade värvitud ka punast ²⁾, millele osutab ka sagedasti rahvalaul (näit. „Kuhu ma sineta külvan, Kuhu ma p u n a t a põimin“ jne.) *).

Pune on mitmeti leidnud kasutamist rahva igapäevases elus. Peaaegu üle maa, eriti Põhja-Eestis on ta maitseaineks niihästi tangukui ka verivorstidele. Selleks korjatakse õitsemisajal punesid, seotakse kimpu ja kuivatatakse ära ning hoitakse siis kuski kuivas kohas. Kui hakatakse jõuluks vorste tegema, nopitakse lehed ja õied varte küljest, hõõrutakse hästi peenikeseks ja lisatakse vorstipudrule juurde. Pune annab vorstidele meeldiva maigu ³⁾. Ka supile pannakse neid sisse maitseaineks ⁴⁾. Puneteed on arstimisvahendiks rinnahaiguste, kõha ja külmetamisest saadud haiguste puhul. Selleks korjatakse punesid ehk punaheinu ühes lehtede, õite ja vartega, kuivatatakse päikese varjus ja hoitakse nii alal tarvitamiseni ⁵⁾. Kanget puneteed juuakse, kui seest on haige ja köht lahti, — see on esimene rohi, paneb kõhu kinni kohe ⁶⁾. Tarvastus võetakse pune kuivatatud lehti ja õisi üks supilusikatäis, valatakse keeva vett peale ja lastakse ummuksis seista kuni jahtub ja võetakse siis lahtise kõhu puhul 1 kortel õhtul ja hommikul sisse ⁷⁾. Ka söögiisu tõstmiseks juuakse puneteed ⁸⁾. Unerohu õite ja lehtede teed pruugitakse

*) Teistest nimedest märgitagu veel: haisulill, maa-aluserohi, mesihain, põllupalderjan, rootsipuned, taarirohud, unerohi, vorstipune, vorstirohi, ninn (Kan), veriroidud, aedliivatee, vehverments (Trv).

„jahmatuse“ vastu ja antakse neile, kes on „nõrga verega“⁹⁾; samuti on punetee närvihaiguste vastu hea¹⁰⁾, aitab peavalu puhul¹¹⁾ ning teeb uimaseks ja uniseks¹²⁾. Punede viinaleotist kasustatakse seestvalu puhul¹³⁾. Vähem on punejate tee tuntud põiepõletiku vastu¹⁴⁾.

Lääne-Eestis on puned üldiselt tuntud „jalavarbavahede haudumise“ vastu, kui suvel soos heinal olles jalavarbavahed tõmbavad punaseks, kihelevad ja nahk tuleb pealt ära. Siis korjatakse pune lehti, hõõrutakse käte vahel veele ja pannakse varvaste vahele, — see kaotab sügelemise, haudumise valu ja pargib varbavahenaha punakaspruuniks¹⁵⁾. On aga inimese ihul vistrikud või kärnad, on nahk katki või ohatanud, keedetakse maa-aluserohu varred ja lehed „nii kaua kui hästi pehmed on“ ja pestakse keedisega kärni või ohatanud kohti; see tõmbab kärnad varsti kuivaks ja nad kaovad ära¹⁶⁾. Punetab nahk, siis pannakse lihtsalt pune lehti peale¹⁷⁾. Varemalt on punesid kasustatud ka rohupatjade valmistamisel ja vanade kasvajate vannitamisel¹⁸⁾. Pannakse punesid õlle sisse, ei lase need õlut hapuks minna¹⁹⁾.

Loomade ravimisel kasustatakse punekeedist kohati lehmade punase arstimisel sisseandmiseks²⁰⁾.

Kaheldamatult on puna varemalt olnud tähtsaks värvaineks, nagu tähendatud juba eelpool. Friebe tähendab, et ta on parimaks punase ja pruunikaspunase värvaineks. Selleks korjatakse taim õitsemise ajal ühes õitega, kuivatatakse ahjus ja hõõrutakse peenikeseks pulbriks. Samuti võetakse ka kevadel korjatud ja kuivatatud noori metsõunapuu lehti, hõõrutakse ka pulbriks ja segatakse siis punedega, võttes mõlemaid ühepalju. Segule lisatakse juurde veel umbes $\frac{1}{2}$ osa linnaseid, segatakse kõik hästi veega läbi, ja lastakse nüüd segu minna käärima kas pärmi või leivajuuretise abil. Hapust segust nõristatakse või kurnatakse vedelik välja ja värvitakse nüüd enamalt juba maarjatatud riiet või lõngu. Mida rohkem on punesid, seda tumedam tuleb värv ja punede lisamisega võib anda värvitavale ainele soovitava värvuse²¹⁾.

Pune on olnud tuttav juba vanadel rahvastel arstimina ja arvatakse, et piiblis tähendatud iisop ei ole olnud muud kui pune. Ta sisaldab eetrilisi õlisid (ühes karvakrooli ja linalooliga), parkaineid, mõruaineid jt.²²⁾. Pune on kasustatud krampide, kõrvakohina, hingamis-, seedimiselundite, neeruhaiguste ravimisel. Eriti on temaga arstitud kõhutõbe, isegi hambavalu. Mõne haiguse vastu on valmistatud 17. sajandil pannkooke punest ja munadest. Punede vannitegemine on samuti olnud hästi tuntud²³⁾.

Sakslastel on pune (Dost, Dorant) õige laialt tuntud taimena, mis kaitseb naisi (pruute ja nurganaisi) nõidade, kuradi, näkkide jne. eest. Enamasti on tema kasustamisõpetused seotud kõnes ja neid tuntakse hästi. Kus on pune, sinna ei tule kurat. Keegi nõid on tahtnud näit. oma kunsti õpetada oma ristilapsele ja kutsunud

viimase sagedasti enda poole. Et aga selle juures pidi ka „Hans“ (kurat) olema, siis valmistas ta ristitütart seks ette, et see mitte ei kohkuks. Noorel tütarlapsel oli aga hirm, ta kõneles sellest asjast emale, kellele ei meeldinud ristiema toimingud sugugi ja laskis seepärast tütre vaid teatud tundidel nõia juurde minna. Enne seda aga suitsutas ema tütat mitmesuguste rohtudega ja pani tal tasku pusesid täis. Kui nüüd vanakuri oma hobusejalaga astus üle nõia uksepaku, nuusutas tugevasti, vaatas kurjasti tüdruku otsa ja ütles: „Punane pune! Kui ma seda oleksin teadnud, ei oleks ma siia tulnud.“ „Hans“ kadus silmapilk oma väävililõhnaga. Kuid nõid ei tahtnud peale selle ristitütrest enam midagi teada ²⁴).

Selliseid muitsendeid on sakslaste keskel mitmeid. Kui aga pune korjata valpurgi (volbri) ööl, neid tuppa kuhugi riputada, arvatakse, et see kaitseb maja nõidade eest. Antakse loomadele, eriti poeginud lehmadele juua vett, milles on puned keedetud, siis kaitseb see loomi „ärategemise“ eest ²⁵).

Venelastel on pune rahvarohuna levinud üldiselt samade haiguste vastu kui mujalgi. Peale nende kasustatakse keedist jooksva haiguse ja isegi langetõve ravimisel. Lisatakse punet juurde ka mitmesugustele määretele 2—3 tilka puneõli, hõõrutakse viimasega halvatud kohti jne. Sagedasti tarvitatakse lihtsalt teeainena ²⁶).

1) Luce 1823, lk. 210; 1829, lk. 61; Wiedemann 1876, lk. 378; ka H. Freimann — Amb. 2) H II 52, 48 (28) — Kan; A. Pupp — Jöh. Kohtla-Järve jt. 3) M. Vilberg — Kuu; mitmeid teateid üle maa. 4) J. Samul-Kruut — Jöh Valaste ja teisi teateid. 5) ERM 150, 203 (19) — Ksi; R. Känd — Hjn; M. Rosenbenk — Juu jt. 6) AES — Kad (S. Soosaar). 7) Kadri Kaju — Trvi. 8) H. Palmroos — Kuu Leesi. 9) H I 16, 11 (29). 10) ERA II 27, 436 (33) — Nis. 11) J. Davidov — Jöh. 12) H II 43, 357 (5) — Sjn. 13) A. Anton — Rak. 14) M. Roosvald — Tud. 15) G. Räämtal — Kul; W. Schmidt — Mih; E. Sits — Mar; P. Kochtitsky — Kei Saue; ERA II 27, 436 — Nis jt. 16) Rosenplänter, Öppetus, lk. 50; H II 34, 772 (19). 17) Silla ümbrus Kul. 18) Luce 1823, lk. 210. 19) Friebe 1805, lk. 215. 20) ALS 3, 787 — Iis; J. Prulov — Kuu Leesi jt. 21) Friebe 1805, lk. 715. 22) Zörnig I, lk. 294. 23) Hegi V, 4, lk. 2332. 24) Marzell 1922, lk. 152. 25) Sealsamas. 26) Словарь-травникъ, lk. 338.

Vorstirohi — *Origanum majorána* L.*)

Aedades kasvatatakse eriti linnade läheduses vorstirohtu, mida tuntakse ka meirani, meirami, majorani ehk sääveli nime all. See on ühe- või kaheaastane taim, mis mõnikord esineb ka mitmeaastasena. Ta on sarnane punele, kuid tuped on hambutud, viltulõhised; lehed on veidi hallviltjad, näärmekad, otsast tõmbid; katelehed rohelised, otsast ümmardunud; kroon valkjas või sinikas-lilla. 7—9. Pärit Põhja-Aafrikast, Egiptusest, Araabiast.

Meil kasustatakse peamiselt maitseainena vorstides ja ka mujal.

*) *majorana* — vana nimi, nähtavasti idamaise päritoluga.

Nõmme-liivatee, kaetisrohi — *Thymus serpyllum* L. *)

Kuivadel nõmmedel, liivikutel, kohati lagedatel kuivadel liivas-
tel niitudel, seljakutel, mereranna liivikutel, männipaludes jne. esineb
sagedasti nõmme-liivatee (112. joon.) nii tihedalt, et maapind on
täiesti kattunud selle taime
vaibast, mis õitsemisajal
muutub roosalapiliseks. See
on mitmeaastane taim,
poolpöösas, mille puitunud
vars on kas püstine, tõusev
või lamav 10—50 cm pikk,
enamasti ümmargune või
kõrgelt kandine, ümber-
ringi karvane, alusel tub-
listi oksine; lehed lineaal-
sed või piklikud, terveservased, väikesed, ahenedes lehevarreks,

112. joon. Nõmme-liivatee. $\frac{1}{3}$.

servast natuke tagasikäändunud, alusel harjaselt karvastunud; õisik
pikergune või ümmardunud nutitaoline ebamännas; kroon kahehuu-
lene, heleverev, lilla või harva valge. 7—9. Meil kasvab igal pool
vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: Euroopa ja Aasia paras-
vöö, Põhja-Hiina, Tiibet, Ees-India, Siber, Kamtšatka, ka Island,
Gröönimaa; Põhja-Ameerikas kodustunud.

Nõmme-liivateed ehk kaetisrohtu tuntakse hästi üle maa. Ta on
ohuks ja rohuks mitmesuguste „jumala-“, „hakand“ ja „tehtud“ hai-
guste vastu, temaga võib üheksa haigust ravida, nõiavõimu vähendada
ja abi leida mitmes ahastuses. Milline oli tema tarvitamine, selline
oli ka nimi. Ja neid on võrdlemisi palju. Püütagu neid siin rüh-
mitada kasustamise või teiste ühiste tunnuste alusel.

Kahetsemise, kahetamise, kaetamise, imetsemise, silmamisega
jne. on ühenduses nimed: imeldiserohud (HMD), imestamise rohi
(Jõh), imetserohud (HMD), imetuserohi (Jõh), imetlemis-rohud
(Vig), kaebtus, kaebtus-rohi, kaibtused (Alt), kaetisrohi (Põhja-
Eesti), kaetsemise rohi (Vig), kahetusrohi (Kuu), kaebud (KJn),
kaetus- ja kaetuserohi, kaibajus ja kaibajused, kaibajussid, kaiba-
jusrohed, kaibasrohed, kaibusrohi (Kuu, Kolga ja Kõnnu rand),
kaitused, kaitusrohi (Alt), kahetsirohi (Pst), kahetsusrohi, kahetese

*) *Thymus* — kreeka keelne *thymos*, taim, mida tarvitati ohverdamistel
(Theophrastose järgi); *serpyllum* — kreeka *herpyllos* — kokkusurutult,
roomav; ka taime nimi Vergilius'el.

rohi (Lüg), kahetsekõllad (Saa), kadedushein (Vil, Röp), kaetus-hain (Rõu), kurjasilmarohi (Ksi). Kasvukohaga on ühenduses: kadakaalused (Röp), nõmmetee (Jür), nõmmerohi (Amb, Kod), nõmmeõied (Ten), palorohi (Kan), liivatee (Põhja-Eesti), liivaro- rohi (Alt), liivalilli' (Trt), liivisrohi (LNg), maatee (Mus), metsa- tee (Jüri, Phl), rannatee (Phl), põldkaetised (Nrv) ja põldumurid (JMd). Usulistel motiividel on antud nimed: maarjahain, püha maarjahain (Se, Röp), maarihein (Krk), samuti ka kolmainujumala- rohi (KJn), nähtavasti ka kolmekordne, kolmekõrdne, kolmekõrra- linerohi (L.-Eesti) ja kolmishein (P.-Eesti); süia kuuluvad ka vene keelest (bogorotskaja trava) laenatud ja moonutatud pagarooditsad, pagarodinad (Se), porutits (Nrv), mis levinud seal, kus venelaste- ga kokkupuuted sagedasemad. Nõidusega ühenduses on nõia- kammits, nõiarohi (Hlj). Mesilastega seotud on mesilaslill (Ran) ja mehitsehaina', -heinad, mehikesed, mehiste haina', mehitse kanarik, või ka linnuhaina', mis rohkem tarvitusel Kagu-Tartumaal. Saksa- keelse Thymian'ist (ladina: *Thymus*) on moonutatud kõik Saaremaa timmeljaanid, timerjaanid, timmijaanid, timmermannid, timmianid, tüümianid, tümjanid, tümjad, tümjad, tiimeonid. Taime võimu hai- guste ravimisel näitavad üheksahaiguserohi, üheksatõverohi (Röp, Nrv, Se) ja üheksamehevägi (Võn); ka ravanduse- ja rabanduse- rohi (Ha) ning rinnarohi (Äks). Omapärased on ka nimetused punahein, mailaserohi, mis nähtavasti kirjanduse abil levinud, kuna jaanipuna, põllupuna, viinapuna, rootsipuna, roosipuna püüavad seda näidata, et taime pannakse viina sisse värviammiseks. Tähele- panu vääriavad nimetused rägarohud (Mus), mandrid (Mus), söögi- isurohi (Muh) ja karitshain (Se).

Nõmme-liivatee on hästi tuntud ravimisvahendina. Harilikult korjatakse teda suvel õitseaial, kuid soovitatakse korjata enne jaani- päeva, kõige parem jaanilaupäeval või kolm päeva enne jaani, mis- läbi taim omandab erilise terveksstegeva võime. Korjamisel on parem kui õied on veel pungas; siis kuivatatakse taimi esiteks vilus ja pärast seda veel ahjus hästi kuivaks, et varred ja õied ei läheks kopitama. Siis hoida kuivas kohas tarvitamiseni ¹⁾. Liivateed kasu- tatakse mitme haiguse ravimisel, arvatakse parandavat üheksa- haigust ²⁾. Üle maa on tuntud liivatee kõha, rinnahaiguste, kopsu- haiguste, nohu, influentsa, äkilise (läka-) kõha ja palaviku puhul ³⁾. Teed tehakse nii, et võetakse 1 peotäis nõmmeliivateed toobi vee peale, keedetakse ummuksis ja juuakse siis kuumalt, magustatult kas meega või suhkruga ⁴⁾. Kui pole vastavat teekannu, võib keeta teed ka pajas ja nõristada siis varte, õite ja muu pära hõreda riide abil välja ⁵⁾. See tee ajab higistama, ergutab konte ja võtab kõha lahti ⁶⁾. Ka algava tiisikuse ravimisel on tee hea mõjuga ja vanagi tiisikuse arstimisel toob kergendust ⁷⁾. Närvilise peavalu puhul aitab liivatee samuti ⁸⁾. Kõhu- ja teiste sisemiste haiguste ravimisel on liivatee joomisel tagajärjed märgatavad ⁹⁾, samuti kõhu- ja allkeha-

krampide ilmumisel¹⁰⁾. Sammaspoolikute, maa-aluste ja teiste ohatiste puhul nahal on ta olnud juba vanasti arstirohuks¹¹⁾. Viimaste ravimisel on keedisega pestud haigeid kohti. Jooksvahaiguse puhul joodi liivateed ja tehti ka sama taime keedisega vanne¹²⁾; ka pandi õisi piiritusse, lasti siis seista kaks nädalat sooja ahju peal ja joodi leotist jooksva ravimisel¹³⁾. Üldiselt andis liivatee söögiisu, korraldas seedimist¹⁴⁾. Viinaleotisena oli ta venimishaiguse rohuks¹⁵⁾, teena ravis kollatõve ning oli hea jalgade hautamiseks ja lapse vannitamiseks¹⁶⁾. Nurganaistele oli jõukosutajaks¹⁷⁾ ja kui olid naistel „valged“ või jälle rasked „punased“, joodud teed üheksatõverohuks 9 jätkuga, mis aitas¹⁸⁾. Kaebtustega suitsutati toas, kui kardeti, et mingi haigus võis haigelt inimeselt külge hakata¹⁹⁾, aga vanaeided suitsutasid ka nikastust, millest loodeti ikkagi abi²⁰⁾. Üle kodumaa oli ta ka rabanduse rohuks, — joodi kuumalt rabandusrohu-teed²¹⁾. Aga kui vanapoiss kosjaminemisega ei saanud hakkama, suitsutati tedagi liivatee ja kadakaokstega, millele oli pisut juurde lisatud koirohtu, sellest pidi siis kohe abi olema²²⁾.

Pikk on haiguste nimestik, kus liivatee avaldab vähemat-suuremat mõju ravimisel. Kuid väikesem pole ka hädade ja ohtude rida, kus liivatee aitab kas üksi või ühenduses „sõnade“, „kuntsi“ või lihtsalt usu mõjul. Haigused tulevad ju sagedasti nii järsku ja salapäraselt, et ei saa alati nagu uskuda nende loomulikku käiku, vaid tahtmata kerkivad mõtted mingist kõrgemast tahtmisest või kangemast mõjust. Tänapäeva usklik inimene pöörab siis silmad Jumala poole ja usub Kõigekõrgema tahtmist, varemalt nähti siin nõidade ja teiste pahatahtlikkude inimeste mõju. Ja liivatee, siin õigemini k a e t i s r o h i oli taim, mille keedisel ehk teel pidi olema nõidusest tekkinud ohtude ravimisel parimad tulemused; on näit. laps kahetatud, s. o. ta ei maga öösi, nutab, kõht on tal lahti jne., tuleb talle anda iga päev kolm korda kahetsikolla-teed ja selle juures öelda: „Eesuke avita!“ Küll haigus siis kaob²³⁾. Alutaguses pandi vana panni peale kaitused, millele lisati juurde veel muud prahti, mis varastatud naabri hoonetest või korjatud kolme ukse alt, hoiti pann tule kohal ja lasti kaitused ühes prahiga põlema minna. Haige laps pandi sõela ning lasti olla siis natuke aega panni kohal suitsus²⁴⁾. enamasti nii kaua, kuni ta hakkas aevastama²⁵⁾. Varemalt on kaetis-rohtude hulka pandud ka kolm õlekõrt, mis võetud põhjapoolsest katuseräästast²⁶⁾; ka on last vannitatud kaetuserohu keedises, mille eel aga last enne lastud kolmest lõngavihist läbi roomata²⁷⁾. Vairarus anti lastele kaituserohu-teed, kui neid arvati „ajutud“ olevat²⁸⁾. Pööritas aga vastsündinud laps silmi, siis tuli võtta kolm kahetsikõlla õit ja 3 karva koera munakotilt. Need tulid 9 söe peal ära põletada. Suitsus hoiti last ja anti pärast kahetsikõlla tuhk lapsele sisse. Harilikult toimetati sellist suitsutamist enne ristimist. Suitsutamise tagajärjel pidi silmade pööritamine ära jääma²⁹⁾. Ning kel olnud üldse „silma viga“, neile antud kadedusheina-keedist, kus

olnud veel ka nõiakõldu ja maarjahainu, — see aidanud ³⁰). Imestamise rohud olnud ka head „nõöksumise“ vastu ³¹).

Üldiselt aitasid kaetisrohud alati „kurja silma“ kaudu tekkinud hädade ravitsemisel. Kui olid ussid piimas ja leivas, piim venis ning oli nilbe, läks enneaegu paksuks ja oli tal halb maitse, vasikas imes või muidu oli „raisus“, keedeti kaetisrohu keedist ja anti lehmale sisse või suitsutati lehma nende rohtudega, hoides panni kas kõhu või pea all, — paremini mõjus suitsutamine siis, kui keegi ei näinud ³²). Sagedasti arvati ülaltoodud vead sellest olevat tulnud, et keegi võõras „paha silmaga“ oli näinud lüpsikut. Sellepärast hautati ka lüpsikut, samuti ka piimapütte kaetisrohtude ja kadakatega ³³). Oli aga loom, olgu see siis lehm, siga või seapõrsas, lammast, hobune, „ära kaetatud“, s. o. ta ei söönud ega joonud, oli pasal, närvis seinu ja konte, hakkas „närtsima“ jne., siis keedeti kaetisrohu-keedist ja raputati tuhk loomade joogi sisse ³⁴). Mõnel pool tehti ka „kaibituse-sulpi“ ja anti seda haigele loomale süüa ³⁵), või lisati keedisele veel juurde jahu ja soola ³⁶). Mõnikord pesti ka „silmatud“ põrsaid kaetisrohu-veega ³⁷). Kohati anti kaitusevett kevadel kõigile loomadele selleks, et loomadele suvel nõidus külge ei hakkaks; sellises kaitusevees lasti ka vana rauatükke seista ³⁸). Peale poegimist anti lehmadele „kaibajukserohe“-vett ³⁹) arstiti sellega punatõve ⁴⁰), põrnataudi ⁴¹) ja tarvitati rabanduse puhul ⁴²). Palal pannakse $\frac{1}{2}$ pange keedisele veele 1 teelusikatäis soola juurde ⁴³). Olid aga lehmal „maoajajad“, joodeti talle kolmekõrdsehaina-keedist (sellest ka taime nimi: maopõlats ⁴⁴). Kui käis lehmal peal painakas, s. o. lehm seisis öösiit märg ja inises, siis suitsutati seda kaitusega ⁴⁵). Ka haigele lambale tehti pajaauret ning liivatee ja väävli suitsu ⁴⁶). Munesid kanad nahkmune või tagus kana oma poegi või kui kanapojad ei kasvanud ega kosunud, siis suitsutati neid kaetisrohtudega, millele segati juurde kolme ukse alt võetud prügi, — kanapojad pandi sõela ja hoiti suitsu kohal. Ning kana võttis pojad jälle omaks ⁴⁷). Sõid aga kanad oma mune, pandi näppude vahel peenendatud kuivatatud kaetisrohtu kanade toidu hulka ⁴⁸). Nahkmunade munemisel pandi kaituse tuhka kanade toidu sisse ja loodeti paranemist ⁴⁹).

Mesinikulgi oli kaetisrohtude mõju hästi tuntud. Mehitsehainade tuustiga suitsutati mesipuid, et mehitsed (= mesilased) paremini jääksid puusse ⁵⁰). Sedasama tehti ka siis, kui mesilased olid väga „oimatsõ“ ja loiid ⁵¹), või kui taheti, et nad muutuksid tigidaks ja käiksid teistele peale ⁵²).

Mitte ükski elavale asjale ei hakka peale paha silm, vaid ka elutulegi. Kalavõrk on samuti pahale silmale õrn: kui keegi kade inimene seda on vaadanud, siis ei püüa ta enam kala ning kalur peab tegema asjata tööd ja nägema muidu vaeva. Et seda ei juhtuks, suitsutatakse juba varuks enne püüki ja mõnikord ka püügi vahe-

aegadel võrku saunas liivarohu suitsuga⁵³). On aga häda juba küljes võrkudel, aitab ka siis kahetserohuga suitsutamine⁵⁴).

Olgu veel tähendatud, et maarjahaina hoiti vanasti lõhna jaoks riiete vahel⁵⁵), teda pandi vorstile sisse maitseaineks⁵⁶) ja kaetisrohtudega värviti hele-lilla värvi⁵⁷). Luce teatab, et teda võib kasuga tarvitada voodilutikate vastu, raputades taime osi voodilina alla⁵⁸).

Kaetisrohi on olnud juba vanal ajal hästituntud taim. Tema õitsemise järgi on ennustatud meesaaki, sest et ta on mesilastele meetaimeks. Ravitaimena on ta samuti tuntud juba vanast ajast peale. Taim sisaldab tublisti eetrilisi õlisid, park- ja mõruaineid, vaiku, rasva, valke, soolasid jne. Teda on kasustatud teena, ekstraktina, rohupatjana jne. mitmesuguste hädade vastu, eriti kõhu- ja sooltehaiguste, solkmete, kõha ja rinnahaigestumiste puhul; ta on ka olnud vannitamisteks, kompressideks ja hõõrumisteks jooksja ja halvatuse puhul, aga peamiselt rahva keskel, — arstiteaduses on teda kasutatud võrdlemisi harva. Peale selle on teda tarvitatud vürtsina supis, maitseaineks likööridel ja parfümeerias lõhnaõlides, seepides jne.⁵⁹).

Väga vana on kaetisrohu kasustamine naistehaiguste ravimisel. Teda pannakse alla nurganaiste voodisse, menseste puhul juuakse ta teed; ka lapsi vannitatakse kaetisrohu-keedises. Varemalt oli kaetisrohi pühendatud Freyja'le, hiljem Holle'le (Frau Holle). Oma tervendava võimu olevat taim sellest saanud, et Jumalaema on kord nende peal maganud. Mitme rahva juures kannab kaetisrohi nime „meie-armsa-naise-voodiõled“, „maria-voodiõled“, „ema-Maria-sängiõled“ jne. *). Flaamid tunnevad selle kohta legendi: Meie armas naine (Jumalaema) pidi, kui ta oli veel laps, magama päris kõval voodil, sest et ta vanemad olid väga vaesed. Siis ütles ühel päeval tema ema, püha Anna: „Minu lapse voodi on tõesti väga kõva; ma vaatan, kas siis nurmedel ei leidu midagi pehmemat voodi jaoks.“ Ta läks ühele väga kuivale maakohale, kus kasvas väga palju kaetisrohtu, korjas neid ja tegi neist oma lapsele pehmema voodi. Sest ajast koguvad lapsed ikka kaetisrohtu ja ütlevad, et armas Jumalaema on nende peal puhunud. — Teise muistendi järgi on Maria kaetisrohtudest teinud oma lapsele söimesse aseme. Kuid kõneldakse ka, et Jumalaema on kaetisrohol puhunud, kui ta läinud üle mägede ja siis sellest väsinud⁶⁰). Üldse esineb Jumalaema Maria mitme rahva juures selle taime nimes ja nähtavasti on see taim olnud juba ammu naiste juures heas kuulsuses ravitaimena „raskel ajal“ ja „halbadel päevadel“.

Kuid kaetisrohi on mitme rahva juures tähtsaks kaitseks igasuguste nõiduste eest. Temaga suitsutatakse loomi ja esemeid, et paha ei hakkaks nende peale, tast punuti pärgi ja krantse, riputati

*) Sama nimi on ka neil rahvastel kohati hobumadaral (*Galium verum* L.).

neid elamu ja lautade uste kohale ja arvati, et hoone on kaitstud nõidade eest, ja isegi vanakurat ei astu seal üle ukسلäve ega pikne puutu maja⁶¹). Tüüringi metsas arvatakse, et kaetisrohi toob õnne asjaajamises ja kaubanduses: turule minnes nopitakse parema käega kaetisrohu vars, keeratakse see ümber pea ja soovitakse, et rohi annaks õnne kaubamüümiseks. Selle vastu on liivatee mõnel kohal Inglismaal õnnetusetaim, — teda ei tohi tuua tuppa, sest siis sureb keegi perekonnast või jääb raskesti haigeks. Peale selle peetakse kaetisrohtu kohaks, kus nõiad varju leiavad. Ka Prantsusmaal on liivateel paha kuulsus ja arvatakse, et inimene, kes uinub magama sellele rohule, jääb lolliks. Nähtvasti põhjeneb see arvamine sellele, et kaetisrohul on tugev lõhn, mis pea võib ajada valutama. Mesi- puude suitsutamine kaetisrohuga on mitmel pool viisiks⁶²). Venelastel on „jumalaemarohi“ (bogorodskaja trava) rahvarohuna tuntud mitmesuguste haiguste ravimisel, kusjuures ravimisviisid erinevad kubermangude järgi. Enamasti on ta tarvitusel teena rinnahaiguste, kõhuvalu, naistehaiguste, unepuuduse, kõha ja isegi „kassiahastuse“ ravimisel. Lõhnava aina kuulub ta ka sagedasti vannitamisrohutude hulka ja kaetisrohuga suitsutatakse lehma pärast poegimist, samuti piimanõusid, et piim ei läheks enneaegu hapuks ja et tuleks peale rohkem koort; kala- ja jahiriistu suitsutatakse seal samuti kui meilgi selleks, et kala- ja jahisaak oleks parem⁶³). Mõnel pool kantakse kaetisrohu osasid kaelas erilises kapslis, et kaitsta end „paha silma“ eest, ja juuakse liivateed, kui on kellegi järele suur igatsus⁶⁴).

- 1) E 49741 (12) — Vön. 2) M. Viinapuu — Ráp jt. 3) Teateid üle maa. 4) ERM 17, 1 (1) — Plv; M. Tori — Hag. 5) H I 10, 195 (1) — Kan. 6) H. Leinemann — HMd. 7) EKNS c, 73 (c) Ostrovi kogu — Äks; E. Grünberg — Kan jt. 8) A. Pöllusaar — Ran jt. 9) H I 6, 9 (5) jt. 10) K. Vask — Kuu, Leesi jt. 11) Luce 1823, lk. 211; Wiedemann 1876, lk. 375. ERA II 56, 306 (57) — Lih; dr. Osv. Leesik — Kod Pala; Niclasen mskr., ERA, Rootsi 1, 73 (45) ja 1, 224 (22). 12) EKNS c, 70 (c) — Trm jt. 13) J. Laarmann, Eesti Kirjandus 1923, lk. 95. 14) Busch — Muh; H. Hendrikson — Rap. 15) J. Estam — Trt. 16) ERM 17, 1 (1) — Plv. 17) A. Schneider — Kad. 18) E. Grünberg — Plv, Ráp. 19) M. Alte, M. Eller — Jõh Kohtla-Järve. 20) H II 10, 297 — VJg. 21) J. Öunapuu — Kos; EKNS c, 63 (b) — Tor jt. 22) A. Kröönvalk — Kuu Leesi. 23) H II 43, 250 (3) — Pst. 24) K. Pakane — Jõh Voka. 25) EVR 8, 104 — VJg, Lüg. 26) Wiedemann 1876, lk. 394. 27) Sealsamas, lk. 393. 28) H II 1, 674 (30), — Kuterküla. 29) ERA II 3, 159 (161) — Saa. 30) H II 32, 654 (82) — Ráp, Vil. 31) Jõh Vokast. 32) Mitmeid teateid üle maa. 33) ALS 3, 624 — Kad; V. Roller — Vig; H R 9 jt. 34) ERM 151, 83 (9) — Rõu; J. Klaas — Rak ja palju teisi teateid. 35) E. Valter — Jõh Voka. 36) U. Moor — LNg. 37) A. Válk — Narva-Jõesuu. 38) H. Juurik — Voka. 39) H II 34, 769 — Kuu Kolgarand; A. Schneider — Kad jt. 40) E. Lindström — Kuu Leesi. 41) Puusep — Rõu Vastse-Roosa. 42) H. Hendrikson — Rap jt. 43) Dr. Osv. Leesik — Kod. 44) ALS 2, 218 — Rõu. 45) M. Miron — Kohtla-Järve. 46) A. Reemets — HMd. 47) E. Major — Rak; ALS 2, 452 — Kad jt. 48) ALS 3, 80 — Kad. 49) M. Kalgi — Jõh Mäetaguse. 50) E. Sirge — Vön; E 4181 (4) — Plv. 51) H II 52, 45 (11) — Kan. 52) ERA II 28, 367 (14) — Lüg. 53) G. Ránk, Peipsi kalastusest. Tartu 1934, lk. 158. 54) ERA II 28, 201 — Lüg Kõrkküla. 55) J. Sultson — Ráp. 56) L. Ahven — Ráp. 57) H. Kiudorf — Ráp. 58) Luce 1823, lk. 211.

59) Zörnig I, lk. 299; Hegi V, 4, lk. 2326. 60) Marzell 1922, lk. 155. 61) Reling-Brohmer III, lk. 58; Marzell 1922, lk. 157. 62) Marzell 1922, lk. 158. 63) Словарь-травникъ, lk. 148. 64) Krölov 1882, lk. 6.

Paljalehine liivatee (*Th. chamaedrys* Fr *) kasvab meil samuti kuivadel niitudel, liivikutel, nõmmedel, kuid senini on teda meil tähele pandud sagedamini peamiselt Alutaguses ja Setumaal. Ta erineb nõmmeliivateest sellega, et ta vars on selgesti neljakandine (vt. 112. joon. paremal üleval), karvaste kantidega; lehed on elliptilised või ümmargused, järsku lehevarreks ahenedes, mõlemalt poolt paljad või vähe karekarvased; õisik pikenenud, õiemännad üksteisest eemaldunud; kroon pisut tumedam. Ta ei moodusta tihedaid padjandeid, vaid esineb enamasti hõredalt.

Põldmünt -- *Méntha arvensis* L.*)

Niisketel niitudel, eriti kus kevadel kauemat aega seisab suurvesi, soode servadel, kraavides, ojade ja jõgede kallastel, niisketel põldudel kasvab kohati sagedasti münte. mille hulgas põldmünt (113. joon.) on sagedam. Ta on mitmeaastane taim, lihtsa või oksise varrega, mis enamasti alusel kas tõusev või koguni lamav, veidi punaka kirmega, tagurpidi-karekarvane; lehed vastakud, munajad, hambused-saagjad, alusel ümmardunud või südajad, lühivarrelised; õiemännased tihedad, enamasti kõik harilikkude lehtede kaenlas, üleval keraja nutina ligistunud; tupeputked kellekjad, lühikesed, ilma soonteta või soonilised, tupehambad kolmnurgased, peaaegu sama pikad kui laiad, seest palja neeluga; kroon enamasti lilla, kahehuulene, karvaringiga neelus. 6—9. Esineb Eestis kõikjal vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: kogu põhjapoolkera — Euroopa, Aasia, Põhja-Ameerika.

113. joon. Põldmünt. 2/5.

Põldmünt on väga vormirikas liik, sest ta moodustab kergesti hübriide teiste liikidega. Sellepärast ei ole müntide eraldamine

*) *chamaedrys* — vana taimenimi, kreeka keelsest *chamaidrys* — *chamai* = maa peal, madal, ja *drys* = tamm, s. o. maatamm, nähtavasti sellepärast, et lehed meenutavad tamme lehti.

***) *Méntha* — vana taimenimi, kreeka keelne *minthe* ehk *mintha*, ladina keelne *menta*, mis esineb juba antiikaja kirjanikkudel; *arvensis* — põllul kasvav, põld-.

kerge isegi teadlastel, rahvast rääkimata. Harilikult tuntakse meil taimi, millel on omapärane mündi lõhn, üldiselt mündi nime all. Nimi on kaheldamatult laenatud läänest, kus ta on omakord tuletatud ladina- või kreekakeelsest nimest. Mõnikord püütakse meil eraldada münte kasvukoha järgi: aasamünt, jõemünt, maamünt, metsmünt, põllumünt, soomünt, veemünt ehk konnamünt (kasvab, kus konnad), seamünt. Murdelised on Saare- ja Hiiu maal mindud, mindid ehk müldirohi (Vän). Münt on aga eestlaste juures vana nimi, sest ta esineb juba Thor Helle'l (1732), nimetus münta isegi vähe varem (Clarc 1730). Milline on eestlaste algupärane nimi, on raske öelda, — taimel on rahva keskel veel nimed: pini-pussuhain (Rõu), seapuss (Räp), kirbuhain (Nõo) ja õige vana on ka kapsahein (kapsta hain — Clarc 1730).

Kõige sagedam vahetegemine seisab selles, et metsikult kasvavad liigid on mündid, aias kasvatatavad piparmündid ehk vehvermentsid või teised sellised nimed, — viimased kaheldamatult saksa-keelsest Pfefferminze. Vähe tarvitatakse siin ka aiämünti. Kirjanduses esinev nimi puna või naistepuna on nähtavasti segamine nendnimeliste taimedega.

Arstimina on münt rahva keskel heas kuulsuses. Kõige sagedamini kasustatakse mündi teed rinnahaiguste, kõha ja külmetamise puhul, sest kui seda teed ühe tassi ära jood, on kere kuum ja veri hakkab käima ¹⁾. Kuid teed soovitatakse mitte väga kangelt juua ega palju, sest siis mõjuvat haigestavalt ²⁾. Sama teed juuakse ka närvide rahustamiseks õhtul ³⁾, peavalu vastu ⁴⁾ ja unepuudusel ⁵⁾. Mõnel pool pannakse münte tervelt otsaesisele peavalu puhul ⁶⁾. Kõhuvalu vastu on münditee üle maa tuntud: võetakse umbes peotäis kuivatatud taimi, valatakse $\frac{1}{2}$ toopi keeva vett peale, lastakse $\frac{1}{2}$ tundi seista ja juuakse see kõik ära enne magamaheitmist ⁷⁾. Seda sama soovitatakse lahtise kõhu ⁸⁾, kõhutõve ⁹⁾, koolera ¹⁰⁾, pimesoolehaiguse ¹¹⁾, maohaavade ¹²⁾ ja -haiguste ¹³⁾, oksendamise ¹⁴⁾, palaviku puhul ¹⁵⁾ ja kui sees on „ussid“ ¹⁶⁾. Piparmündi teed juuakse, kui suus on halb lõhn ¹⁷⁾, kui neerud on haiged ¹⁸⁾ või kurk valutab ¹⁹⁾; naiste kuupuhastuse rikete puhul juuakse mündi-, peamiselt aga jõemünditeed ²⁰⁾ ja kõrvahaiguste puhul aitab samuti münditee ²¹⁾. Jooksjahaigele, paisete ja paistetuse puhul tehakse kompresse, vanne ja juuakse ka teed ²²⁾. Jalgade higistamisel keedetakse põllumüntide-keedist ja pestakse selles jalgu ²³⁾, roosile pannakse limale pigistatud münte peale ²⁴⁾ ja hambavalu puhul tambitakse piparmündi lehti, sibulat ja soola segamini ja pannakse haigele hambale peale ²⁵⁾. Kui imetavad naised võõrutavad lapsi, siis joovad nad münditeed, et piima voolamist takistada; ka on sama tee hea krampide vastu ²⁶⁾. Mitmel pool kasustatakse münte maitseainena toitudele, vorstidele, samuti ka viinasse ²⁷⁾. Kohati suitsutatakse mündidega lutikaid ja prussa-

kaid²⁸⁾ või pannakse neid lihtsalt voodisse või põrandale, et need putukad ja kirbud kaoksid²⁹⁾.

Münt on võrdlemisi tugevalõhnaline taim, mis puudutamisel eriti lõhnab. Ühed peavad lõhna meeldivaks, teised vastikuks, millele osutavad ka nimed pinipussuhain ehk seapuss. Kuid mõned teavad tõendada, et münt on see hea lõhnaga taim, mis kasvavat heinamaal, olevat nii väike, et seda taime silmaga ei näegi. Kui vikatiga niita, siis tõusvat see hea lõhn küll heinalise ninasse, kuid keegi pole veel näinud rohtu, mis seda lõhna annab. Üks heinaline teatab, et ta seda lõhna hästi tundvat ja see ei olevat muud, kui üks liik vesimünti, mis kasvab sellistel kohtadel, kus kevadel olnud suurvesi, aga suve poole ära kuivanud. Ta on vähe hallikate lehtedega, umbes 2 cm kõrge. Kui seda rohtu käte vahel hõõruda, annab ta kanget lõhna, mis meenutab mündi lõhna³⁰⁾. Hobused ei taha hästi süüa mündist heina³¹⁾, veised põlgavad teda samuti³²⁾ ja mõned arvavad, et tal on nii paha hais, et isegi sead ei taha süüa neid aganaid, milles on münte³³⁾.

Olgu veel tähendatud, et Harju-Madisel värvitakse mündi õite ja maarjajäga villu kollaseks; juurikad, mis kevadel või sügisel korjatud ning õllega keedetud, värvivad kollased villad punaseks³⁴⁾.

Mündid on maailma rahvastel hästi tuntud ravi- ja maitsetaimedena: peamiselt on kasustatud **piparmünti** (*M. piperita* L. *), mida kultiveeritakse aias ja mille õiemännased on ülalehtede kaenlas, enamasti pika, otsmise sabaka peana, kuna lehed on munajas-süstjad, teravad, 0,5—1,5 cm pikkuse varrega (114. joon.). Piparmünt on juba vanaadel egiptlastel 1550 aastat enne Kr. olnud tuntud, nagu kõnelevad vanad papiüruse rullid (Ebers'i papiürus). Teda arvatakse olevat pärit Hiinast. Vanad kreeklased ja roomlased on seda taime tunnud ja jaapanlased on mentooli juba 2000 aasta eest kasustanud koduse vahendina. Euroopas on taim 17. sajandil juba esinenud kultuurtaimena.

Taim sisaldab eetrilisi õlisid, mentooli ja mitu teist ainet, üksikuid happeid jne. Tarvitatakse piparmündi lehti, -tinktuuri, -kooke. Kasustatakse praegugi arstiteaduses münditeena või ka piparmündi-kompekkidena maokrampide,

114. joon. Piparmünt. 2/3.

*) *piperita* — piparjas, piprataoline.

oksendamise, peavalu puhul, kõrisõlme haiguste ravimisel, samuti ka isusuurendava, januvaigistava vahendina, higirohuna jne. Taimest tehakse vanni, keedisega klistiire, hõõrutakse peavalu ja hambavalu puhul mentooliga jm. Sagedasti tarvitatakse ka maitseainena ³⁵).

Müнди liikide vahel ei ole kuski rahva keskel täielikku selgust, samuti ka meil. Nagu juba tähendatud, on piparmünt taim, millega kõige rohkem tegeldakse, kuna teisi liike kasustatakse samuti aseainena.

Rahva kommetes ja usundis esineb münt võrdlemisi harva, kuigi ei puudu muistendid müнди või selleks taimeks peetavate taime kohta ³⁶).

Teiste müntide esinemise kohta meie taimkattes puuduvad veel täiesti kindlad andmed. Üldisem on **vesimünt** (*M. aquatica* L. *), mis kasvab jõgedes, ojaes, kraavides ja kallaste võsastikus, vesistel niitudel, luhtadel, jõgede ja ojade läheduses sooakudes. Vesimünt (115. joon.) on 20—60 cm kõrge, püstine või tõusev, enamasti oksine, tagurpidi-karekarvane; lehed munajad või piklikud, paljad või karvased, pikavarrelised; enamasti üksik ümmardunud õiemännas varreladvas nutina ja selle all veel 1—2 männast, mis teineteisest eemaldunud; kroon helevioletne, lilla, harva ka valkjas; tupe hambad süstjasnaaskeljad, palju pikemad kui laiad. 7—9. Üldlevila: kogu Euroopa, Lääne- ja Põhja-Aasia, Põhja- ja Lõuna-Aafrika; Ameerikas ja Austraalias metsistunud.

115. joon. Vesimünt. 1/3.

Kasustamine, nagu põldmündil, kuid siiski peetakse mõnel pool vesimünti kange- maks ja paremaks. Vesimüнди leidmine on aga raskem, sest ta esineb meil harve- mini.

- 1) AES — Kad; dr. Osv. Leesik — Pala, Kod; mitmeid teateid üle maa.
- 2) E. Sirge — Trt. 3) L. Kelle — Värskas; P. Koppel — Äks jt. 4) O. Järv — Jõh. 5) Spirka — Nrv. 6) A. Palm — Jõh jt. 7) E. KnS c. 64 (b) — Trv (Ostrovi kogu); Kadri Kaju — Trv; A. Havakats — Röp jt. 8) H. Hellmann — HMD. 9) Ed. Kaasik — Jõe; A. Vitsur — HJn. 10) A. Verberg — Jõh Voka. 11) J. Lunts — JMd. 12) Rohueided — Tallinna turg. 13) H. Kiudorf — Röp; F. Laanetu — Värskas jt. 14) R. Vau — Narva-Jõesuu jt. 15) J. Tuulik — HJn Anija. 16) M. Roosvald — Tud; Niclasen mskr. 17) ERA II 27, 585 — Pst. 18) J. Prulov — Kuu. 19) J. Rooberg — Kuu. 20) R. Känd — HJn Anija. 21) ERA II 27, 585 (16) — Pst, Nis. 22) L. Puss — Jõh; H. Freimann — Amb; G. Viljond — Jõh jt. 23) ERA II 27, 584 (6) — Nis. 24) H II 51, 20 (2) < Trt. 25) L. Uustalu — Jõh. 26) Niclasen mskr. 27) E. Kask — Avi; J. Grauberg KJn, jt. 28) ERA II 27, 436 — Nis. 29) R. Beckman — Nõo; J. Rämital — Kul; G. Tikerpuu — Phl; P. Ariste —

*) *aquatica* — vees kasvav, vesi.

Kasepää (ERA, Vene 1, 272). 30) J. Jürgenson — Kos. 31) L. Puumann — Kul. 32) A. Jakobson — Krj. 33) Rosenplänter, Öppetus, lk. 82. 34) H. Hellmann — Pölküla. 35) Zörnig I, lk. 157 jj.; Hegi V, 4, lk. 2355. 36) Marzell 1922, lk. 158 jj.

Päris maavits — *Solanum dulcamara* L. *)

Maavits on võrdlemisi hästi tuntud rahva hulgas, eriti külates, sest kasutamisel mitme haiguse puhul on ta saanud populaarseks. Maavits (116. joon.) kasvab niisketil põõsasniiudel, jõe- ja järvekallastel, jõeluhtadel, tarade ääres, lodumetsades, raiestikkudes. Ta on poolpõõsas, mille vars enamasti lamav või isegi roniv, puitunud, kuni 2 m pikk, väikese sõrme jämedune, ülemised osad rõhtjad, pisut kandised, enamasti paljad; lehed varrelised, väga mitmekujulised, harilikult munajas-süstjad, teravad või teritunud, alusel südajad, ülemised mõnikord odajad, kolmetised, lõhised, mõlemalt poolt hõrekarvased; õied pööriseaolise, pikavarrelise võnkõisikuna, kroon violetne, harva roosakas, kokku-

116. joon. Päris maavits $1/2$.

kasvanud, viie tipmega, millede alusel on igähel 2 rohekat, valkjama servaga lappi; tolmukaid 5, lühikeste tolmukaniitide ja kuld kollaste kuhikuna kokkukasvanud tolmukottidega; vili ümmargune läikivpunane mari, mis varrel veidi tagasilööbunud. 7—9. Eestis levinud üle maa; üldlevila: Euroopa, Lääne-Aasiast Indiani, Jaapan, Hiina, Põhja-Aafrika; Põhja-Ameerikas sissetalutult.

Maavits roomab mööda maad vitsana ja sellepärast esineb tema nimes põhisõnana „vits“. Üldisem on kogu maal maavits, milline nimi esineb kirjanduses juba 18. sajandi lõpul (Pistohlkors 1797). Alutaguses on sagedamini kuisavits (ka Knüpferr 1816), mis kohati muutub koisavitsaks (Kunda), kuesevitsaks (Kolga rand Kuu), Saaremaal kuusavitsaks, aga ka puisavitsaks (Jõh Voka) või uisavitsaks (Khk), millele nähtavasti on lähedane võivitsad (Pal Kaarepere). Narva ümbruses esineb majakavits ehk majakad (kirjan-

*) *Solanum* — taimenimi, tuntud juba 1. sajandil pärast Kristust; *dulcamara* — ladinakeelsest *dulcis* — magus, ja *amarus* — kibe, mõru, — taim maitseb närimisel alguses mõru, siis magus (sülje mõju).

duses valesti maiakad), Kolga-Jaanis maa-alusevitsad, millele vastab Läänemaal maa-aluserohi. Kaunis vana nimi on mõõgavillad (Thor Helle 1732; mõõka willad), mida tuntakse vaid vanemas kirjanduses, samuti nagu mõõgavitsad, maavillad, villamõök (Kunder 1883), mauvitsad, kuuepäevarohi, hobu- ja hobusemadar ning jooksiku- ehk joosikurohi. Läänemaal ja ka Põhja-Pärnumaal on tuntud sagedamini jooksvapuu, jooksjapuu, jooksevapu, juusjapuu, isegi joosua (Vig). Ka soolika- (Jõh) ehk solknarohi (Urv), samuti viinapuu (Thor Helle 1732) ja metsviinapuu (VJg), ussimarjad (Hää), lollikoeralill (Pal), maaviharohud (Tud), maapuhumiserohi (Kuu Leesi), maaelaje-hein (Krk). Päris kitsaalaline on nimetus küüsisikas (Lüg), majurivits (Krl), marjakas (VI). Suurem osa neist nimetustest on seoses taime kasustamisega haiguste puhul, millest on tekkinud ka nimi, nagu alamal näeme.

Eelpool tähendati juba, et maavitsu on kasustatud mitme haiguse vastu. Kõige sagedamini tarvitatakse seda ravivahendiks maa-aluste puhul, s. o. vistrikude ja ohatiste ilmumisel ihule, mis arvatakse sellest tekkivat kui inimene magab niisugusel kohal, kus „om maaelaje ussi maa sehen“¹⁾. Ravimiseks võetakse maavitsu, lõigatakse noaga katki ja sellist peenendatud segu lisatakse 3 kamalutäit 3 ämbri vee peale patta ning keedetakse hästi ära. Keedis valatakse mõne nõu sisse ja lastakse jahtuda nii kaua, kuni võib selle nõu sisse astuda ja keedisega ennast hautada ja pesta. Keedis kõlbab vaid üheks korra, sest soojendatud keedisel ei ole enam tarvilikku mõju; ka ei tohi külma vett jahutamisel juurde valada²⁾. Samuti juuakse keedist maa-aluste kaotamiseks sagedasti³⁾. Mõnel pool pigistatakse marju ja määratakse seda mahla otsekohe vistrikude või kärnade peale⁴⁾, või suitsutatakse maa-aluseid maa-aluserohtudega⁵⁾. Mõnikord lööb keha kärna ja jalad jäävad haigeks, kui minnakse läbi pehme raba või lihtsalt läbi maakeveeloigu, ka sel puhul aitab maavitsade keedisega pesemine⁶⁾. Löövad lapsele punased vistrikud ihule, siis tuleb samuti pesta neid maavitsade keedisega, mis keedetud ummuksis⁷⁾. Igasuguste vinnide ja kasvajate, kärnade ja ohatiste, koeranaelte, paisete, ihukoi, sammaspooliku, sügeliste ja teiste nahahaiguste puhul otsitakse abi maavitsakeediselt, pestes haiget kohta või hautades paistetanud liiget⁸⁾. Paisetele ja muhkudele keedetakse kuisavitsa varred pehmeks ja seotakse neid siis rätikuga paisele kompressiks⁹⁾. Ka „sööja vastu“ tehakse kuisevitsa varred puruks, keedetakse neid ja pestakse siis haiget kohta¹⁰⁾.

Samuti kasustatakse maavitsu ehk jooksjapuud peaaegu üle maa jooksvahaiguse, reumatismi ravimisel. Selleks on võetud kogu taim lehtede, isegi juurtega, keedetud hästi ummuksis ja joodud seda keedist või hautatud selles haiget kehaosa või koguni vannitatud haiget sellega¹¹⁾. Vannitamiseks pandud keedis suurde nõusse ja haige on pidanud selles vees vanni võtma kolm korda päevas¹²⁾.

Kuid ka marjadest on pigistatud mahla ning sellega saunas soojas määratud haiget kohta¹³⁾ või söödud isegi jooksjapuu marju¹⁴⁾. Aga ka õlles on keedetud jooksvapuid ja seda keedist joodud jooksva puhul¹⁵⁾. Alutaguses on majakavitsu viinas leotatud ja leotis olevat parandanud jooksvahaiguse¹⁶⁾.

Üldiselt arvati Läänemaal, et jooksvapuu on 9 haiguse vastu¹⁷⁾. Mõõgavilla-keedist pruugiti verepuhastamiseks sisemiselt¹⁸⁾, joodi kondivalu puhul¹⁹⁾, pesti sellega haavu²⁰⁾; maavitsa-teed juuakse pistjate vastu²¹⁾, kõha puhul²²⁾, nakkavate haiguste eest hoidmiseks²³⁾ ja varemalt on teda kasustatud ka solkmete väljaajamiseks²⁴⁾. Suhkruhaiguse vastu aitab keedis²⁵⁾ ning majavitsa pulgakeselega torgitakse hambaid, et valu väheneks²⁶⁾. Peotäis maavitsa keeta 3 toobi veega nii kaua ummuksis, et 1 toop vedelikku üle jääb, siis aitab selline keedis „seesthaiguse, seestvalu“ puhul²⁷⁾, on ravivahendiks kõhutõve vastu²⁸⁾ ja on arstimiks „seestvenitamisele“²⁹⁾. Maovitsa õite keedis mõjub aga väga kõhtulahtistavalt, kuid suurema mõjuga on keedis, mis valmistatud taime keskmisest koorest ja meeveest. Seesama keedis aitab ka maksahaiguste, kinniste rindade ja veetõve puhul, kui seda juuakse järjekindlalt igal hommikul. Marjade mahlaga määratakse tedre-tähti, — see kaotavat neid järjekindlalt kasustamisel³⁰⁾. Majakavitsa kuivatatud lehti suitsetatakse piibus kõha puhul ja see olevat „esimene hea rohi“³¹⁾. Maavitsast põletatud tuhka pannakse haavale ning see parandab selle³²⁾.

Maavitsa-keedist antakse haigetele loomadele. On lehm sünnitamise järele haige või vasikal kõht lahti, antakse lehmale majakavitsa vett, see aitab. Kui vasikal on vitsvarbad (kubemesse lõõvad erilised veresooned, pead otsas), siis aitab jälle sama keedis, vasikale sisse joodetuna. Loomataid kaotab majakavitsa-keedis³³⁾, punasehaiguse puhul antakse loomale keedist sisse³⁴⁾ ja kui on loomal palavik, kui ta on roidunud, ei söö, lühidalt, loomal pole kõik asjad korras, siis antakse maavitsa-keedist, lehmale 1 toop, vasikale ja lambale $\frac{1}{2}$ toopi, ning loom hakkab paranema³⁵⁾; ka hingeldamistõve puhul toob soolikarohu (= maavitsa-) keedis hobustele ja lehmadele kergendust³⁶⁾.

Päris maavits on juba ammu tuntud ravitaim. Tema ladinakeelne nimi — *solanum* — arvatakse tekkinud olevat sõnast *solari* — valu vaigistama, mis osutab sellele, et temast on lugu peetud hädade ja valude puhul. Apteekides on kasustatud peamiselt maavitsa 2.—3-aastasi võsusid, mida korjatakse kevadel või sügisel peale lehtede langemist. Võsud kuivatatakse ja lõigatakse siis peenikesteks tükkideks. Taim sisaldab mõruainet dulkamariini, solaniini, suhkrut, alkaloidi, solanidiini jt. Nagu ladinakeelse nime teine pool näitab, maitseb vars alguses kibe, siis magus, mispärast on mitu korda võidud tähele panna, et lapsed närivad maavitsa vart ja söövad ka marjugi. Taime on kasustatud krooniliste nahahaiguste,

köha, hingeldustõve, jooksja, luuvalu, katarride, erguvalu, värisemise, ergupõletiku, hingamiselundite ravimisel. Taimes leiduv solaniin tuimendab närvilisi keskorganeid, kuid suuremal määral mõjub mürgistavalt. Rahvarohuna on ta tuntud verepuhastusvahendina ja kusirohuna, mispärast teda näit. Leedus on isegi kultuurtaimena aias kasvatatud. Praegu on tema tarvitamine arstimina jäänud tublisti vähemaks³⁷). Kuid Saksamaal soovitakse maavitsa varre keedist (20—30 grammi liitri vee peale) veelgi ülalnimetatud haiguste puhul, kuna maavitsatee on rahva keskel üldiselt tuntud hingeldustõve, köha, kollatõve vastu, samuti ka rinna- ja vereseligitustena. Kuid selle vahendi tarvitamine ei ole ilma hädaohuta³⁸). Alpides kasustavad karjased maavitsa loomade hingeldushaiguse ja lõõtsutamise puhul, kus nad arvavad juba sest küllalt olevat, et loomadele seotakse maavitsa vaid ümber kaela. Ka pannakse taimi lastele hällidesse, et neid hoida nõidumiste eest³⁹).

Venelased kasustavad maavitsa-keedist kohati süüfilise ravimisel ja ka sisemise songa puhul. Maavitsade, piibelehtede ja mesika segu teega arstitakse pistihaigust, ristluude valu ja südamekloppi- mist⁴⁰).

Päris maavitsa peetakse mürgiseks taimeks, mida mõnelt poolt aga eitatakse. Kuid siiski tuleks lapsi maavitsa marjade söömise eest hoiatada. Mürgistamise tulemusena märgitakse peavalu, pea ümberkäimist, oksendamist, pahatunnet, lihastelõdvenemist ja isegi krampe⁴¹). Koertega on katsetatud ja leitud, et juba 30 maavitsa marja võivad paari tunni jooksul neid surmata⁴²).

Eestlaste hulgas kuulub päris maavits nende taimede hulka, mille marju ei sööda. Alutaguses märgitakse, et kuisavitsa marju ei tohi süüa, — mispärast, seda just ei öelda⁴³), aga nähtavasti toovad marjad seedimisrikkeid, sest maavitsa marjad on tuntud arstiteaduses juba ammust ajast kui kõhtu-lahtitegev ja okseleajav vahend⁴⁴).

Päris maavitsale õige lähedane on **must maavits** (*S. nigrum* L. *), mis prahipaikadel, aiapienardel, kartuliväljal, prügi-hunnikute ja haopinude asemel, teeäärteil jne. kasvab. Must maavits (117. joon.) on vaid üheaastane taim, püstise, aga oksise varrega, 10—40 cm kõrge; see taim on üldse tumeroheline, lühikeste hõredalt-esinevate karvadega või ka paljas; lehed laialt-munajad või isegi kolmenurgased, tõmpunud, servast veidi sämpunud või terveservased; õied lühivarreliste, sarikjate võnkõisikutena; kroon valge, ratsajalt laiunud, kaheli tupest pikem, 5 tipmega; tolmukotid kuld-kollased; marjad küpselt läikiv-mustad, alguses rohekaskollased, ümmargused. 6—10. Meil esineb üle maa, aga harva. Üldlevila:

*) *nigrum* — must.

peaaegu kogu maakera, välja arvatud põhja- ja lõunanaba lähedased alad külmas vöötmes.

Vanemas kirjanduses esineb selle taime nimena peamiselt kuuepäevarohi (alates Fischer'ist 1791, kus vigaselt knepäva rohhi). Sama nimi esineb ka rahva keskel ja Suures-Jaanis arvatakse nimi olevat tekkinud sellest, et õied ja seemned olevat kuus päeva peale õitsemist kõiksuguste haiguste vastu head⁴⁵⁾. Tuntakse veel nimesid nagu kartulilill (Vi, VI), põldmari (Jür); nimi jooksvamarjad (Muh) osutavad sellele, et neid on kasustatud ka jooksvahaiguse ravimisel, ja ussimarjad (Hää) ning solknarohi (Räp) püüavad tõendada, et marjadega on aetud välja soolikaid ehk solknaid.

Arstimiks tarvitamise kohta puuduvad eestlaste hulgas kindlamad andmed. Ka teiste rahvaste juures ei ole must maavits suure väärtusega. Saksamaal kutsutakse taime kohati kuupaisterohuks (Mondscheinkraut), millega arstitakse kootõbe. Mõnel pool ravitakse musta maavitsa puruks muljutud lehtedega jalapõlet (gangreeni) või ka „sörmeussi“. Ebausklikud inimesed õmblevad musta maavitsa juuri riiete sisse, et ennast kaitsta sellega igasuguste paisete, koeranaelte jne. eest. Prantsusmaal, Hispaanias ja Portugalis kuulub taime isegi droogide hulka⁴⁶⁾.

Musta maavitsa peetakse mürgiseks, kuid see näib vähe tõele vastavat. 25 kg taimedes on leitud vaid vähe mürgise alkaloidi jälgi; marjades on solaniini, betaiini, saponiini. 17. sajandil soovitasid mõned teadlased musta maavitsa koguni söögitaimeks, milleks teda isegi kasvatati. Veel hilisemal ajal on taime söönud Kreekas ning oleval seal maiuspalaks. Keegi teadlane (K a n n g i e s s e r), kes musta maavitsa mürgisust uuris, on söönud 25 marja, ilma et oleks tundnud mingit kahjulikku mõju. Kuid siiski on tähele pandud (lastel, kanadel, partidel) mürgitusnähteid. Arvatakse ka, et aias kultuuris kaotab must maavits oma mürgisuse. Maailmasõja ajal on Saksamaal keegi inspektor S o m m e r tähele pannud, et sõjavangis olevad venelased on musta maavitsa marju liitrite viisi söönud, kuid see ei olevat neile mingisugust kahjulikku mõju avaldanud⁴⁷⁾.

1) H II 42, 914 (5) ja 946 (1) — Krk. 2) ERA II 1, 815 (36) — Tln; EKNS c 70, (b) — Trm; Niclasen mskr.; ERA II 19, 462 (2) — Juu; Rosenplänter, herb.) ja mitmeid teateid üle maa. 3) E. Lindström — Kuu Leesi; J. Jürgenson — Kos jt. 4) V. Schmidt — Mih Nedrema. 5) ERA II 27, 294 — Nis; J. Knuut — Kse Tuudi; A. Vitsur — HJn jt. 6) ERA II 18, 296 (2) — Jõe Viimsi. 7) H II 39, 333 (461) — Koe. 8) E. Lindström — Kuu; ERA II 10, 693 (2) — Jür; M. Roosvald — Tud; J. Lunts — JMd; R. Flink — Sim;

117. joon. Must maavits. $\frac{1}{3}$.

ERA II 14, 415 Pde; L. Leemann — HJn ja mitmed teated üle maa. 9) E. Major, J. Veltmann — Rkv. 10) H II 34, 770 (7) — VN_g. 11) Rosenplänter, herb.; H II 37, 774 (3) — Jöh, Kos; ERA II 14, 417 — Ann; E. Sits — Mar; E. 51161 — LN_g; F. Laanetu — Se Värska; E 76410 (4) — Prn jt. 12) M. Laurensen — HJn Anija. 13) G. Tikerpuu — Phl. 14) H II 47, 632 (174) — PJ_g; E 13948 (110) — Aud. 15) A. Selejev — Rap. 16) H. Brück — Jöh; J. Klaas — Rkv. 17) Silla ümbrus Kul. 18) H I 6, 11 (22). 19) E. Randmann — Kuu. 20) AES — Ris. 21) A. Jaanits — Trt. 22) Hupel 1777, lk. 492. 23) Marie Kippar — Jöh Toila. 24) Luce 1823, lk. 61; 1829, lk. 17. 25) ERA II 10, 693 (1) — Jür Vaida. 26) H II 24, 228 (256) — Krl, Hill. 27) EK_nS c, 69 (1) — Tor (Ostrovi kogu). 28) Leesi ümbrus — Kuu. 29) H. Tramberg — JMd Albu. 30) Niclasen mskr. 31) M. Sild — Avi; AES — Ris Alliklepa. 33) M. Sild — Avi. 34) H II 3, 671 (6) — Lüg. 35) ALS 2, 597 — Kad. 36) Luce 1829, lk. 17. 37) Zörnig I, lk. 49; Hegi V, 4, lk. 2591. 38) Marzell 1921, lk. 431. 39) Reling-Brohmer II, lk. 118. 40) Krölov 1882, lk. 56. 41) Dinand, A., Taschenbuch der Giftpflanzen. III Aufl., lk. 56. 42) Friebe 1805, lk. 45. 43) H II 34, 770 (7) — VN_g. 44) Dragendorf 1898, lk. 593. 45) H II 43, 359 (22) — SJn. 46) Hegi V, 4, lk. 2593. 47) Hegi, sealsamas.

ÜheksaväGINE — *Verbascum thapsus* L.*)

Kuivadel kõrgetel seljakniitudel, sagedamini siiski paemurdu- des, kruusaaukudes, raiestikkudel, liivaseljakutel, nõmmedel kasvab üheksaväGINE (118. joon.), mis oma kõrge kasvu

118. joon. ÜheksaväGINE. $\frac{1}{3}$.

(1—2 m), suurte, paksude, mõlemalt poolt kollakasvalgete viltjate lehtedega ja kollaste õitekobaratega kergesti kaugele paistab. ÜheksaväGINE on kaheaastane taim käävja ning oksise juurikaga; vars on püstine, viltjas, laskuvatest lehtedest tiivune, lihtne või õisiku alt oksine; lehed piklik-munajad, ahenevad lühikeseks varreks, peentäkilised, tõmbid või teritunud, järgmise leheni allalaskuvad; õied 2—5 kimbus, lihtsa kobarana või peana, õieraod lühemad kui tupp; kroon ratasjalt lehterjas, 5 tipmega, 12—22 mm lai, helekollane; 2 pikemat tolmukaniiti 3—4 korda nii pikad kui nende lühike laskuv tolmukott; emakasuu nutitaoline. 7—9. Eestis kasvab üheksaväGINE igal pool vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: Kesk- ja Lõuna-Euroopa, Lääne-Asia.

ÜheksaväGINE on võrdlemisi hästi tuntud rahva keskel, mida lubab oletada juba tema silmapaistev suurus ja õite rohkus. Kõige rohkem on nimesid, mis on seotud arvu üheksaga:

*) *Verbascum* — vana taime nimi juba Plinius'el; *thapsus* — kreeka-keelsest taimenimest — *thapsos*.

üheksamehevägi (juba Thor Hellel 1732), ütessamehevägi, üheksaväGINE, ütsemväGINE, üheksaväELISED, üheksaväGEVAROHI (HMd), üheksaväEROHI, üheksamaroHI, üheksameHEJÖUD (Ran), üheksameHERAMMU, üheksameHE ÖIS (VMr), üheksamaÖIED, üheksAVAD, üleüheksamameHEROHI, üleüheksamalILL, üleüheksA (Rkv), üheksAIMELILLED, üheksAIME, ussiüheksAD, üheksatseltsi-imetlemiseroHI (Mih), üheksamatsugusuits (Vig), üheksahaAVA-lehed, üdismED (Pal) ja veel teisi murdelisi nimesid, mis vastavad peamiselt ülaltooduile. Neile lähedased on nimed väeline, vägiheinad, mis kõik näitavad, et sellel taimel arvati olevat võimu ja väge, mis parandab üheksa haigust 1) või üheksa „külgenõiutud“ häda 2). Üldse arvab rahvas arvul üheksa olevat suuremat mõju: kui tahetud ennevanasti saada head arstirohtu, siis tuli otsida üheksavärvuselisi õisi või üheksat liiki taimi ja neist keeta rohtu; puudus üks värvus või üheksas liik, ei olnud rohi kõige parem 3). Luce teatab, et eestlased arvavad sel taimel olevat üheksa mehe väe 4), kuid hiljem tähendab ta, et nimi olevat sakslastelt laenatud, kes taime samuti nimetavat (Neumannskraft) 5). Kuid sakslased nimetavad üheksavägist peamiselt kuningaküünlaks (Königskerze) ja veel hulk teisi nimesid, kuid nende hulgas puudub üheksamehevägi 6). — See nimetus on üldse väga vähe tuntud Saksamaal ning puudub levinumates taimenimesitikkudes; seda nime toob vaid Hupel 7) ja pärast Friebe ühe vägiheina kohta (*V. lychnitis* L.), mis meil metsikult ei esine 8). Nähtavasti on eesti keel mõjutanud balti-saksa-keelse nime moodustamist ja nimed, mis seotud arvu üheksaga, näivad olevat algupäraseid *).

Teistest eestikeelsetest nimedest mainitagu siin veel nimesid: hundinui (Muh), hunditubakas (Rõi), kärnleht, lammasleht, lammas-kärnleht (Sa), tilder, tülgas (Ta), koeraperarohi (KJn), üiks-puu, üksved (Rap).

Nagu juba ülal tähendatud, kuulub üheksaväGINE laialt tuntud arstirohtude hulka. Teda peetakse heaks haavarohuks, mis parandab vanad ja värsked haavad. Mõnel pool tehakse selleks salvi: võetakse üleüheksamaa õisi, pannakse pudelisse ja valatakse peale rõõsk-koort. Kui tehakse leiba, pannakse see pudel kõvasti korgistatult väikese leiva sisse ja siis ahju, kuhu ta jääb nii kauaks, kui leib küpseb. Selline salv on hea haavadele ja sammaspoolikutele 9). Üheksameheväe-salvi on eestlased valmistanud juba vanal ajalgi. Luce teatab, et selleks on võetud õisi ja hapukoort, millest keedetud siis salv igasuguste ohatiste ja nahahaiguste vastu peale määrimiseks 10). Mõnel pool valmistatakse taime keedist ja pestakse

*) Soome keeles näib puuduvat samuti selline nimi (Reinholm, H. A., Suomalaisia kasvu-nimejä. Suomi 1850, lk. 209: kynttilä-heinä jt.). Venelased on kõige rohkem levinud karukõrv (medvežje uhho) ja teised karuga seotud nimed (Словарь-травникъ, lk. 635).

vanu haavu, veiseröögatise, ohatise¹¹). Kohati on üheksamarohu õisi hapendatud rõõsk-koores ja määritud pead, kui see on katki ja kärnas¹²). Aga keedetakse õisi ka mageda võiga, kurnatakse siis läbi rätiku ja saadakse hea salv ohatistele; samuti keedetakse õisi hapupiimas rohuks sügelistele¹³). Õite viinaleotis on peale määrides igasuguste „hakanduste“ vastu¹⁴). Juuri kaabitakse haavale¹⁵), värsketest lehtedest pigistatakse mahla haavale või mähitakse lehti otsekohe haigele kohale¹⁶), samuti raputatakse õiepulbrit visalt ranevale ja mädanevale haavale, alati on ta hea¹⁷). Nakkavate haiguste puhul on hea õite teed keeta, seda juua ja ka sellega pead pesta¹⁸). Järva-Madises keedetakse üheksama-õied panni peal koorega salviks ja pannakse siis haavadele¹⁹). Üle maa tuntakse üheksavägise lehti ravivahendiks haudunud varvaste vahele: lehed hõõrutakse käte vahel veele (mahlale) ja pannakse varvaste vahele, mis varsti haudunud kohad parandab²⁰).

Üheksavägise õite tee on ravivahendiks kõha, külmetuse ja kopsuhaiguse puhul²¹), parandab tiisikust²²), „lammust ja rinnahaigust“²³), toob kergendust põiehaiguste, närvirikete, südamevalu ja teiste sisemiste valude puhul²⁴). Varemalt on üheksameheväe õisi sõtkutud võisse ja hoitud neid nii talveks lastele kõharohuks²⁵). Langetõve vastu keedetakse üheksamarohu juuri õlles, lisatakse juurde veel rukkiarast ja juuakse seda²⁶). Südamerabanduse, peavalu puhul on õite tee hea²⁷) ja kui inimesel on sees vesi, parandab selle vea ka üheksamehejõu-tee²⁸). Viinaleotisena on üheksamaõied seestvalu, kõhutõve, kõhuvalu ja venituse vastu hea rohi²⁹); samuti on õite piirituseleotis, mida lastakse niikaua päikese käes seista, kui see muutub tumekollaseks, heaks ravivahendiks veresulgemisel ja haavade parandamisel³⁰). Jooksja- ja neeruhaigusele annab samade õite tee abi³¹). Kui nina on kinni, tõmmatakse õite pulbrit ninna³²).

Kuid peale selle arvatakse üheksavägisel olevat „imevõim“ nõiduse ravimisel niihästi inimeste kui ka loomade juures. Kui näit. laps liiasti karjub või tal on kõht lahti, siis on ta „ärastehtud“ ning temale peab sisse laskma „eest ja takka“ üheksaväerohu ja reinvarte suitsu; nende taimede põletamisel järelejäänud tuhk tuleb haigele supi sees „ära sööta“. Sedasama tehtagu ka talledele ning põrsastele „ärategemise“ korral³³). Kui on lehmad nõiutud, s. o. piim venib, on rikkis, „kurisilm“ või „pahasõna“ üle käinud, siis arstitakse lehma üheksamaõite-keedisega, seda loomale sisse jootes. Sedasama tehakse ka seapõrsastele ja teistele loomadele³⁴). Velise ümbruses suitsutatakse loomi nõidumise puhul üheksatsugu suitsuga³⁵), samuti ka Rakvere ümbruses³⁶). Käis loomal peale „painjas“, arstiti teda üheksamarohtudega³⁷). Ei aidanud aga ükski rohi, siis valmistati „üitsmekahetsi“-rohi järgmiselt: korjati 9-sugust lilleõisi, nende hulgas ka üheksavägist, kuivatati, lõigati puruks ja küpsetati või kuivatati ja hõõruti pulbriks. Kui seda sisse võtta,

siis peab haigus kaduma³⁸). Aga ka jõuluajal suitsutati loomi üheksatsorti rohtudega, et see kaitseks neid igasuguse nõiduse eest terve aasta³⁹).

Üldse oli üheksavägine ka loomade ravitaimeks. Kui näit. lehm annab vähe piima või piim venib, keedetakse üheksavägist ja musti köömneid võrdsetes osades ja antakse keedist lehmale juua 1 toop korraga 3 korda päevas⁴⁰). Taime juuri on keedetud ja keedist antud loomadele luutõve puhul⁴¹). Kui seda taime (punase-tõverohtu) hästi ummuksis keeta ja nii kaua, et üks jagu vett on ära keenud, siis on keedis hea rohi loomade punatõve ravimisel. Vanale veisele antakse keedist 1 toop, vasikale aga vaid 1 kortel⁴²). On lehma nisad lõhkenud ja kärnas, siis tehakse üheksaväe õitest ja hapukoorest salv ning määratakse sellega lõhkenud nisasid⁴³). Loomade kopsuhaigust ravitakse keedisega ja kui hobuserautamisel nael tungib sügavale, seotakse haigele jalale peale üheksavägise õite keedise mähiseid⁴⁴). Sellist keedist antakse mõnel pool ka loomadele juua, et haigused üldse külge ei hakkaks⁴⁵).

Olgu veel tähendatud, et üheksamaõite lehti pannakse kohati riiete vahele, et neid kaitsta riidekoide eest⁴⁶). Mässab aga sõda, püütakse sõja lõputulemusi sellega ennustada, et võetakse kaks „ütsamehejõuhaina“, paremasse kätte vastase hain, pahemasse oma. Nüüd lüüakse neid tugevasti üksteise vastu. Kummal läheb pea otsast löömisel, see kaotab⁴⁷).

Vägiheinad on olnud juba vanal ajal arstirohutaimedena tuntud, kuigi siin näib tarvitusel olevat peamiselt need liigid, mis meil ei esine. Aga nende kõrval on ka kasutatud üheksavägist ja musta vägiheina, mis Eestis sagedased. Vägiheinad sisaldavad suhkrut, rasvu, eetrilisi õlisid, värvainet, lima, kummit. Peamiselt on tarvitatud taime õisi ja lehti, mis hoolega kuivatatud, rögavedeldava aინena rinna- ja kopsuhaiguste puhul, ilanaha põletikul ning kõhukinnistajana kõhutõve korral jne. Praegu on vägiheinad aga peamiselt rahvarohuna kasustamisel rinnateena, väliselt pehmendavate mähistena, kompressidena⁴⁸).

Sakslastel on üheksavägine lugupeetud ravitaim mitme haiguse puhul. Eriti tervistav võime oli taimel siis, kui teda korjati vanakuu viimasel reedel enne päikesetõusu. Ta kuulus ka nende taimede hulka, mida korjati enne rukkimaarjapäeva (15. aug.), viidi kirikusse ja lasti seal siis pühitseda. Need rohud, enamasti üheksat liiki, olid kogu aasta eriti tervistava võimega. Ida-Preisil on vanemal ajal inimeste ja loomade haigestumisel üheksavägine peale päikeseloojakut murtud katki, otsaga ida poole ja on palutud sellejuures, et tervis tagasi tuleks. Ka arvatakse, et üheksavägisega võib majast kaotada rotid ja hiired. Lõuna-Saksamaal aga usutakse, et kui üheksavägist viia majasse, siis lööb pikne maja põlema. Kui mõnel teisel

kohal pannakse üheksavägine lautade ja tallide uste kohale ja arvatakse, et loomad on seeläbi kaitstud pahade vaimude eest 49).

Peale nimetatute on sakslastel mitmeid kombeid, mis seotud üheksavägisega või temale lähedaste liikidega. Olgu siin veel tähendatud, et üheksavägise oitsemise järgi ennustatakse talvetulekut: on öied kobara alumises osas tihedamalt, tuleb varane talv, on öied ülemises osas, tuleb lumi vahest jaanuaris ja veebruaris; on öieringide vahel lehti, siis on lumesadusid vaid vahelduvalt pikemate vaheagade järele 50).

Lätlaste üheksavägise kasutamiseviisidel on palju sarnasust meiega. Selle taime keedist (teed) tarvitatakse „venitamise“, sise-miste haiguste, peavalu ravimisel. Üheksavägise öied sõtkutakse magedasse võisse, lastakse seal paar päeva seista ja määratakse siis nahale, mis on lõhkenud (huultel, kätel, jalgadel 51). Venelastel on üheksavägine (seal karukõrv) väga hästi tuntud ravitaimena kõha, rinnahaiguste, tiisikuse, peavalu, haavade puhul; Permi kubermangus kasutavad karukõrva lehtede teed nurganaised pärast sünnitamist, samuti, kui jõud on kadunud. Hobustele antakse üheksavägise keedist, kui nad jäävad lahjaks ja nõrgaks, lehmadele, kui piim jääb neil väheseks. Kaukaasias segatakse üheksavägise lehti soolaga ja antakse lammastele, kui need kõhivad 52).

1) G. Vilberg — Tallinna rohuedid; Kernu ümbruses Hag. 2) V. Schmidt — Mih. 3) E 64240 (32) — Hps. 4) Luce 1823, lk. 56. 5) Luce 1829, lk. 15. 6) vrd. Hegi VI, 1, lk. 16. 7) Hupel 1796, lk. 295. 8) Friebe 1805, lk. 132. 9) J. Lunts — Amb Nõmküla. 10) Luce 1829, lk. 15; vrd. ka Marzell 1922, lk. 175; Demitsch 1889, lk. 238. 11) L. Uustalu — Jöh; ERA II 28, 605 Kunda; M. Roosvald — Tud jt. 12) R. Flink — Avi; G. Varik — Jöh. 13) M. Roosvald — Tud. 14) R. Kleesment — Võsu. 15) E 29513 (8) — Vil. 16) Kadri Lukk — Trv. 17) Mari Laurimann — Rap Valtu. 18) L. Leeman — HJn Anija. 19) ERA, herb. — Albu. 20) H. Panksepp — Äks; EKns c, 67 (2) — Ostrovi kogu; M. Vilberg — Kuu; H. Hendrikson — Rap; H II 8, 272 — Jöh; V. Lao — Rid; M. Eisenschmidt — Urv ja palju teateid üle maa. 21) H I 6, 10 (17); P. Raig — Kan; F. Uus — JMd jt. 22) EKns c, 67 (b) — Pal; M. Roosvald Tud jt. 23) M. Trei — Khk. 24) H I 6, 10 (17); Kernu ümbruses Hag; M. Goldberg — Vön Kastre; J. Gutves — Rõu jt. 25) Luce 1829, lk. 15; Wiedemann 1876, lk. 376; vrd. Marzell 1922, lk. 175; Demitsch 1889, lk. 289. 26) ERA II 31, 335 (88) — Jür jt. 27) Leinberg — Rap; A. Vitsur — HJn. 28) K. Mats — Põl. 29) M. Roosvald — Tud; J. Veltmann — Rkv. 30) Hupel 1796, lk. 295. 31) H. Freimann — Amb; O. Järv — Jöh; ERA II 37, 62 (58) — Jöh. 32) L. Metsküll — Jöh Toila. 33) J. M. Jaanus, „Oma Maa“ 1886, lk. 50; ka H II 12, 168 (26) — VN; V. Schmidt — Mih. 34) A. Schneider — Kad; J. Veltmann — Rak.; S. Mikkolt — HMD. 35) E. Jürisson — Vig Võiva. 36) A. Neudorf — Rak. 37) ERA II 28, 320 (23) — Lüg. 38) H III 13, 658 (11) — Hls. 39) Lensmann — Vig Velise jt. 40) ALS 2, 885 — Kad Palmse. 41) E. Sits — Mar. 42) Rosenplänter, Öppetus, lk. 49. 43) ALS 2, 840 — Kei, Kad (K. Tannenthal). 44) Wiedemann 1876, lk. 387. 45) Dr. Osv. Leesik — Kod Pala. 46) M. Rosenbenk — Jür. 47) M. Lõhmus — Vas Pugola. 48) Zörnig I, lk. 128; II, lk. 361. 49) Marzell 1922, lk. 175 jt.; Reling-Brohmer III, lk. 55. 50) Reling-Brohmer III, lk. 56. 51) Alksnis 1894, lk. 210 jt. 52) Словарь-травникъ lk. 636; Demitsch 1889, lk. 239.

Must vägihein — *V. nigrum* L.*)

Peale üheksaväigise kasvab meil peaaegu samadel kasvukohtadel ka must vägihein (119. joon.), kuid rohkem ta esineb siiski niiskematel paikadel. Must vägihein on kaheaastane taim, sirge, umbes 1 m kõrguse varrega, mis ülevalt kandine ja üldiselt vähem karvane kui üheksaväigine; alumised lehed on pikavarrelised, piklik-munajad, alusel sügavalt südajad, servast täkiliised, ülemised lehed peaaegu varretud, teritunud, kõik pealt hõredalt, alt tihedamalt karvased; õied kobaras või peas, 2—5-ti kimpudes; kroon helekollane, ratasjas, 5 tipmega; kõik 5 tolmukat punavillased. 6—9. Üldlevila: kogu Euroopa, Kaukaasia.

Must vägihein esineb meil kohati sagedamini kui üheksaväigine, aga rahvas ei tee nende kahe taime vahel kuigi suurt vahet. Nimed on neil täiesti ühesugused niihästi rahva keskel kui ka vanemas kirjanduses. Samuti on ka kasustamine ühine ning rohutaime korjamisel lepitakse sellega, mis ümbruses kättesaadav. Nii on samuti teiste rahvaste juureski.

Üheksaväigisest erineva nimena märgitagu siin vaid hobuselövirohtu Emmastest

119. joon. Must vägihein. ¹/₃.

Harilik käokannus — *Linaria vulgaris* Mill.*)

Harilik käokannus (120. joon.) on mitmeaastane taim, mis esineb lagedatel liivastel niitudel, seljakutel, sagedamini aga kruusaukudes, kivistel ja kruusastel jõekalda vallidel, randvallidel, teede ääres, varemetel, raiestikkudel ja isegi kesapõldudel. Vars on lihtne või vaid alusel oksine, püstine 20—40 cm kõrge, paljas, tihedasti lehistunud; lehed vahelduvad, lineaal-süstjad või lineaalsed, servast veidi tagasikäändunud, terveservased, paljad, teravad; õied tiheda otsmise kobarana, mis alguses kuhikjas; kroon veidi kahehuulene, väävelkollane, pruunikaskollaste „igemetega“; kannus umbes 1 cm

*) *nigrum* — must.

**) *Linaria* — ladinakeelsest *linum* = lina, nähtavasti linalihtedega sarnaste lehtede pärast; *vulgaris* — üldine, harilik.

pikk, sirge või pisut kõverdunud; kupar tupest pikem. 6—9. Meil esineb igal pool sobival kasvukohtadel. Üldlevila: Euroopa, välja arvatud põhja osa; Lääne-Aasia.

Sagedasti esinev käokannus on rahva keskel küllaltki tuntud. Käokannus, mis võrdlemisi vana nimi, näib küll rohkem esinevat kirjanduses kui vanema rahva suus. Käoga on ühenduses ka käopüks (Hls) ja käopõll (Rõu Vastse-Roosa).

120. joon. Harilik käokannus. $\frac{1}{4}$.

Õiekannuse järgi on samuti kukekannus (Amb, JMd), osalt ka torukübar (Ksi). Lina lehtede taoliste lehtede pärast on nähtavasti linalill (Pal, Vig, Hää), lillelina (Vig) ja ka neitsilina (Hps). Kirjanduse kaudu näib levinud olevat imelas, imelik, koldne imelik, koldne imik, samuti ka õige vana roovihain (1818. aastast). Saksapärane on lõvilõug ja mets-lõvilõug (Kunda). Algupärasemad on liivalill (Nmm), — taim kasvab ju sagedasti liival, — ja ka arstimisega ühenduses olevad nimed: maa-aluserohud, sapirohi, imetsemisrohi ja searohi. Maa-aluserohtudega on Varblas ravitud maa-aluseid ¹⁾. Kui süda valutab, siis pressitakse sapirohust mahla ja võetakse sisse ²⁾. On aga keegi „imetsetud“, siis tuleb imetsemiserohtu-teed juua või sama rohuga ka suitsutada ³⁾. Alutaguses kasustatakse searohu-keedist sea hautamiseks, kui ta on „lõus“ ⁴⁾ (vrd. sealõuarohi).

Harilik käokannus sisaldab mitmeid happeid, värvaineid, lina-riini, suhkrut, pektiini jt. Teda on varemalt kasustatud kõhulahtistajana, kusenõristusainena ja värskest taimest valmistatud salvina päraku vesikomude (hemorroidide) ravimisel. Rahvarohuna on ta tuntud kollatõve, vesitõve, silmapalaviku või reiergusu valu (ishiasi) ravimisel ⁵⁾. Lätlased arstivad käokannusega sõrmesööbijat ⁶⁾. Kuid nad arvavad ka, et käokannusel on võime sugutungi suurendada, niihästi meestel kui naistel, samuti ka loomadel. Sellepärast pälvib käokannuse keedis tähtsat osa „armujookide“ valmistamisel ⁷⁾.

Venelaste juures on taime kasustamine üldjoontes samasugune kui sakslastel. Kohati ravitakse temaga kõhu- ja peavalu, songa, kroonilisi nahahaigusi ning aetakse välja solkmeid. Sissevõtmiseks võetakse harilikult peotäis selle taime õisi, valatakse umbes $\frac{1}{2}$ liitrit keeva vett peale, lastakse siis seista, kurnatakse, tehakse magusaks ja võetakse 1—2 tunni järele supilusikatäis. Peale panemiseks suru-

takse taim puruks või keedetakse piimas. Päraku vesikomude ravi-
misel tehakse salv taimemahlast ja röösk-koorest, millele lisatakse
veidi maarjajääd. Ka valmistatakse õitest keedist, mis kaotavat
näolt vinnid ja tedretähed⁸⁾). Keedist juuakse ka luuvalu puhul⁹⁾).

Harilik käokannus tundub maigult kibedana ja teda peetakse
veidi mürgiseks taimeks. Kariloomad ei söö teda heameelega, küll
loobitakse teda sagedasti kariloomade alla, et kaotada lautadest
kärbeid ja muid putukaid. Rootslased valmistavad käokannusest
ja piimast mürki kärbestele¹⁰⁾). Mesilased ja kumalased aga ime-
vad heameelel mesimahla käokannuse õitest, — kumalased saavad
mesimahla kergesti kannusest kätte, nõrgemad aga hammustavad
enamasti kannuse katki ja saavad siis kätte mesimahla.

Olgu veel tähendatud, et sakslased mitmel pool panevad hari-
likku käokannust lastele hällidesse ja vannitamisvette, et neid kait-
seda nõiduse ja imetsemise eest¹¹⁾).

1) G. Vilberg — Var Sõmeri. 2) H II 43, 357 (4) — Sjñ. 3) L. Einlov —
Hag Adila (G. Vilberg). 4) P. Piik — Vai. 5) Zörnig II, lk. 323; Marzell
1921, lk. 349. 6) Alksnis 1894, lk. 220. 7) Sealsamas, lk. 223. 8) Словарь-
травникъ. lk. 570. 9) Krölov 1882, lk. 21. 10) Friebe 1805, lk. 219.
11) Hegi VI, 1, lk. 25.

Teisi käokannuseid.

Väike käokannus (*L. minor* Desf.) *) esineb meil peamiselt
raudteedel ja selle läheduses põldudel, liiva- ja kruusaaukudes (121. joon.). Ta on
üheaastane, 5—20 cm kõrge, püstise, ok-
sise varrega taim, mis tihedalt näärmekar-
vane, nagu lehedki; lehed piklik-süstjad
või lineaalsed, terveservased, varretud;
õied pikaraosed, hõreda kobarana; kroon
helevioletne, neelus kollakas, võrdlemisi
väike. 6—9. Väike käokannus esineb
meil praegu igal pool vanematel raudtee-
del, peamiselt siiski jaamade läheduses;
harva ka raudtee läheduses põldudel. Sise-
maal Hageris ja ka Hiiumaal. Üldlevila:
Kesk- ja Edela-Euroopa.

Meie taimkattes on veel näidatud
joonik käokannus (*L. striata* DC.) **) ja
lõhnav käokannus (*L. odora* Chav.) ***).

Joonik käokannus (122. joon.)
on mitmeaastane taim, vars püstine 10—50 cm kõrge, paljas, ok-
sine; lehed kitsas-süstjad või lineaalsed, teritunud, paljad, terve-
servased, alumised männasena, ülemised vahelduvad; õied hõre-

121. joon. Väike käokannus.
1/2.

*) *minor* — väike. **) *striata* — joonik, triibuline. ***) *odora* — lõhnav.

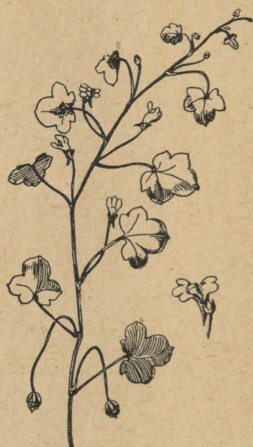
date kobaratena, õieraod vaevalt sama pikad kui tupp; kroon 7—10 mm pikk (ilma kannuseta), sinakas või kollakasvalge, kollase, harva valge igemega; ülemine huul kahelõhene, tagasikäändunud, tumevioletsete triipudega. 7—8. Eestis on seni leitud vaid Martnast juba kümnete aastate eest. Pärast ei ole enam teda tähele pandud, mispärast võib oletada, et seda taime meil enam ei leidugi. Sellepärast vajab hoolsat otsimist. Üldlevila: Lääne- ja Lõuna-Euroopa, Saksamaa lääneosa; sissetalutuna Norras, Rootsis, Soomes.

122. joon. Joonik käokannus. $\frac{1}{3}$.

123. joon. Lõhnav käokannus. $\frac{1}{3}$.

124. joon. Tsümbel-lill. $\frac{1}{3}$.

Joonik käokannus kasvab varemetel, põldudel, mahajäetud maatükidel, kohati ka niisketel niitudel.

Lõhnav käokannus (123. joon.) on üheaastane taim, püstise, lihtsa või ülevalt oksise varrega, mis 15—40 cm kõrge, paljas; lehed vahelduvad, lineaalsed või piklik-süstjad, kolme soonega, paljad; õied hõreda kobarana, õieraod kuni kaks korda pikemad kui tupp; kroon 8—10 mm pikk (ilma kannuseta), väävelkollane, igemed samavärvilised; kannus ligi 8 mm pikk, sirge, kuhikjas, terav, veidi punakas; kupar peaaegu kaks korda pikem kui viie jagune tupp. 7—8. Kasvab mereranna läheduses, liiva luidetel. Eestis mainitakse leikuhana Saaremaal möödunud sajandi keskel. Nähtavasti täiesti Eestist kadunud, sest viimased aastad ei ole toonud uusi leiukohti.

Tsümbel-lill (*L. cymbalaria* L. *) on meil peamiselt kultuur-

*) *cymbalaria* — tsümbel-, tsümblitaoline; ladinakeelsest *cymba* — lootsik, arvatavasti lehtede kuju kohaselt.

taim vanadel müüridel ja esineb vaid ilutaimena (Tartu, Orinu), vahest ka metsistununa. Tsümbel-lill (124. joon.) on üheaastane peenikese, lamava varrega taim; lehed vahelduvad, 5- — 7-hõlmased, pikavarrelised, äärjoonelt südajad või neerjad; õied üksikult lehtede kaenlas; kroon helevioletne, kahe kollase laiguga; ülemine huul kahelõhene, lame; kannus lühike, tömp. 6—9. Üldlevila: Lõuna-Euroopa.

Harilik sealõuarohi — *Scrophularia nodosa* L.*)

Niisketel võsaniitudel, enamasti põõsastes, luhtadel, jõe- ja oja-kallastel, lodumetsades, tarade ääres, elamute ümbruses esineb meil harilik sealõuarohi (125. joon.). Ta on mitmeaastane taim, tugeva alumise juurikaga, mis peaaegu rõhtsalt; vars püstine, 40—120 cm kõrge, enamasti lihtne, paljas, neljakandine; lehed vastakud, jagumatud, piklikmunajad, servast saagjad või täkilised, lühivarrelised, paljad; õied hõredate pööristena, mille veidi näärmekad oksad ülalehtede kaenlas; kroon punakaspruun, alusel rohekas, ülemine huul alumisest pikem; valminud seemned kõrisevad piklikmunajates kupardes. 6—9. Meil esineb harilik sealõuarohi kohati vastavatel kasvukohtadel üle maa. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa, harva Lääne-Aasias, sagedamini Ida-Aasias.

125. joon. Harilik sealõuarohi.
1/4.

Harilik sealõuarohi on meil üle maa tuntud peamiselt sigade ravivahendina. Kui sea lõuad paistetavad, kaelale ilmuvad punased või sinised lapid, siis on seed lõus¹⁾ või neil on atlad²⁾ või tiirud³⁾, siis keedetakse sealõuarohu-keedist, pestakse sellega hästi palavalt sea lõugu ja antakse keedist ka seale toiduga soojalt sisse ning paistetus alaneb varsti⁴⁾. Mõnel pool valmistatakse keedist piimaga⁵⁾ või võetakse keediseks juurikaid raviainena⁶⁾. Sellepärast on ka peaaegu kõik rahvapärased sealõuarohu nimed ühenduses üldtähtendatud haigusega: sealõualuurohi (Jür), sealõuatõverohi, sea-atlad (Pal), seaharjaserohi (Iis), sealakk (Vi), seanõgene (Kuu), seanõges (Sa,

*) *Scrophularia* — ladinakeelsest *scrophula* = kaelapaise, — seda taimet on kasustatud laste näärmetiisikuse, skrofuloosi vastu; *nodosa* — sõlmine.

Pä), atlahain (Kam). Vähem levinud on nõianõgesed (Hlj, Pal), soo-heinpihlakas (JMd, Amb) ning kahtlased narja- ehk norjahein (Pal, Kaarepere.)

Inimeste arstimina on meil sealõuarohtu kasustatud võrdlemisi vähe. Türi ümbruses on sealõuarohtu juurikaid keedetud õlles ja selle keedisega aetud välja soolikaid ehk solkmeid; sealsamas on käesoleva taime keedist tarvitatud puhutustõve ravimisel ja higistama päneva vahendina 7).

Sealõuarohti on vana ravitaim, mida on tarvitatud võrdlemisi sagedasti, peamiselt just laste näärmetiisikuse, hõõtsiku (kilpnääre-kasvaja), paisete ja nahahaiguste ravimisel. Raviainena korjatakse õitsemisajal lehti, varsi ja õisi. Taim sisaldab parkaineid, mitmeid happed, letsitiini, vaike jne. 8).

Sakslased kasustavad taime peamiselt loomade ravimisel. Lehtede ja juurika keedisega püütakse välja ajada koduloomadel soolikaist „usse“; samuti pestakse keedisega loomi, kui nad on kärnas või sügelises. Ebausklikud inimesed kannavad aga juurikat taskus, et ennast kaitsta veripaisete eest 9). Lätlased kasustavad keedist paisetuste ravimisel 10). Venelastel on sealõuarohti varemalt olnud üldtuntud ravitaimeks paisete, haavade, songa, veetõve, hüsteeriliste hoogude, marutõbiste loomade hammustamise puhul. Kasustatakse keedist pesemiseks, kompresside tegemiseks või ka joomiseks, kuivatatud ja peeneshõõrutud lehtede puru raputatakse haavadele; taimest väljapigistatud mahla pannakse 3—4 söögilusikatäit umbes toobi hapupiima sisse, keedetakse 1/2 tundi, kurnatakse ära ja antakse seda siis tiisikusehaigetele 2—3 korda päevas 1 teeklaasitäis korraga 11).

1) M. Vilberg — Kuu Kaberla. 2) A. Rull — Pal Kaarepere. 3) ALS 1, 707 — Muh. 4) Rosenplänter, Öppetus, lk. 87; E. Saalverk — Jür. 5) O. Loo-ring — Vig Uhja. 6) E. Sits — Mar. 7) Niclasen mskr. 8) Zörnig II, lk. 352. 9) Marzell 1921, lk. 360. 10) Alksnis 1894, lk. 216. 11) Словарь-травникъ, lk. 693.

Mailased — *Verónica* L.*)

Eesti taimkattes esineb mitu liiki (17) mailasi, millest rahva keskel tuntakse paremini vaid kolme-nelja. Siin peatume peamiselt just viimastel, kuid ülevaate saamiseks puudutatagu ka vähemtuntuid. Kõigil mailastel on ühiseid tunnuseid. Need on kas ühe- või mitme-

*) *Veronica* — nähtavasti moonutatud sõnast *betonica* (vt. tõnnike). Mõned püüavad nime siduda ka pühak Veronica'ga.

aastased taimed, enamasti vastakute lehtedega; õied on kas üksikult lehekaenlas või otsmiste ja ka kaenla siseste kobaratena; kroon enamasti ratasjas, krooni tipmeid neli, mis pole täiesti ühesuurused (ülemine vähe suurem kui 3 alumist), krooniputk puudub ja kroonitipmed on alusel väga vähe kokkukasvanud; krooni värvus enamasti sinine või sinakas, harvem lilla; tupp enamasti neljajagune ilma katelehtedeta; tolmukaid 2; kupar südajalt pügaldunud.

Kasvukoha järgi võime mailasi rühmitada 3 suuremasse rühma: 1) mailased, mis kasvavad niitudel, aasadel või paikades, kus taimkate enamvähem suletud; 2) mailased, mis kasvavad madalates vetes, — kraavides, ojades, jõekalda läheduses ja liikuva veega soodes; 3) mailased põllul ja mujal haritud maal. Siin käsitleme mailasi vaid esimeselt kahelt kasvukohalt, kuna viimase rühma mailasi vaatleme põllutaimede hulgas.

I. Mailasi niitudelt.

Päris mailane (koorike) — *V. officinális* L.*)

126. joon. Päris mailane. 1/2.

Päris mailane (126. joon.) kasvab kuivadel niitudel, — seal enamasti mätastel ja ka nõmmedel ning hõredates metsades. Ta on mitmeaastane, lamava või veidi tõusva varrega, mis 10—12 cm pikk, karekarvane; oksad ja õiekobarad püstised; lehed lühivarrelised, äraspidi-munajad, servast täkilised või terveservased, hõredalt karvased; õiekobarad paljuõiesed; kroon helesinakas, lillakas või harva ka valge; kupar kolmenurgane, tömp. 6—8. Eestis üldine; üldlevila: kogu Euroopa, Lääne-Aasia, Põhja-Ameerika.

See on paremini tuntud mailasi. Kõige sagedamini on tal nimiks jooksjä- ehk jooksvarohi, sest selle taimega arstitakse jooksjat ja luuvalu: rohtu korjatakse, kuivatatakse, keedetakse hästi ummuk-

*) *officinalis* — arstimisel tarvitatav, harilik.

sis mitu korda paksemaks kui tee. Keedis on pruun, kohvitaoline. Seda keedist juuakse kanguse järgi kuni toobini, mõned teevad suhkruga enne magusaks, teised tarvitavad mõrult ¹⁾). Keedisesse jäänud taimed pannakse linase nartsuga haigele kohale mähiseks, — see aitab kõige rohkem ²⁾). Hallistes määratakse keedistki haigele kohale, loetakse selle juures „Meie Isa“ seitse korda, — siis kaob „jooksja kus seda ja teist“ ³⁾). Kohati keedetakse jooksjarohtu ka õlles, määratakse siis keedisega haiget liiget nii palavalt kui vähegi ihu kannatab ja samuti juuakse keedist, — see lahutab häda ⁴⁾). Mõnel pool hõõrutakse jooksjarohuga haiget kohta ja pannakse siis soojad telliskivid peale ⁵⁾). Alutaguses hoitakse keedist ka alal: kurnatakse leem läbi riidelapi, pannakse pudelisse seisma. Kui tuleb jooksja, aetakse keedis tuliseks ja kasustatakse. Seal soovitatakse jooksjarohtu korjata õitsemisajal ja võimalikult enne jaanipäeva ⁶⁾). Ka leotatakse jooksvarohtu piirituses ja võetakse seda jooksva puhul ⁷⁾). Peale selle tarvitatakse päris mailast ka luuliikmete- ja kehavalu vastu, — sellest ka nimed luujooksjarohi ⁷⁾, ihuhaigerohi ⁸⁾).

Teise nimerühma moodustavad mailaserohi, maa-aluserohi, maadlaserohi, maarohi, maalishein, maaliserohi, maeakad (Kuu). Nimed on sellest tulnud, et mailaserohtu koduarstid kasustasid haiguste vastu, mis mailaste (maa-aluste vaimude) läbi inimese keha külge tulnud, nagu vistrikud jne. Selliseid haigusi kutsutakse maast hakanud haiguseks ⁹⁾). Maaliserohi keedetakse ummuksis ja juuakse keedist mitu kord päevas üks tass korraga; ka määratakse sellega maalisi; veel parem, kui haigele tehakse selle rohu vanni ¹⁰⁾). Mõnikord tambitakse maalishein ja raudnõgesed segamini „veele“ ja pannakse siis linase riidega kärnadele või ohatanud kohale peale ¹¹⁾). Saaremaal kolgitakse mailaserohud kahe raudkivi vahel katki ja pannakse kärnadele peale ¹²⁾). Kihelkonnas pannakse neid „lammunud kohale“ ¹³⁾). Viljandimaal võetakse „ühexasugust maalise taime“, keedetakse neid koos pajas ja võetakse keedist sisse, — haigus peab siis kaduma ¹⁴⁾). Ka hõõrutakse ja nühitakse „maalisi“ maaliserohutudega ¹⁵⁾). Kõige sagedamini aga pestakse „maasthakand“ ehk ohatanud kohti mailaserohu keedisega, iseäranis lastel ¹⁶⁾).

„Paistetustõverohud“ on vana nimi Lääne-Harjumaal, ja näitab, et mailasi on kasustatud paistetanud kohtade hautamiseks ¹⁷⁾). Nõos arvatakse, see taim aitavat kaheteistkümne tõve vastu ¹⁸⁾). Ja ongi teateid, et ta keedis parandavat lahtise kõhu ¹⁹⁾ ja nõrga seedimise ²⁰⁾. Ta õllekeedis parandavat tiisikuse ²¹⁾, seesama ravivat sammaspoolikut, kui pannakse sellele peale mailase keedises niisutatud mähised ²²⁾. Arvatavasti on päris mailane ka Räpinas esinev „varmak“ — „viie valu vähändäjä, kümne häda häätäjä“, mis kasvavad jaanipäeva hommikul enne päikese tõusu sipelga pesa peal ja millega neid oma nägu nühkisid, et palged oleksid alati punased ²³⁾).

Kuusalus nimetatakse taime kohati voolmerohuks ja tema keedisega ravitakse voolmeid²⁴).

Luce järgi kuuluvat jaanirohi, s. o. päris mailane, nende taimede hulka, mida eestlased korjavad jaanipäeval, et neid tarvitada igasuguste hädade puhul. Nii riputatavat neid taimi ukse kohta, et kurjad vaimud ei pääseks majasse inimestele ega loomadele kahju tegema²⁵).

Omapäraste nimedena esinevad kirjanduses soehambarohi (juba Clarc'il 1730), soehamba' (Räp), soehammasterohi, hambarohi, hundi hambarohi, hundihambad; viimasele lähedane on ka Hageris esinevad hundipurad²⁶). Kas võrreldakse päris mailase omapäraseid kupraid õierao ümber hundihammastega või on kasustatud soehambarohu-keedist või lehti ka hundi puretud haavade ravimisel, selle kohta ei ole andmeid. Küll on aga mailase-keedisega arstitud haavu, pruugitud teda kopsu-, maksahaiguste puhul, samuti „verepuhastamiseks“ ja higistamiseks²⁷).

Päris mailane on alles keskajal arstimisvahendina tarvitamisele tulnud. Tema kuivatatud varsi ja lehti on kasustatud rahvarohuna kopsuhaiguste, katarride, samuti ka veresülgamise, luuergu põletiku ja jooksja ravimisel. Ta sisaldab eetrilisi õlisid, mõru- ja parkaineid, vaha, vaiku jne.²⁸). Kuid kohati oli päris mailase ravitaime kuulus palju suurem ja arvati ravivat igasuguseid haigusi. Sellepärast on tal ka nimeks sakslaste keskel kohati „kõigi-hädade-rohi“ (Heil aller Schaden) või koguni: tõuse üles ja mine minema! („Sta up und ga weg“) ²⁹). Kõige sagedamini nimetatakse teda „auhinnaks“ (Ehrenpreis). Selle nime tekkimise kohta on järgmine muistend: Keegi Prantsuse kuningas põdes juba kolm aastat pidalitõbe, mida keegi arst ei suutnud terveks ravida. Kord nägi üks karjane hirve, keda hunt oli kiskunud, et see oma haava vastu tamme nühhkis ja siis selle kohale magama heitis, kus kasvas tihedalt mailasi; samuti sõi ta ka ahnelt mailasi. Nii arstis hirm enese kaheksa päeva jooksul terveks. Kui nüüd karjane kuulis oma õnnetu kuninga haigusest, kogus ta suure nõu täis mailasest pigistatud mahla, läks sellega kuninga juurde ning pesi esiteks rohuga vaid kuninga jalgu. Öösi tundis aga kuningas nii suurt valu mailase mahlaga pestud jalal, et ta käskis tule süüdata. Kui teener tule tõi, nägi ta, et ta jalg ning voodi oli täis kärni ja et mailase mahl kogu ohatise suure kiirusega kuivatas, kuigi see tegi suurt valu. Nüüd laskis kuningas kogu oma keha mailase mahlaga üle määrida ja sai täiesti terveks. Selle mälestuseks hakatigi taime nimetama „auhinnaks“³⁰). — Muistendis esinev hundi kisutud haava parandamine lubab ka lähemale tungida meie nimele hundihamba ehk soehamba rohule.

Venelastel on päris mailase tee tuntud „rinnatee“ nime all, mida valmistatakse nagu harilikku teedki ja juuakse klaasi viisil kõha puhul, eriti siis, kui on ka palavikku. Teeks võetakse 12 grammi mailase kuivatatud lehti, valatakse umbes 20 supilusikatäit keeva

vett peale, kurnatakse ja võetakse iga 2 tunni järele 1 teelusikatäis sisse. Lehtedest pigistatud mahla võetakse päeva peale umbes 2 supilusikatäit ³¹).

1) EK_nS c, 65 (c) — Jöh; Stein 1886, lk. 280; Brokmann — Amb (J. Lunts); E. Nikopensius — JMd ja palju teisi teateid üle maa. 2) H II 12, 171 (47) — VMr; H II 34, 112 (28) — Kuu. 3) H III 19, 329 (19) — Hls. 4) Rosenplänter, Öppetus, lk.: 67; Wiedemann 1876, lk. 375. 5) E 64285 (3) — Hps. 6) H II, 3, 671 (1) — Lüg. 7) Roots — Nrv. 7) Ed. Kaasik — Jõe Ihasalu. 8) M. Trei — Khk; vrd. ka Wiedemann 1876, lk. 314. 9) Kunder 1882, lk. 62. 10) EK_nS c, 67 (1) — Vil, Trv; 71 (c) — Tor. 11) EK_nS c, 65 (b) — Äks. 12) A. Jakobson — Krj. 13) A. Hannus — Rootsiküla. 14) H II 43, 250 (1) — Pst. 15) ERA II 29, 738 (6) — Käi. 16) EK_nS c, 71 (b) — Jöh; Wiedemann 1876, lk. 371; Luce 1823, lk. 5 jt. 17) J. Hirschhausen — Kei (19. saj. alul). 18) EÜS-i herb. — Illiveski. 19) J. Lunts — Amb. 20) K. Vask — Kuu Tapurla. 21) Wiedemann 1876, lk. 377. 22) Sealsamas, lk. 375; Luce 1829, lk. 11. 23) H III 11, 476 — Veriora. 24) M. Vilberg — Kaberla. 25) Luce 1829, lk. 11. 26) L. Einlov — Adila (G. Vilberg). 27) Niclasen mskr. 28) Zörnig II, 369; Hegi VI, 1, lk. 59. 29) Marzell 1922, lk. 177. 30) Perger 1864, lk. 153; Reling-Brohmer III, lk. 104. 31) Словарь-травникъ, lk. 220.

Külmamailane — *V. chamaedrys* L. *)

Külmamailane (127. joon.) on mitmeaastane taim, ümmarguse roomava juurikaga. Vars on 10—

127. joon. Külmamailane.
¹/₃.

40 cm pikk, tõusev, enamasti lihtne, kahelt küljelt karvane, lehed munajad, varretud või lühivarrelised, teravad, täkilishambused ülevalt peaaegu paljad, alt hõrekarvased; õied hõredate, paljuõieste, lehekaenlasiseste kobaratena, õieraod alati püstised, näärme-karvased; kroon ratasjas, väga lühikese putkega, taevassinine, harva roosakas-punane või valkjas; kupar kolmenurgane, lühem kui neljajagune tupp. 5—8. Eestis esineb tihti niitudel, teede ja tarade ääres, võsastikkudes metsaservadel. Üldlevila: kogu Euroopa, Lääne- ja Põhja-Aasia, Kanaaria saared.

Külmamailane ehk külmalill on rahva keskel hästi tuntud, osalt ka sellepärast, et ta hakkab võrdlemisi vara õitsema, — sellest nähtavasti ka nimetuski külmalill, kuigi see näib rohkem levinud kirjanjanduses, alates 19. sajandi algusest. Väga sagedasti on ta nimed sarnased päris mailase nimedega: maalisehein, maa-aluserohud või

*) *chamaedrys* — kreekaakeelsest *chamai* = madal, ja *drys* = tamm; vana taimenimi.

teised sesse rühma kuuluvad; ka jooksvarohi, jaanirohi esineb kohati *).

Nagu juba nimedki osutavad, kasustatakse külmamailasi maalise haiguse ravimisel. Selleks keedetakse kas kuivatatud või värsked taimi ummuksis ja pestakse selle veega haigeid kohti õhtul ja hommikul ¹⁾). Samuti on keedis hea „akanduse“, „tuulest ja maast akandhaiguste“ vastu ²⁾). Jooksja puhul juuakse jooksvailille-teeid palavalt ja vihalt ning minnakse peale joomist kohe voodisse soojade riiete alla, — teisel päeval on siis juba paranemist loota ³⁾).

Külmamailast on arstimina mujalgi kasutatud, aga siiski palju vähem kui päris mailast. Venelaste keskel arstitakse külmamailasteega mitmeid haigusi, — hamba- ja peavalu, nohu, rinnahaigust (kramplike kokkutõmbumisi), hingeldustõbe. Mõnes kubermanigus ravitakse sellega ka tiisikust, kollatõbe, rästiku nõelamist ⁴⁾).

Sakslased nimetavad külmamailast kohati „mitte-kunagi-häda“ (Nimmerweh). Selle nime tekkimist seletatakse muistendiga: Ühele vaesele päevatöölise naisele, kel oli suur valu, annud metsaneitsi (Waldfräulein) „mitte-kunagi-häda“ õie ja kohe kadunud häda ja mure. Naine oli aidanud nüüd selle rohuga mitmeid hädalisi naisi ja teeninud sellega kenakesti. Ta mees oli selle üle rõõmus, aga kartis, et metsaneitsi võib ka teistelegi taime võimeid teatada, mis oleks siis nende sissetulekut vähendanud. Ta otsinud sellepärast hea metsaneitsi üles ja löönud ta maha. Tema naine aimas paha ja jälgis meest, kuid jõudis alles siis kohale, kui surija kisendas: „Oh, mitte-kunagi-häda, ära õitse enam kunagi, sest nüüd oled sa „alati-häda“ (Immerweh). Siis palus naine pisarsilmil, et metsaneitsi laseks taime ometi külgokstel õitseda. Seda lubas metsaneitsi ja suri. Sest ajast ei kannu külmamailase peatelg enam kunagi õisi ⁵⁾). — Et külmamailase õied ruttu ja kergesti maha langevad, sellepärast hüütakse ka Saksas kohati taime meestruuduseks (Männertreu) ⁶⁾). Böömi ümbruses on taime nimed piksega ühenduses ja seal kuuldakse arvamist, et siis kui selle taime õisi kišutakse ja nopitakse, tõuseb äike; tuuakse see taim tupp, lööb pikne majasse ⁷⁾).

1) EKnS c, 64 (5) — Trv, Plv, Pal; A. Ott — SJn; EKnS c, 63 (2) — Saa. 2) Н II 34, 771 (13) — Kuu Kolgarand. 3) M. Tori — Hag; A. Rull — Pal. 4) Словарь-травникъ, lk. 327. 5) Relling-Brohmer III, lk. 105. 6) Sealsamas. 7) Hegi VI, 1, lk. 59; Marzell 1921, lk. 277.

Kassisaba — *V. spicata* L.***)

Kassisaba (128. joon.) vars on enamasti püstine või veidi tõusev, 15—40 cm kõrge, enamasti lihtne, alt karvane, ülevalt tihedasti

*) Teisi huvitavamaid nimesid: kaebtus, suur kaebtus, pääsukesesilm, pääsukesetäht, tsirgusilm, mehtruudus (õied langevad ruttu maha), vanapoisisilmavesi, rukkikamar, värisevrohi; vanemas kirjanduses esineb ka korikesed.

**) *spicata* — päine, peataoline.

näärmekalt udejas; lehed vastakud, lühivarrelised või ka varretud, alusel ahenevad, servast saagjalt täkilised, otsast terveservased, piklikmunajad, vahest süstjad; õied otsmiste, tihedate, teravate peataoliste kobaratena; kroon taevassinine või sinakaslilla; kupar äraspidi-südajas. 7—8. Kasvab peamiselt kuivadel niitudel, loopealse- tel, rannaluidetel, nõmmedel, võsaga kattunud kallakutel. Üldlevila: Kesk- ja Ida-Euroopa, Balkani poolsaar.

128. joon. Kassisaba. $\frac{3}{4}$.

129. joon. Pikalehine mailane. $\frac{1}{5}$.

Kassisaba on rahva keskel võrdlemisi vähe tuntud, sellest hoolimata et tema õiekobar hästigi silma paistab. Nimedest on kassisaba (juba Thor-Hellel 1732) kirjanduses levinud, seasaba Keila ümbruses. Hirschhausen (19. saj. alul) tunneb ka nimetusi kuuskjalg, seakuuskjalg, konnakuusk¹⁾. Tapurlas Kuusalu khk. esineb nimena villirohi, mis osutab sellele, et seda taime on kasustatud villi ravimisel²⁾.

Ka teistel rahvastel on kassisaba vähe tuntud.

1) J. Hirschhauseni (Kuusalu õpetaja) käsikiri. 2) Mai Kravtsov — Kuu (G. Vilberg).

Pikalehine mailane — *V. longifolia* L.*)

See mailane (129. joon.) kasvab peamiselt jõgede, ojade, järvede kallastel, niisketel niitudel peamiselt põõsastes, kraavides, kuid

*) *longifolia* — pikalehine.

mitte igal pool. Pikalehine mailane on mitmeaastane taim 40—100 cm pikk; vars püstine, lihtne või ülevalt oksine, udejas; lehed vastakud, ülemised enamasti kolmeti männases, lühivarrelised, pikalt teritunud, piklikud või lineaalsüstjad, otsani teravsagjad, mõlemalt poolt udejad; õied tiheda kobarana, üks või mitu kobarat varre ladvas, vahest ka külgedel; kroon sinililla, 6—7 mm pikk, seest karvase putkega ja selgesti kahehuulise äärisega; kupar äraspidi-südajas. 6—8. Üldlevila: Kesk- ja Lõuna-Euroopa, puudub Šveitsis.

See võrdlemisi silmapaistev ja ilus taim on meil vähe tuntud. Vanemas kirjanduses esineb ta enamasti metskanepi nime all, kuigi ta metsades sagedasti ei esine. Teisi nimesid ei tunta, samuti ka kasustamist ravitaimena.

Laialehene mailane — *V. teucrium* L.*)

Laialehine mailane (130. joon.) kasvab peamiselt kuivadel niitudel, kallakutel, metsaservadel, võsastikus, kohati ka raieistikudes. Ta on 50—100 cm kõrge, mitmeaastane, enamasti püstse või vähe tõusva varrega, mis kähharjalt karvane; lehed varretud, munajad või ümmarsüstjad, sämpunult saagjad, alusel ümmardunud või veidi südajad; õied lehekaenlasisest kobaratena, lühiroolised; kroon tume-taevassinine, 10—13 mm lai, väga lühikese putkega; neel karvane; tupp viie-jagune, üks tipe väiksem; kupar südajalt-ümmardunud. 6—8. Eestis esineb üle maa, kuid jääb läänepool, eriti Lääne-Saartel, vähemaks. Üldlevila: kogu Kesk-Euroopa, Lõuna-Euroopa, Kaukaasia, Siber.

Kõnesolev taim on vähe tuntud rahva keskel, mitte üksi meil, vaid ka mujalgi. Nimedena esinevad kõrvija-rohi (vanemas kirjanduses) ja Läänemaal Paatsalu ümbruses imetlemiserohi, mis osutab sellele, et seda taime on kasustatud „imetlemise“, s. o. pahasõnast tekkinud haiguste ravimisel. Wiedemann teatab, et laialehist mailast on kasustatud samul juhtudel, kui päris mailast, s. o. jooksja, rinnahaiguste jne. ravimisel²⁾.

1) EÜS-i herbaarium — Paatsalu. 2) Wiedemann 1852, lk. 9.

*) *teucrium* — vana taime nimi; nähtavasti Teukrios'e järgi, kes oli kreeka kangelase Aias'e vend.

130. joon. Laialehine mailane.
1/3.

Liivateelehine mailane — *V. serpyllifolia* L.*)

Niisketel, mudastel hõreda taimkattega niitudel, teedel, metsa-
servadel kasvab kõikjal liivateelehine mailane (131. joon.). See
on mitmeaastane taim tõusva, lamava või ka püstise varrega, mis
10—20 cm pikk; juurikas ümmargune, roomav; lehed paljad, muna-
jad või elliptilised, terveservased või veidi täkilised, alumised lühi-
varrelised, keskmised ja ülemised varretud; õied tihedate või ka

131. joon. Liivateelehine
mailane. $\frac{1}{2}$.

132. joon. Ojamailane. $\frac{1}{4}$.

hõredate, pikenenud otsmiste kobaratena, lühiraolised; kroon valk-
jas, siniste joontega; kupar madala ümmardunud sämbuga, lai.
5—9. Üldlevila: kogu Euroopa, välja arvatud äärmised põhja- ja
ka lõunaosad, Aasia ja Ameerika parasvööde.

Seda mailast tuntakse laiemalt koorikese nime all, mis nähta-
vasti levinud kirjanduse mõjul. Kolga-Jaanis on ta väristaja-rohi
ja tema keedist kasustatakse halltõve ravimisel ¹⁾. Kohati pan-
nakse rohtu haudunud varvaste vahele, sellepärast nimi ka haudu-
miserohi ²⁾. Sagedasti kasvab liivateelehine mailane murustunud
ratasteedel, mispärast tal kohati ka nimi: teeleht ³⁾. — Üldiselt vähe
tuntud rahva keskel, mitte üksi Eestis, vaid ka mujalgi.

1) J. Grauberg — KJn. 2) Rosenplänter, Öppetus, lk. 71. 3) EÜS-i her-
baarium.

*) *serpyllifolia* — liivatee-, kaetisrohulehine.

II. Mailasi vesistelt kasvukohtadelt.

Ojamailane — *V. beccabunga* L.*)

Ojamailane (132. joon.) kasvab tihedate kogumikkudena madalates ojades, jõgedes, allikate ümbruses, kraavides, kus pehmet muda põhjas, harva ka lodudes, kus liukuvat vett. Ta esineb meil neis kohtades sagedasti, ja isegi talvel võime mõne allika ümber näha täiesti rohelist ojamailasi vees, samuti kiirevooluga ojades. Ojamailane on mitmeaastane taim, roomava juurikaga. Varre alumine osa on tõusev, siis püstine, 20—50 cm kõrge, üldiselt ümmargune, paljas; lehed lühivarrelised, ümmargused või piklikmunajad, läikivad, servast saagjad; õied hõredate lehekaenlasisest kobaratena, mis viltu varrest eemaldunud; õiekobarad vastakud; kroon taevassinine, ratasjas. 5—9. Üldlevila: kogu Euroopa, Lääne-, Põhja- ja Ida-Aasia, Põhja-Aafrika.

Õige vana ojamailase nimi on niserduserohi (C l a r c 1730: nissertusrohhi, ka nissertesrohhi), mis esineb kõigis vanemates nimes-tikkudes. Nähtavasti on taime kasustatud vanemal ajal niserduse, s. o. nikastuse ravimisel. Vana nimi on ka seakapsad, mis tekkinud sellest, et taim kasvab tihedasti ja tal on vesised varred ja lehed; sama iseloomuga on ka ojakapsas, jõekapsas, kraavikapsas, luha-kapsas (Lä), isegi seamaltsad ja ubaleht. Lääne-Harjumaal on tal kohati nimeks ojalill (HMD), Avinurmes allikakirs. Omapärane nimi on kaheksatkantikaebtused (Pal Kaarepere).

Viljandimaal on kohati ojamailasel nimeks maalisehein, — taime kasustatakse maaliste ravimisel: maalisehein kuivatatakse ära, keedetakse veega ummuksis ja pestakse selle keedisega maalisi¹⁾. Üldse on maalisi 9 liiki ja sama palju on ka maaliseheinu. Kui neid 9 liiki maaliseheinu koos keedetavat, olla rohi kõige kangem maaliste ravimiseks. Maalisehein, s. o. ojamailane, peab ka nende hulgas olema²⁾. Türi ümbruses ravitakse ojamailasest pressitud mahla vanu paiseid, samuti ka vee- ja kollatõve. Selleks võetakse mahla õhtul ja hommikul 4 loodi umbes kahekordse hulga veega kuu aja kestel sisse. Ka keedetakse ojamailastest õllega salvi sarlakite ravimiseks. Ojamailase lehtede õllekeedis parandab vanad haavad³⁾.

Ojamailane oli keskajal hästi tuntud ravitaim, milleks tarvitati peamiselt varsi, lehti ja õisi. Taim sisaldab mõruainet, parkainet jne. Värsketest vartest ja lehtedest pressitud mahla kasustati kusirohuna,

*) *beccabunga* — arvatavasti saksakeelsest taime nimest: Bachbungen (=ojamu-gul).

verepuhastusvahendina; oli ravimiks laste näärmetiisikuse arstimisel jne. 4). Mõnel pool tarvitatakse värskaid noori lehti salatina 5). Lätlased kasustavad ojamailase mahla „venitamise“ puhul 6). Venemaal tarvitati ojamailast skorbuudi (tsõnga) ravimisel. Kohati suitutati selle taimega ka lehma pärast poegimist 7).

- 1) Liis Jakobson — Trv. 2) Ann Kosesson — Trv. 3) Niclasen mskr.
 4) Zörnig II, lk. 279. 5) Marzell 1921, lk. 430. 6) Alksnis 1894, lk. 190.
 7) Словарь-травникъ lk. 221.

Allikmailane — *V. anagallis* L. *)

Allikmailane (133. joon.) on väga sarnane ojamailasele, kuid tal on vars peaaegu neljakandine, õõnes; keskmised ja ülemised lehed on varretud, südaja alusega varreümbrised; viljaraod seisavad

133. joon. Allikmailane.
 $\frac{1}{3}$.

134. joon. Kännasmalane.
 $\frac{1}{2}$.

teravanurgaselt eemaldunud, enamasti vastakud, peenikesed, saledad; kroon punakasroosa või sinakasvalge, tumedamate joontega. 6—9. Kasvab peamiselt ojaades, jõgedes, kraavides, allikates, kallastel peaaegu igal pool. Üldlevila: Euroopa, Lääne- ja Põhja-Aasia; Põhja-Aafrika, Põhja-Ameerika.

Allikmailane on vähe tuntud niihästi meil kui mujal. Meil esineb ta kirjanduses peamiselt varsapõlverohu nime all. Suure-Jaanis

*) *anagallis* — vana taime nimi; tähendab varsapõlve, mis kuulub esikute sugukonda.

ravitakse varsapõlvedega paistetust¹⁾. Arstiteaduses kasustatakse teda samul juhtudel nagu ojamailastki²⁾.

Vesimailane (*V. aquatica* Bernh.) *) erineb eelmisest peamiselt sellega, et ta viljaraod on enam rõhtsalt eemaldunud, nad on jämedamad, kõvad; õisik enamasti näärmekarvane, kroon valkjaspunane. 6—9. Kasvab rohkem seisvates vetes ja mujalgi nagu eelmine.

Kännasmailane — *V. scutellata* L.)**

Kännasmailane (134. joon.) kasvab kraavides, tiikide kallastel, mudaaukudes, kohati ka lodudes ja soodes. Ta on mitmeaastane taim, peenikese juurega; vars alusel lamav, siis tõusev, oksine, 10—50 cm pikk, täiesti paljas, lõtv; lehed lineaalsüstjad, varretud, teritunud, terveservased või ka tagurpidi-hambused, enamasti paljad ja läikivad; õied lehekaenlasisestest kobaratena, kuid pole vastakud, s. o. vastakute lehtede kaenlas pole teisel pool õiekobarat; kroon sinakas või punakas, harva valkjas, väike; kupar lame, neerjas. 6—9. Eestis esineb igal pool vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: kogu Euroopa, Alžäär.

Rahva keskel vähe tuntud. Nimedest teada vaid konnakoorige (VI — Aidas), mis näib olevat kunstlikult loodud.

Silmarohud — *Euphrasia* L.*)**

Kuivadel niitudel, nõmmedel, teeäärtes, hõredates metsades kasvab sagedasti silmarohu, mida varemalt tunti ainult päris silmarohu (*E. officinalis* L.) ****) nime all, nüüd aga uuemal ajal on jagatud mitmeks vähemaks liigiks, mille vahet oskavad märgata vaid eriteadlased. Need silmarohud (135. joon.) on kõik üheaastased taimed, enam-vähem püstise, lihtsa või oksise varrega, mille kõrgus ulatub 5—20 cm ümber; lehed on vastakud, lineaalsed kuni munajateni, servast saagjad ja hambused; ülemised kandlehed enamasti vahelduvad, nende kaenlas üksikud õied, mis koondunud peamiselt varre või okste otsmisse ossa kobarana; kroon kahehuulene,

*) *aquatica* — vesi-, vees kasvav. **) *scutellata* — kausjas, liudjas, kausitaoline. ***) *Euphrasia* — kreekakeelsest *euphrasia* = rõõmus meel, heaolu; nähtavasti taime tervistava mõju pärast. ****) *officinalis* — arstimisel tarvitatud, harilik.

lehterja krooniputkega; ülemine huul pisut tanujas, lühikese kahehõl-
mase äärisega, mis veidi tagasikäändunud; alumine huul kolmehõl-
mane, lame; krooni värvus enamasti valge, helelilla, või ka sinakas,
alumisel huulel või neelus sagedasti kollane plekk. 6—9. Üldlevila
meil esinevatel liikidel: kogu Euroopa; üksikud liigid on kitsama-
alalised.

135. joon. Sirge silmarohi (vasa-
kul) ja lühikarvane silmarohi
(paremal). ¹/₃.

Rahvas ei oska, nagu juba tä-
hendatud, üksikute liikide eraldami-
seks vahet teha, sellepärast puudu-
tame siin vaid üldliiki. Nimena esi-
neb peamiselt silmarohi: nende tai-
mede keedisega pestakse haigeid
silmi ¹). Kuid neid korjatakse ka
teeklaasitäis, valatakse natuke vett
peale, seotakse klaas pealt kinni ja
pannakse see siis leivategemise ajal
leiva sisse ning leivaga ühes kuuma
ahju, kus õied kuumuses nagu ühte
sulavad. Ahjust välja võetud kurna-
takse vedelik läbi marli ja vedelikku
kasustatakse haigete silmade ravimi-
seks ²). Keedisega pestakse sage-
dasti ka rähmaseid silmi ³).

Avinurmes tuntakse veel kärna-
rohu nime, millest võib oletada nende
kasustamist kärnade ravimisel ⁴).

Järvamaal on silmarohu-keedist punetavate silmade arstimisel
kasustatud mitte üksi väliselt, vaid seda on isegi sisse võetud. Kui
selle taime pulbrit noatsatäis sisse võtta mõni kord päevas, mõjub
see seedimisele hästi ja kinnitab kõhtu ⁵).

Silmarohud on juba vanal ajal olnud tuntud, peamiselt just
silmahaiguste ravimisel. Ravimiks korjatakse taimi ilma juurteta
õitsemisajal, juulist oktoobrini, ja kuivatatakse hästi. Silmarohud
sisaldavad eetrilisi õlisid, mõruaineid, vaiku, värvainet, parkhapet,
suhkrut, soola jne. Selle taime kasustamine on olnud peamiselt
krampide vastu ja katarriliste haiguste puhul. Rahvarohuna on ta
aga alati olnud silmahaiguste parandajaks ⁶). Harilikult võetakse
keediseks 5 grammi ¹/₄ liitri vee peale ja pestakse siis sellega silma-
põletiku korral silmi ⁷).

Keskajal on silmarohi olnud heas kuulsuses ja temast arvati, et
silmarohu keedis suudab isegi tumenenud silmi jälle selgitada; ka
leotati silmarohtusid veinis, joodi seda ning usuti, et see võib neidki
nägijaks teha, kes on juba nägemise kaotanud, kui veinileotist tar-
vitada aasta otsa ⁸).

Kohati usutakse Saksas, et silmarohud kaotavad lehmade piima, kui lehmad neid söövad. Kuid seda seletatakse sellega, et silmarohud öitsevad peamiselt sügisel. Siis on ju rohi üldse kõvem, lehmadel jääb piim vähemaks ja rahva arvates võib siin olla süüdlaseks silmarohi. On ju silmarohi nn. poolparasiit-taim, mis taimedelt võtab osa nende toidusest. Seda on ka rahvas märganud, ja sellega on seletatavad sellised nimed, nagu niiduhunt (Kärnten), heinavaras (Heuschelm — St. Gallen) ⁹⁾.

Sileesias arvatakse, et silmarohi (seal äikeselill — Gewitterblume) muutub äikese ajal siniseks ja et pikne lööb sinna sisse, kus äikeselille hoitakse. Sellepärast ei julgeta seal silmarohtu äikese ajal noppida. Ka vaatavad talupojad selle taime öitsemise järgi talivilja õiget külviaega: kui esimene õis taimel puhkeb ladvas, on varane külv parem ¹⁰⁾.

Venemaal arstitakse silmarohtudega silmi, kollatõbe, kõhuhagusi, rinna- ja kurguhaigust, songa ja kurgupõletikku. Ka silmarohu viinaleotist kasustatakse samade haiguste puhul ja kui silmad kardavad valgust või silmades „lendavad kärbsed“. Loomadel arstitakse silmarohu-keedisega ka silmi, eriti kui on tegemist ka nina limanaha haigestumisega ja kui sarvkilele tekivad täpid. Loomade ravil tarvitatakse keedist vaid väliselt ¹¹⁾.

Silmarohtu peetakse heina-umbrohuks, sest ta teeb heina kõvaks ning kasustab teiste taimede toidust. Teda kaotatakse harilikult heinamaade parema väetamisega.

1) H IV 1, 557 (13) — Jõe. 2) L. Neiland — Jõh Voka. 3) E. Lindström — Kuu Leesi; L. Metsküll — Jõh Toila jt. 4) M. Sild — Avi. 5) Niclaseni mskr. (Kneipi järgi). 6) Zörnig II, lk. 301. 7) Marzell 1921, lk. 277. 8) Marzell 1922, lk. 180. 9) Sealsamas. 10) Sealsamas. 11) Словарь-травникъ lk. 732.

Punane kamaras — *Odontites rubra* Gilib.*)

Punane kamaras (136. joon.) kasvab peamiselt põldudel vilja all, teede ääres, kraavikallastel, aga ka niitudel, võsarikastel kalla-kutel, karjamaadel. Ta on üheaastane taim, mille vars püstine, lihtne või oksine, mahasurutult karvane; lehed vastakud, varretud, süstjad või lineaalsüstjad, teritunud, eemaldunult saagjad, karvastunud; õied ühekiulise kobarana, ülemiste vahelduvate katelehtede kaenlas, mis veidi punaka kirmega; kroon võidunult roosa või roosakaspunane, 10—12 cm pikk, viltjalt karvane, kahehuulene, alumisel

*) *Odontites* — kreekaakeelsest *odos*, om. *odontos* — hammas, — rohi oli hambavalu vastu; *rubra* — punane.

huulel alati 2 punast nooljat täppi; emakas ja tolmukad (4) ulatuvad õitsemisajal ülemisest huulest välja; kupar veidi pikem kui tupp. 6—9. Meil esineb üle maa vastaval kasvukohal. Üldlevila: kogu Euroopa, välja arvatud äärmised põhjapoolsed alad.

Kõige sagedamini esineb punase kamara nimena meil põldkamaras, mis kirjanduse kaudu levitatud. Tihti on ka põllu- ehk põldkanarbik, siis rukkikanarbik, põldkamarik (Sa), põldkanarik, rukkikamar, põllukarahain (Kan), põldkomakud (Mus), kamarohi (Vig).

136. joon. Punane kamaras.
1/3.

Punane kamaras on peamiselt põllumehele talirukki õige külviaja ennustajana tuntud, sest kui ta esiti õitseb ladvast, siis tuleb rukis vara maha teha, kui aga tüviku poolt, siis hilja ¹⁾. Harilikult hakkab ta ikka alt õitsema ja jõuab rukkilõikuse ajaks latva ²⁾. Samuti ennustatakse põllukanarbiku õitsemise järgi ka sügist: on õied ladvast, tuleb ruttu talv, on aga õied all, siis on pikka ja sooja sügist oodata ³⁾.

Ravitaimena on punane kamaras meil vähe tuntud. Kanepi pool juuakse põllukarahaina-teeid, kui punased kuuriided on liiga palju jooksud ⁴⁾.

Vanemal ajal on seda taime tarvitatud hambavalu ravimisel ja verejooksu sulgemisel ⁵⁾.

Mereranna läheduses, randniitudel, kasvab meil kohati hulgi **randkamaras** (*O. litoralis* Fr.) *), mis erineb eelmisest sellega, et tema lehed on munajas-süstjad, pisut lihavad, tõmbid; tupe tipmed on tõmbid, kuna punasel kamaral need on teravad; kupar pikem kui tupp; vars enamasti lihtne; taim roheline. 6—7.

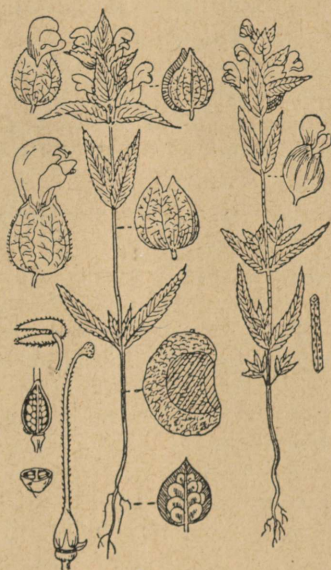
Lõuna-Eestis on tähele pandud veel **Eesti kamarat** (*O. esthonica* **) Nenjukov), mis erineb punasest kamarast kollakasvalge krooniga; alumisel huulel punased täpid puuduvad; taim veidi kollakas või kahkjasheline; emakas ja tolmukad peituvad õitseajal ülemises huules. 6—8. Meil leitud Sangastest ja Võrtsjärve äärest.

1) H II 28, 217 (9) — Äks. 2) Rosenplänter, Öppetus, lk. 5. 3) H IV 9, 814 (4) — Amb; „Vaba Maa“ nr. 217, 1929. 4) E. Grünberg — Kan. 5) Wiedemann-Weber 1852, lk. 341.

*) *litoralis* — rand-, rannal kasvav. **) *esthonica* — eesti-, Eestis kasvav.

Väike robirohi — *Alectorólophus minor**) Wimm. et Grab.

Kuivadel aruniitudel, võsastikkudes, karjamaadel, teede ääres kasvab väike robirohi (137. joon.), sagedasti nii tihedalt, et üksikud lapid otse kolletavad tema kollastest õitest. Ta on üheaastane poolparasiit-taim, nagu silmarohud, kamarad jne., ning võtab niidul kasvavatelt taimedelt oma imijuurte abil, mis kinnituvad teiste tai-

137. joon. Väike robirohi. ½.

138. joon. Suur robirohi. 1/3.

mede juurte külge, hulga toitemahlu enese kasvamiseks. Vars on tal püstine, lihtne või ka oksine, nõrgalt karvane (peamiselt kahelt küljelt), sagedasti mustade triibusadega või täppidega pikuti varrel; lehed on vastakud, munajas-süstjad või pikliksüstjad, servast täkilissaagjad; kandlehed (ülalehed) varrelehtede sarnased, rohelised, kolmenurgased teravad, ühtlaselt hambused, tumerohelised või pruunikad; õied alguses tiheda, pärast eemaldunud peataolise kobarana, enamasti vastakute kandlehtede kaenlas; kroon kahehuulene, helekollane, sirge putkega, 1,5 cm pikk, alumine huul ei toetu tihe-

*) *Alectorolophus* — kreekakeelsest *alector* — kukk, ja *lophus* — hari, seega kukehari; *minor* — väike.

dalt ülemise huule vastu, mispärast neel on veidi avatud; ülemise huule hambad väga väikesed, enamasti valkad; tupp neljahambane, suur, põisjas, külgedelt kokku surutud; vili tiivuline, valminult kõri-sevate seemnetega. 5—9. Eestis üldine kuivadel ja ka niisketel niitudel. Üldlevila: kogu Euroopa, välja arvatud Apenniini ja Püre-nee poolsaare lõunaosad; suurem osa Aasiast, Gröönimaa, New-foundland.

Väike robirohi on hästi tuntud mitme nime all. Kõige rohkem on nime andmisel mõjustanud omapärane krõbin või robisemine, mis on kuulda, kui valminud ja kuivanud taime vastu puudutatakse. Sel-lised nimed on, robi, robihein, robihain, robuhein, robirohi, krobi-hein, krobisäjä, krõbirohi, krõbinad, krõpsrohi, krabid, kõriseja, kõri-hain, kõristiheini, kõristirohi, kõritsehein, kurinad, kõrinad, mida tun-takse peaaegu üle maa *).

Arstirohuna on robirohi vähe tuntud. Köha ja rinnahaiguse puhul juuakse krobisäjä-teeid ¹⁾; kui on maalased, s. o. maast haka-nud haigus, siis valmistatakse maalaserohust keedis ja pestakse haiget kohta sellega ²⁾. Lapsed aga „luutsivad luutsihainast“ magusat välja; samuti peetakse teda heaks meetaimeks ³⁾. Velise pool kasustatakse taime loomade ravimisel: kui mäletsejatel loomad on kiilikahaigus, s. o. nad ei mäletse enam, siis antakse neile kiilikarohu-keedist juua ja loom paraneb ⁴⁾. Sagedasti kasvab robirohu liike ka põldudel, peamiselt talurukkis. Seal teda aga heameelele ei nähta, sest kui robihaina seemned satuvad jahu hulka, siis teevad nad leiva mus-taks ⁵⁾. Ka tundub leib, milles palju robirohu seemneid, maigult mõruna, kuid nad ei avalda kahjulikku mõju inimeste tervisele ⁶⁾.

Ravitaime ei ole robirohtudel mujalgi väärtust. Venemaal hävitatakse robirohu seemnete keedisega voodist putukaid. Mõnel pool pannakse kuivatatud robirohtu mee sisse ja hõõrutakse sellega siis käsi ja jalgu, et need ei kardaks külma. Samuti antakse neile, kel „kassiahastus ehk sinine esmaspäev“, juua robiheina-keedist tühja kõhuga ⁷⁾.

Robirohtu ei taha loomad hästi süüa, eriti siis, kui varred on juba kuivanud. Üldse valmib robihein palju rutemini kui teised niidurohud; sellepärast on harilikult heinaajal robirohi juba täiesti kuivanud, mispärast ta heinale annab puitunud osi ja vähendab heina väärtust. Oma tiheda esinemisega kaotab ta ka kogumikus teised kasulikud heintaimed ja sellepärast peetakse robirohtu täie õigu-sega heina-umbrohuks.

*) Teisi huvitavamaid nimesid: heinahumal, härghlein, härjahammas, jaani-lill, jänese-munnid, kanaharjakas, kanaperse-ätsed, kiilikarohi, koilill, kukehari, kuke-lutised, kustulill, litterrohi, ludresehein, luutsihain, maalaserohi, penningirohi, põld-humal, põletusrohi, rahakukkurlill, rahihein, taskuhein, tas's, tiashain.

Robirohtudel võime tähele panna nähtust, et vara- ja hiljaõitsevad taimed pole täiesti ühesugused, vaid erinevad mitmete tunnustega. Eriti lähevad lahku esimeses õitseperioodis, s. o. harilikus heinas kasvavad robiheinad neist, mis kasvavad ädalas. Sellist nähtust nimetatakse *sesoon-dimorfismiks* ja see esineb peale robiheinade veel ka silmarohtude, kamarate, emajuurte jt. taimede juures. Harilikult mõjustab siin taimekasvu heinaniitmine, kuid ka kevadised külmad ja teised kasvu häirivad tingimused takistavad kevad- või suvivormi korralikku arenemist, mispärast siin sõlme vahed on lühemad ja taim ise lühem. Sellevastu areneb sügisvorm harilikult paremates kasvutingimustes, mispärast neil on sõlmehahed pikemad, taimed ise lopsakamad ja pikemad. Üksikutel taimedel, mis hakkavad kasvama hilissuvel, näit. emajuured, on sügisvorm kiduram ja lühem.

Robirohtudel on mitu eriliiki või teisendeid, kuid harilikult ei tee siin külaelanik erilist vahet. Kergemini võib siiski eraldada **suurt robirohtu** (*A. major**) Rchb.; 138. joon.), mille krooniputk selgesti ülespoole kõverdunud, 2 cm pikk; kandlehed (ülalehed) on kahvatumad kui varrelehed, valkjad või kollakasrohelised; violetsed ülemise huule hambad on enamasti kaheli nii pikad kui laiad ning alumine huul toetub tihedalt vastu ülemist, mispärast neel on suletud. 5—8. Levimisala nagu eelmisel.

Kasustamine on suurel robirohul peamiselt samane, nagu väikeselgi, sest nagu juba tähendatud, ei tehta rahva keskel nende kahe liigi juures vahet. Samasugune lugu on ka teiste vähemate liikidega, mis meie taimkattes esinevad (arvult 6) ja osalt põldudel taliviljas, osalt nüudel kasvavad, — neid oskavad vaid eriteadlased kindlasti üks teisest eraldada.

1) H II 52, 43 (14) — Kan; M. Sild — Avi. 2) L. Jõe — Emm Mänspää (G. Vilberg). 3) R. Viidebaum — Puh. 4) A. Kuusik — Vig Mäliste (E. Gilde-man). 5) H R 9, 141 ja 146 — Se. 6) Wiedemann-Weber 1852, lk. 342. 7) Словарь-травникъ, lk. 776.

Soo-kuuskjalg — *Pedicularis palustris* L.**)

Niisketel sooniitudel, mädalsoodel, harva ka rabas kasvab soo-kuuskjalg (139. joon.). Ta on kaheaastane taim, 5—40 cm kõrge; vars on püstine, õõnes, tublisti oksine, enamasti paljas; lehed varrelised, sulgjad või sulglõhised; õied üksikult lehtede kaenlas, algavad enamasti kesk vart, moodustades ladvas sagedasti lehistunud

*) *major* — suur.

***) *Pedicularis* — ladinakeelsest *pediculus* — täi, seega täirohi, sest selle rohu keedisega on loomatäisid kaotatud; *palustris* — soo-, sool kasvav.

kobarja pea; kroon kahehuulene, ülemine huul kiivritaoline, kokkusurutud, 18—30 mm pikk, roosakaspunane või verev, harva valkjas; ülemine huul eest tõmpunud, selgesti kahehambane, alumine huul ripsjas; tupp kaehõlmane, käharate, sämpunud hõlmadega, munajas, pärast põisjas; kupar viltumunajas, veidi pikem kui tupp. 5—8. Eestis esineb üle maa soonitudel. Üldlevila: Euroopa ja Põhja- ning Ida-Aasia.

Soo-kuuskjalg on hästi tuntud rahva keskel. Tema kasvulaad ja oksade arenemiskuju meenutab väga kuuske ja sellepärast esineb ka nimesdes sagedasti sõna kuusk: heinamaakuusk (Trm), jaanikuusk (Hää), konnakuusk (Alt), kullikuused (Sa), maakuused (Jõh), kuusehein, kuuskhein (Kul), kuuselill (Rõu), heinkuusk (Pal), kuuskjalg, kuusik (Räp, Rõu), kukerkuusike (Hls), piimakuusekene, seakuuskjalg, sookuusk, isegi jõulupuu (Hls). On aga soo-kuuskjala seemned juba valmis, teevad nad kupras erilist kõrinat, kui neile vastu puudutatakse, — sest on tulnud nimed: sookõrinad (Lääne-Ha), sookulinad (Tln), sookurinad, sookuristid, sookrõbinad (Kos), sookõrilad (Rap). Osa nimesid on antud taime kasutamise alusel; näit. on Jüris vanemal ajal

139. joon. Soo-kuuskjalg. $\frac{1}{3}$.

söödetud sookuuskjalgu lehmadele, kui piim kirnus veninud, — see on teinud piima muredaks ja sellest on tulnud ka nimi: piimamuredad ¹). Hiiumaal on taimedega ravitud nahkkoid ja kratsihaigust (sügelisi, söölisi), sellest ka kratsirohi, — kratsirohuga hõõrutud ja nühitud haiget kohta ihul, või klopidud taimed veele ja pandud sügelistele peale ²). Kohati on arstitud soo-kuuskjalgadega tuulest võetud ja -hakanud haigusi, plakkisid ja ohatisi, sellest ka tuulekuused ³). Kosel nimetatakse neid kohati kärnarohuks, sest nende keedist on tarvitatud kärnade ravimisel ⁴). Kuusalus kasutati soo-kuuskjalgu krampide puhul: krambirohu-teed joodi siis palvalt ⁵). Ei tahtnud lehmad hästi süüa ega annud piima, siis oli tegemist nõidumisega ning imetsemisega ja siis anti neile soo-kuuskjala-keedist juua, — see aitas. Aga taimi hüüti sellepärast nõiarohuks ⁶). Jõelähtmes raviti loomade punatõbe nende taimedega ja nimetati neid sellepärast punatõverohuks ⁷). Kolga-Jaanis lisatakse keedisele sama haiguse ravimisel veel juurde rukkijahu ⁸). Vanemas kirjanduses esineb sagedasti nimena täirohi, — see on nähtavasti laenatud teistelt rahvastelt, sest seda taime tarvitati, nagu juba tähendatud, vanemal ajal sagedasti täide kaotamiseks looma-

delt, millest tekkis ka nimi. Õige omapärane on nimetus „Vaidaid-kröbistis“, milline nimetus tulnud sellest, et keegi eit Vaidas (Jüri khk.) seda taime tarvitanud arstirohuks⁹⁾ *)

Peale ülaltoodud juhtude oli soo-kuuskjalg arstimiks paljude haiguste vastu. Heinamaa-kuuskede tee oli hea mitmesugustele sise-mistele ja südamehaigustele, — seda võis külmalt ja leigelt tarvita¹⁰⁾. Ka peavalu puhul kasustati kas kuusiku-teed¹¹⁾ või hoiti pea sookuuse kuumas aurus¹²⁾. Teed joodi tiisikuse ja kõha puhul¹³⁾, samuti ka jooksva vastu¹⁴⁾. Vähem on kasustatud sookuuskede-keedist haavade puhastamiseks ja parandamiseks¹⁵⁾. Aga õige laial alal on soo-kuuskjalg ravitaimeks maa-aluste, sügeliste, nahkkoi ja teiste ohatiste vastu, — keedetakse kuivatatud taimest vett ja pestakse haigestunud kohti¹⁶⁾. Kitsamal alal tarvitatakse keedist peakärnade pesemiseks¹⁷⁾ ja ka silmahaiguste puhul silma niisutamiseks¹⁸⁾ või isegi närvahaiguste ravimiseks¹⁹⁾. Ka tuulerõugete puhul tõi sookröbinat keedise veega pesemine abi, — sellepärast hüüti taimi ka tuulejooksvarohuks²⁰⁾. Rõuge ümbruses korjati kuusikhaina õitsemisajal, kuivatati siis neid ja keedeti teed, kui naistel olid valged²¹⁾.

Soo-kuuskjalg sisaldab mõruaineid, rinantiini, suhkrut jne. Tal on veidi vastik lõhn ja loomad jätavad tema harilikult puudutamata. Varemalt kasustati soo-kuuskjalga arstiteaduses vanade päisete ja mädahaavade ravimisel, kuid praegu tarvitatakse taime keedist veel rahvarohuna täide vastu, eriti viljade keedist²²⁾. Viimane kasutamine on ka lätlastel tuntud²³⁾. Venelased tarvitavad mõnes kohas soo-kuuskjala-keedist rästiku nõelamise ravimisel, samuti päraku vesikomude, palaviku arstimisel ja veresulgemisel, kohati ka kusirohuna. Üldiselt on ta keedis aga tuntud loomade täide kaotamiseks²⁴⁾.

Soo-kuuskjalal on mürgiseid omadusi. Arvatakse isegi, et loomad selle taime söömisel jäävad punasesse. Teda peetakse niidumbrohuks, sest ta annab kõva ja vähese väärtusega heina. On tähele pandud, et soo-kuuskjalg hävitab oma ümbrusest väärtuslikumad heintaimed, tarnad jt. Sellepärast kisutakse mitmel pool soo-kuuskjalg enne õitsemist juba heinast välja²⁵⁾. Ka niidu väetamisel ja maapinna kuivendamisel kaovad soo-kuuskjalad²⁶⁾.

1) Emilie Saalverk — Kurna. 2) L. Jõe — Emm (G. Vilberg). 3) G. Vilberg — Tallinna turg; Uustal — Jõh. 4) J. Üunapuu — Kos Palvere. 5) M. Vilberg — Kaberla. 6) M. Leikop — Hag. 7) H IV 1, 557 (14) — Maardu. 8) J. Grauberg — KJn; ka E. Ader — JMd; J. Sultson — Röp. 9) E. Saalverk — Jür. 10) E 56661 (35) — Tln; M. Roosvald — Tud; J. Prulov — Kuu Leesi. 11) H II 43, 364 (62) — Sjn. 12) E. Lindström — Kuu Leesi. 13) E

*) Teisi huvitavamaid nimesid: hobuseläätسد, hundihambarohi, hundiigemed, härjahammas, härjahänd, härjalõug, härjasilm (Trv), karupea, koerakuserohi, lendavarohed (Kuu Tapurla), lühtrihoi, maarjalepp, metstubakas, sootubakas, metslõvi, metslõvilõug, mudarohi (peamiselt vanemas kirjanduses), ohakalill (Hää), pasarohud, pasanduserohud (HJn), piimahein, rabanduserohi, oravaõunad, tuulejooksvarohud.

39599 (6) — Hlj; R. Kleesmann — Hlj Natturi jt. 14) G. Vilberg — Tallinna rohueided; S. Tomingas — Rap. 15) E. Laagen — Kuu Leesi. 16) ERA, herb. — Rap; G. Vilberg — Tallinna rohueided; E. Sihver — Hag; J. Õunapuu — Kos; A. Tursmann — Hag jt. 17) Roden — Jöh. 18) L. Einlov — Hag Adila (G. Vilberg). 19) G. Vilberg — Tallinna rohueided. 20) H II 37, 775 (18) — Kos. 21) ERM 151, 81 (6) — Kasaritsa. 22) A. Dinand, Taschenbuch der Giftpflanzen, lk. 78. 23) Alksnis 1894, lk. 202. 24) Словарь-травникъ, lk. 242. 25) Hegi VI, 1, lk. 121. 26) Marzell 1921, lk. 397.

Kuninga-kuuskjalg — *P. scéptrum carolinum* L. *)

Soonitudel, madalsoodel, soostunud metsades, kallastel ja luht-
niitudel kasvab kuninga-kuuskjalg (140. joon.), mis hilissuvel oma
kollaste õitega juba kaugele paistab. Ta on
mitmeaastane taim, 30—100 cm kõrge; juuri-
kas jäme ja tugev, tõmpunud; vars püstine,
veidi lehistunud, varbjas, paljas; juurmised lehed
kodarikuna, paljad, alt udejad, sulgjagused,
tõmpunultmunajate täkiliste lehekestega; var-
relehed ühesugused, palju vähemad; õied hõreda
kobarana, kolmeti või üksikult munajate, servast
hambuste kandlehtede kaenlas; kroon suur,
kuni 30 mm, väävelkollane, kahehuulene, alu-
mise huule otsad veripunased; krooniputk veidi
kõverdunud, neel kellukjalt laiunud; ülemine
huul sirpjalt kõverdunud; tupp kellukjas, 5-
hambane, saagjate tipmetega; kupar ümmargune,
tuppest veidi pikem. 7—9. Eestis esineb kohati,
üksikult või tihedates kogumikkudes. Üldlevila:
Kesk-, Põhja- ja Ida-Euroopa, Siber, Mongoolia,
Jaapan.

140. joon. Kuninga-
kuuskjalg. $\frac{1}{4}$.

Kuninga-kuuskjalg on vähetuntud taim
eestlaste keskel, sellest hoolimata et ta kergesti
sügise poole niitudel silma paistab. Aga ka teisedki rahvad ei ole
seda taime eriti tundma õppinud.

*) *Sceptrum carolinum* — ladinakeelne Kaarli kuningakepp, — tõlge rootsi
rahvapärasest nimest; arvatakse ka, et selle võttis tarvitamisele Olaf Rudbeck
Rootsi kuningas Karl XII auks.

Kuupävarohud — *Melampyrum* L.*)

Kuupävarohud ehk härgheinad on osalt niidutaimed, osalt esinevad mõned liigid peamiselt metsas. Nad on kõik üheaastased poolparasiit-taimed rohelise, lehistunud varrega; lehed on vastakud, jagumatud terveservased või alusel hambused; õied on kandlehtede kaenlas, üksikult või kobarana; kroon on kahehuulene, ülemine huul enamasti tanujas, alumine lame, kolmehõlmane; tolmukaid neli; tupp putkjas, nelja tipmega; kupar munajas.

Päris kuupävarohi — *M. nemorósum* L.**)

Kõige sagedamini kasvab meie puisniitudel päris kuupävarohi (141. joon.), mida kerge on tunda sellest, et tal ülalehed on sini-violetsed, mille kaenlas kollased õied. Taim on 10—50 cm kõrge, vars püstine, enamasti oksine, ümberringi karvane; lehed lühivarrelised, munajad või pikliksüstjad, terveservased või ülemised ka odajad või kolmehambused; õied hõreda ühekülgsel kobarana; kroon kuldkollane, punakaspruuni putkega; kandlehed südajad, harjasetaoliselt hambused; tupp villane, takerkarvane, $\frac{1}{3}$ õiekrooni pikkusest. 5—9. Üldlevila: Euroopa, Lääne-Aasia.

Päris kuupävarohi on meie puisniitude ilu oma kahevärvulise ladvaga, kus siniste lehtede kaenlas esinevad kollased õied, mille juures on märgata igasuguseid värvuste üleminekuid ja toonide mahedust. Sinine taevas ja kollane kuu või päev on mõlkunud meele meie esivanematel seda taime silmitsedes ja sellepärast esinebki sagedasti nimetusena kuupävarohi, kuupäevalill, mida tuntakse eriti Harju-, Lääne- ja Saaremaal. Sarnased on ka kuupearohi, kuuberohud, kuukannid, kuu-

141. joon. Päris kuupävarohi. $\frac{1}{2}$.

*) *Melampyrum* — kreeka keelsest *melas* — must, ja *pyros* — nisu.

***) *nemorosum* — salu-, salus kasvav.

lill, kuuõis, kuuvalged (HJn), kolmekuurohi, kuu-ning-päeva-vaesuse-rohi, päevakuurohi, öö-ja-päev, kusjuures viimane nähtavasti sõnaline tõlge saksa keelest (Tag und Nacht). Sama algupära on ka kuuepävarohi, mis võrdlemisi vana nimetus ja esineb juba Thor Helle'l (1732), kust ta on levinud ka kirjandusse. Värvusega on seotud veel ka nimed kollakäpp (Lä) ja tule- ehk tulilill. Virumaal, eriti Alutaguses on nimena tuntud peamiselt jaanihein, jaanikana, jaanikann, jaanilill, jaanikas, jaanirohi (ka juba Thor Helle'l), jaaniõis, mis tunginud ka mujalegi üle maa, kus ta Värska ümbruses esineb jaanihainana. Lõuna-Eestis esineb peamiselt härghain, mis kirjanduses on muutunud härghainaks, või koguni härjaheinaks. Õige omapärane nimetus on heinahõlmused, mille üles tähendanud dr. E. Lepik Saaremaalt Viidumäe ümbrusest.

Ravitaimeina ei ole kuupävarohul erilist levikut. Ta on tuntud rohkem loomadele arstirohuks, eriti luuvalu vastu ¹⁾. Kui lehmad piima tulevad, siis pannakse kuupävarohtusid neile joogi sisse ²⁾. Hageris keedetakse selle taime keedist ja antakse loomadele kondihaiguste vastu ³⁾. Kui aga või on valge või „piim nenda kui illa vennib“, siis keedetakse selle rohu vett ja antakse lojustele sisse ⁴⁾. Inimestele soovitatakse kuuvalgete teed vaid siis, kui on naistel tugev verejooks, aga palju ei tohi neid teesse panna, muidu võib kahjulikult tervise peale mõjuda ⁵⁾. Peipsiäärsete venelaste juures on kohati kombeks jaanipäeval korjata jaanilille — Ivan-da-Marja't —, millega siis saunas pestakse ⁶⁾.

Ka teiste rahvaste keskel ei ole päris kuupävarohul kuigi suurt ravitaime kuulsust. Venemaal, kus ta nimeks on sagedasti Ivan-ja Marja, Joakim-ja-Anna või ka vend-ja-õde jt. selliseid, on tema keedist ehk teed varemalt kasustatud nahahaiguste, punetuste ja laste näärmetiisikuse ravimisel; ka on tehtud kuivatatud taimedest vanne ⁷⁾.

Päris kuupävarohi on poolparasit-taim, mis peajaslikult puude ja põõsaste juurtel nugib, parasiteerub. Sellepärast leiame päris kuupävarohtu peamiselt ikka põõsaste vahelt või puude alt, kuna lagedal esineb ta võrdlemisi harvemini ning on seal palju kiduram. Kui hävitada heinamaalt põõsad, eriti pajud, siis kaovad kuupävarohud ka iseenesest.

Kuupävarohtude õites leidub tublisti mesimahla, mis peitub peamiselt õieputke alusel, kuhu pääsevad lähedale vaid pikanokalistes putukad, näit. kumalased jt. ⁷⁾. Loomad söövad heameelega kuupävarohtu, sellepärast ei vihka põllumees päris kuupävarohtu nii agaralt, kui teisi poolparasite (silmarohte, sookuuskjalgu jne.).

1) H. Veltmann — Kul; H. Moor — LNg. 2) H IV 1, 556 (11) — Jõe; Rosenplänter, Öppetus, lk. 62. 3) M. Tori — Hag. 4) Rosenplänter, Öppetus, lk. 62. 5) Kuuskmann — HJn Anija. 6) ERA Vene 1, 250 — Vene-Kasepää (P. Ariste). 7) Heqi VI, 1, lk. 72.

Harjakas kuupävarohi — *M. cristatum* L.*)

Harjakas kuupävarohi (142. joon.) kasvab kuivadel puisniitudel, kallakutel, lehtmetsades, Eestis peamiselt lääne osas, kuna ta mujal esineb võrdlemisi harva (näit. Pedja jõe ääres, Vastseliinas, Irboskas jne.). Ta on üheaastane 12—40 cm kõrgune taim, mille vars lihtne või oksine, hõredalt udejas; lehed on ahenenud alusega varretud, lineaal-süstjad, teravad, terveservased või ülemised lehealuse lähedal hambused; õied selgesti neljakandise, sissepoole kumerdunud lühikese peana või nutina, mille katelehed südajad, sugajalt või kukeharjataoliselt hambused, neljareased, punakad või valkjad; kroon punakaskollane, harva kahvatu, sirge putkega ja suletud neeluga, mis kollane; tupp karvane, mõlemad ülemised tipmed palju pikemad kui alumised, pikalt teritunud. 6—8. Üldlevila: kogu Euroopa, Põhja-Aasia.

142. joon. Harjakas kuupävarohi. $\frac{1}{3}$.

143. joon. Põld-kuupävarohi. $\frac{1}{3}$.

Harjakas kuupävarohi erineb tublisti päris kuupävarohust oma pea ehituselt ja õite asetuselt, kuid harilikult ei tehta siin vahet ega ole tema kohta erilisi arvamisi. Põhjuseks on see, et harjakas kuupävarohi kasvab meil võrdlemisi harva. Enamasti annab ta välimuselt kidura ja haiglase päriskuupäva-rohu mulje, mispärast talle tähelepanu ei omistata.

*) *cristatum* — harjakas, kukeharjataoline.

Põld-kuupävarohi *M. arvensis* L.*)

Põld-kuupävarohi (143. joon.) kasvab meil peamiselt läänepoolsetel suurematel saartel (Sa, Muh, Hii), kus ta põllupeenardel, põldude vahelistel kõrgasniitudel, umbrohuna väljade serval, talirukkis, harva ka kallakutel esineb, paistes kaugele oma tiheda, ümmarguse rulja punase peaga, millise moodustavad peamiselt verevad, talbjad või munajad, harjasetaoliselt süvahambused kandlehed. Põld-kuupävarohi on üheaastane, 15—50 cm kõrge, püstise, enamasti oksise ja lühiudeja varrega. Lehed on süstjad, pikalt teritunud, varretud, terveservased, ülemised ka hambused, pealt peaaegu paljad, altpoolt lühikarvased, karedad; kroon 20—25 mm pikk, enamasti verev, kollase või valkja ringiga huulte all, harva kahvatu-kollane; krooniputk sirge, neel suletud; tupp lühikarvane, kitsaste, harjasjate tipmetega. 6—8. Üldlevila: kogu Euroopa, välja arvatud äärmised põhjapoolsed alad; Lääne-Aasia.

Saaremaal tuntakse taime härjanisu ja silmarohu nime all; kirjanduses esineb ka soone-narililled. Taime keedist kasustati silmarohuna, aga ka mailaste ja maasthakanud haiguste ravimisel. Kuid siin oli tähtis ka vesi ja arstimisviisid. Silmahaiguste ravimiseks võeti vesi allikast, mis jookseb põhja poole, selle veega keedeti silmarohtusid ja pesti keedisega siimi. Mailase kärnade arstimiseks võeti vesi kaevust, kuid peale vee välja võtmist kaevust tuleb pöörata ennast veega päripäeva ümber. Valmistatakse keedis, millesse lisatakse ka soola, kusjuures soolaga enne piiratakse kolm korda kärnadega haige koht ümber; nüüd piiratakse kärnad veel kord veega ümber ja pestakse siis kärni tublisti, nii et nad saavad märjaks. Kui nüüd haige koht on veega kolm korda päripäeva ümber piiratud, pannakse vesi kõõgi pesemisriista ja „vinnitakse“ sellest välja vastu põhja tuult kolme oru kohal. Siis paranevad mailased varsti 1).

1) H III 5, 29 — VII. (Teataja märgib: Need arstimisviisid näitavad, et siin oleks tegemist mingi kurja kunstiga, aga siin pole „mesket kurja kunsti“, — nii on teinud tema ema ning parandanud paljudel kärnad, — aga ilma rahata.)

Mets-kuupävarohi *M. silvaticum* L.**)

Võsaniitudel, sagedamini salumetsades kallakutel puude varjus kasvab mets-kuupävarohi, mis väga sarnaneb päris kuupävarohuga, kuid tal puuduvad sinakad või violetsed ülalehed, sest need on varrelehtede taoliselt rohelised. Mets-kuupävarohi on üheaastane taim, 15—40 cm kõrge; vars püstine, lihtne või oksine, kahelt küljelt lühi-

*) *arvensis* — põld-, põllul kasvav.

**) *silvaticum* — mets-, metsas kasvav.

karvane; lehed lühivarrelised, süstjad või lineaal-süstjad, teravad, terveservased, peaaegu paljad; õied ühekülgises kobaras; kroon kuld-kollane, laialt avatud, 6—8 mm pikk, kõvera putkega, lahtise neeluga; tupehambad kolmenurgased, munajad, laiuvad, vaevalt sama pikad kui õieputk. 6—8. Eestis esineb üle maa; üldlevila: kogu Euroopa, Põhja-Aasia.

Mets-kuupäevarohtu ei eraldata harilikult päris kuupäevarohust. Kirjanduses esineb tal nimeks karukaer, sinilillikas (Kunder), võhein, võiväätmed, võivään, viimased on tekkinud nähtavasti sellest, et veised söövad seda rohtu aplasti ning kollased õied arvatakse andvat ka kollast võid¹⁾). Kuid need nimed on kõik ühised järgmise taimega,

aas-kuupäevarohuga (*M. pratense* L. *), mis aga ei kasva sugugi aasal, vaid hõredates metsades, saludes, raieistikkudel, kohati ka rabadelgi. Ta on üheaastane taim 10—50 cm kõrge; vars püstine või oksine, hõredalt udejas; lehed lühivarrelised, lineaalsed või süstjad, terveservased, teravad; kandlehed varrelehtedega peaaegu sarnased, igal küljel 1—3 pikka hammast; kroon valkjaskollane või valkjas, 15—20 mm pikk sirge, pikendunud putkega, vaevalt avatud; tupehambad naaskeljad, tagasi kõverdunud, lühemad kui pool krooni. 6—9. Eestis sagedane igal pool metsades. Üldlevila: Euroopa, Lääne-Aasia.

Rahva keskel hästi tuntud, kuid kasustamist ei ole pälvinud. Nimedest esinevad samad, mis teistelgi kuupäevarohtudel. Mainimist väärivad härjalilled, kollane jaanilill, väätmed, kuusikmeesikud (Muh), kuusikmiisik (Hii) ja udarrohi, — viimane nimi laseb oletada, et selle taime keedisega on ravitud lehmaudaraid²⁾).

1) Hegi VI, 1, lk. 79. 2) E. Sits — Mar.

Harilik võipätakas — *Pinguicula vulgaris* L.*)

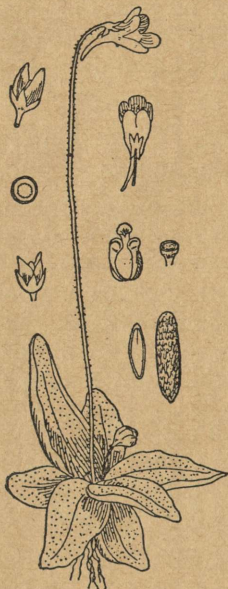
Sooniitudel, madalsoodel, allikapealsetel, eriti aru- ja soomaa üleminekuualal kasvab sagedasti harilikku võipätakat ehk libelehte (144. joon.). See on väike 5—10 cm pikkune mitmeaastane taim, mille lehitu vars kerkib sirgelt, või ka veidi tõusvalt juurmiste lehtede kodarikust. Lehed on piklik-elliptilised, terveservased, servast sissekäändunud, limaselt pihkased ja näärmekarvadega kaetud; õied üksikult varreladvas, kroon kahehuulene sinivioletne, 18—20 cm pikkuse kannusega, valge täpiga neelus, seest karvastunud; ülemine huul kahehõlmane, hõlmad ümmardunud; alumine huul pikem,

*) *pratense* — aas-, aasal kasvav.

**) *Pinguicula* — ladinakeelsest *pinguis* = rasv, ja vähendatav lõpp *culus*, — seega rasvake, *vulgaris* — harilik, üldine.

kolme hõlmane; kannus naaskeljas sirge, kaheli õiekroonist lühem; tolmu kaid vaid 2; tupp samuti kahehuulene, viie tipmega; kupar munajas, 5—6 mm pikk, püstine, 5—7. Eestis esineb üle maa vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa (puudub kohati Lõuna-Euroopas), Põhja-Aasia.

Kõige sagedama nimena näib esinevat võipätakas, milline nimi võib sellest tekkinud olla, et võipätaka kollased rasvaka ilmega lehed võid meenutavad. Kuid mitmel pool antakse võipätakaid lehmadele juurte ja lehtedega, kui lehmal on lahja piim, — seejärele hakkavat saada piimast rohkem võid. Sellest ka nimetus võililled¹⁾. Narva pool pannakse võipätakaid lehmale kaela, kui lehmal piim on halb²⁾. Üle maa tuntakse sellepärast nimetusi: võihein (Ran), võihain (Nõo), võirohi, lehmavõirohi (Kse), koorehein (Vil). Üldse on võipätakal omadus piima kokku tõmmata: pannakse mõned võipätaka lehed rõõskpiima sisse, siis tõmbub varsti piim paksuks, kusjuures ei teki „haput vett“; selline piim on maitsev ja tarvitamiseks kõlvuline. Tal on ka omadus rõõskpiima kokku tõmmata. Selle taimega valmistatakse nähtavasti ka laplaste juures seal hästi tuntud „tätmiõlk“³⁾.

144. joon. Härlilik võipätakas. ²/₃.

Teise nimede rühma kuuluvad huulhein (Muh), huulerohi (Mus), mokaleht (Tür), moka-rohi (Mar), suurohi (Hps). Need nimed on tekkinud sellest, et võipätaka lehtedega ravitakse lõhkenud huuli; värsked lehti pannakse lõhkenud ja kärnasolevatele huultele, mille läbi huulenahk pehmeneb ja huuled paranevad⁴⁾.

Nimi libeleht on kaheldamatult tekkinud alati niiske ja libeda lehe järgi, kuid see näib levinud siiski vaid kirjanduse kaudu.

Ravitaime peale ülalmainitute on võipätakas vähe tuntud. Läänemaal kasustatakse teda ka loomade arstimisel⁵⁾. Loomad ei söö võipätakat heameelega ja jätavad selle puutumata; arvatakse, et ta lammastele on koguni kahjulik. Mõnel pool hävitatakse võipätakast väljapressitud mahлага täisid nüühasti inimestel kui loomad⁶⁾.

Arstimina on võipätakas olnud mitmel pool kasustamisel. Selleks korjatakse taime õitsemise ajal lehti ja ka varsi. Lehed sisaldavad entsüümi ja fermenti, mis mõjuvad mädatakistavalt, antiseptiliselt. Ka mõjub ferment, nagu juba eelpool tähendatud, piimale kokkutõmbavalt. Varemalt on võipätakat tarvitatud arstiteaduses

kõhulahtistajana, putukaterohuna ja haavade ravimisvahendina. Uuemal ajal kasustatakse võipätaka lehti ühes nõmme-liivateega läkakõha puhul 7).

Võipätakad kuuluvad putukasööjate taimede hulka. Tema lehtede pealmine pind on tihedalt kattunud näärmekarvadega (kuni 25 000 ühel ruutsentimeetril). Mikroskoobi all vaadates selgub, et näärmeid on kahesuguseid, varrelisi ja varretuid, mis vaevalt välja paistavad üldisest lehepinnast. Varrelised näärmekarvad eristavad pihkast lima, millega kattub ka kogu lehe pind. Satub lehele väike putukas, jääb ta pihkasele, kleepivale pinnale kinni ega suuda enam lahti rabelda ning putukas lämbub viimaks lehepinnal limas. Vähemad varretud näärmed eritavad aga seedivaid mahlu, pepsiini sisaldavaid fermente, mis surnud putukaid katavad ja neid 1—3 päeva jooksul — suurusest olenedes — täiesti seedivad. Selle juures on abiks ka lehe servade sissepoole käärdumine, mis läbi putkad veel kindlamini kinni hoitakse. Lehe servades olevad näärmed aitavad ka putukaid kiiremini seedida. Seeditud osad imuvad taime kudesse, rahuldades seega taime tarvidust valkude ja ka fosfaatide suhtes. Kõvad seedimata hitiinosad jäävad lehepinnale ning neid puhub sealt mõne aja jooksul tuul. On aga kogu lehele sattunud putkad või teised valkuisaldavad ained täiesti „seeditud“, rulluvad käärdunud lehed jälle lahti ja ootavad uut saaki. Putukate püüdmise võime, samuti ka lehtede käärdumislükumised vähenevad lehe vananemisega, — noored lehed on ses suhtes palju tundlikumad. Muid aineid saab võipätakas, nagu teisedki taimed juurte ja lehtede abil, aga putukast saadud toiteained võimaldavad talle paremat arenemist ja tugevamate seemnete valmist.

Võipätaka lehe näärmekarvade kinnipidamisvõime on võrdlemisi väike ja sellepärast jäävad sinna kinni vaid tillukesed putkad. Nende koorikutükke, samuti ka terveid putukaid leiame aga peaaegu alati võipätaka lehtedest.

1) A. Ott — Sjn Vastemõisa. 2) E. Roots, R. Vau — Narva-Jõesuu. 3) Friebe 1805, lk. 94; Hegi VI, 1, lk. 157. 4) Niclasen mskr. — Tür; E. Sits — Mar; Kullamaa ümbrus. 5) A. Veltmann — Kul jt. 6) Friebe 1805, lk. 94. 7) Zörnig II, lk. 334.

Alpi võipätakas — *P. alpina* L.*)

Alpi võipätakas kasvab meil praegu kindlasti vaid Saaremaal, kus ta Viidumäe ja Kuusnõmme ümbruses esineb kohati tihedalt allikapealsetel soodel ja niisketel soonitudel. Varemalt on teda leitud ka Tartu ümbrusest Tähtverest, kus ta aga praegu soo kuivendamise tagajärjel on kadunud (on küll veel kontrollimata andmeid

*) *alpina* — alpi-, Alpidel kasvav.

alpi võipätaka kasvamise kohta Vasulas). See meil võrdlemisi harva esinev taim on väga sarnane üldiselt hariliku võipätaga, kuid tal on valged õied, kahe kollase pikliku täpiga neelus; kannus on kuhikjas, tõmbim, palju lühem kui õiekroon, võidunult-kollane või rohekas, pisut ettepoole kõverdunud; kupar suurem, 7—9 mm pikk. 5—6. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa, Siber, Baikali ümbrus.

Alpi võipätagas on lubjalembene taim ja kasvab seepärast meelsamini lubjarikkal pinnasel. Harilikult ei eristata võipätagaid neis paigus, kus need kasvavad kõrvuti, sest lehed on neil peaaegu ühesugused, samuti kuprad, kuna õied varsti maha langevad. — On tähele pandud, et võipätagad ei esine alati ühesuguse tihedusega oma kasvukohas.

Vesiherned — *Utricularia* L.*)

Vesiherned on peamiselt vesitaimed, sest nad esinevad kraavidel, soodes, tiikides, veeaukudes, jõekooludes, madalates järvesoppides jne., aga ka soo- ja luhaniitudel sügavamates lohkudes, eriti seal, kus niit ajutiselt vee all või kus rohutukkade vahel on vaikselt valguvat vett. Vesiherneste vars on roomav või ujuv; lehed mitmejaguselt peensulgjad, mille vahel tihti ümmargusi, tillukesi põidikuid mitmesuguses suuruses nõõpnõela peast kuni väikese herne suuruseni; õied on hõreda kobarana lehtede keskelt tõusva varre ladvas; kroon kahehuulene, lühikese koonusja, vähe kõverdunud kannusega; ülemine püstine terveservane või sämpunud, alumine huul suur ja lai, jagumatu või kolmehõlmane; krooni neel enamasti suletud, värvus kollane; tolmukaid 2; kupar paljuseemne.

Vesiherneid on ligi 200 liiki, millest meil esineb vaid 3 liiki. Nende juures peatume lühidalt.

Harilik vesihernes — *U. vulgáris* L.

Harilik vesihernes (145. joon.) on kasvamisel enamasti veesine, aga tõvæb õitsemise ajaks rohkem veepinnale; veesisene vars on kuni 60 cm pikk, millest lehed lähevad kahele poole; lehed ühesugused, 1—8 cm pikad, ripsjad, lehetipmed igakülgselt laiuvad, servast veidi ogajad, lehtede vahel väikesed hernesuurused põidikud; lehtede vahelt kerkiva õierao pikkus 10—20 cm; õierao ladvas 3—8 õit; kroon kuldkollane, tumedamate joontega neelus; kannus lühike ja jäme; viljaraod tagasikäändunud. Lehtede veest

*) *Utricularia* — ladinakeelsest *utriculus* = väike põis, põidik.

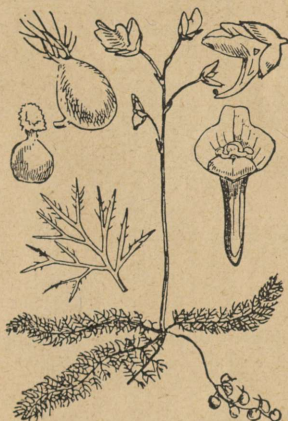
väljatõstmisel on kuulda omapärast kidinat, eriti soojal ajal. 6—8. Meil kohati üldine seisvates vetes, veeaukudes, jõekooludes jne. Üldlevila: kogu Euroopa, Põhja-Aasia, Põhja-Ameerika.

Keskmine vesihernes — *U. intermedia* *) Hayne.

Keskmise vesiherne (146. joon.) vars on veesisene, 8—40 cm pikk; lehed kahesugused, ühed ilma põidikuteta, korduvalt harkjad, lehetipmed servast ripsjad või ogajad, lehevarrega peaaegu ühel tasapinnal; põidikud esinevad sügavamal seisvatel erilistel oksadel,

145. joon. Harilik vesihernes. $\frac{1}{2}$.

146. joon. Keskmine vesihernes. $\frac{1}{2}$.

millel rohelised lehed puuduvad; põidikud õige tillukesed; õied 6—15 cm pikkusel õieraol 2—5-õieste kobarana; kroon ja tupp kahehuuled, kroon 12—15 mm pikk, helekollane, pruunikate joontega alumisel huulel ja neelukühmul; kannus peaaegu sama pikk kui alumine huul, silinderjas; lehtede otsas talipungad erilise tiheda karvakattega kattunud, kujult munajad. 6—9. Eestis kohati turbaaukudes, soolohkudes, järvekallaste läheduses luhtadel, jõekooludes, mõnes paigas soonitudel väikestes lohkudes jne. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa, Siber, Ida-Aasia, Põhja-Ameerika.

Väike vesihernes — *U. minor* L. **)

Väike vesihernes (147. joon.) erineb teistest kahest peamiselt sellega, et tema lehetipmed on terveservased ja pole mitte ripsjad või ogadega kattunud; lehed põidikutega ühel ja samal varrel; põidikud väga väikesed; õieraag sirge, 5—10 cm pikk, õied

*) *intermedia* — keskmine. **) *minor* — väike.

2—5-öielise kobarana; öiekroon ja ka tupp kahehuulene, kroon kollane, alumine huul munajas, servast tagasikäändunud; kannus väga lühike, keelikjas; talipungad paljad, siledad, pole tiheda karvakattega kattunud. 6—9. Meil kohati, kuid harva, kasvab turbaaukudes, rabakraavides, nõmmejärvedes. Üldlevila: Euroopa parasvööde, Aasia-Venemaa, osalt ka Põhja-Ameerika.

147. joon. Väike vesihernes. $\frac{1}{2}$.

Vesihernes on selleks liiga väikesed ja oma kasvukohal tähelepandamatud, et rahvas neid tunneks. Nad ei ole kuski olnud kasustatavad. Kuid oma bioloogias on nad sellepärast huvitavad, et nad kuuluvad putukasööjate taimede hulka. Püüniseks on neil lehtede vahel olevad väikesed põidikud, mis on õieti moondunud lehetipmed. Nagu joonistel näha, on neil ümmargune või pirnjas kuju. Teravamas otsas, kus on pikem karvjas lise üksikute karvakestega, on avaus, mis viib põidikusse. Sellest avausest lähevad põidikusse väikesed veeloomakesed, — pisivähid, kiirelised, algloomad jne. Põidikust nad enam välja ei saa, sest avaust katab seestpoolt elastiline sissepoole liikuv klapp, sulgur. Põidiku siseküljel on näärmerakke, mis eritavad fermenti, mille mõju on loomakeste peale surmav ja laipadele ka seediv. Selle fermenti mõjul seeditakse kõik valgurikkad ained, mis kuidagi sattuvad põidikusse ja vastavate rakkude abil imetakse taimekudedesse, kus nad võimaldavad taimele paremat kasvu. — Tuleb meeles pidada, et vesihernes põidikud on ju võrdlemisi väikesed (suurimad vaevalt hernesuurused), sellepärast on põidikusse sattunud loomakesed vaid mikroskoobiga või heal juhul luubiga tähelepandavad. Suurematest loomadest ja kalamaimudest ei või siin olla juttugi. Kuid siiski on algloomakeste, vähiliste, kiireliste ja teiste organismide arv võrdlemisi suur. Itaalia teadlane Garbini on leidnud keskmise vesihernes põidikutest 2084 organismi, kellest oli 1196 alamat vähki, 469 kiirelist, 327 alglooma, 66 kidu-ussi, 13 kirpvähki, 10 putukavastset ja 3 vesilestlast¹⁾.

Meil esinevad liigid on osalt mitmeaastased liigid. Harilikult talvituvad nad veekogude põhjas eriliste talipungadena. Sügisel külma tulekul eralduvad pungadest varred ja lehed ning mädanevad, nagu teised üheaastased taimed. Talipungad (ka nimetatakse neid hibernaakelisteks) on väikesed tugevad ümmargused munajad moodustised. Nende pind on kas sile, ilma karvakatteta (väike vesihernes), või tugeva ja tiheda karvakattega (keskmise vesihernes). Kevadel, kui vesi soojeneb, hakkab talipung kasvama ja areneb

uueks taimeks. Õitsemisajaks kerkivad vesiherned vee pinna lähedale, kus siis lehtede keskelt kerkivad üles õieraod õiekobaraga.

Varemalt on hariliku vesiherne lehti ja varsi kasustatud haavade ja paisete ravimisel pealepanemiseks²⁾.

1) Hegi VI, 1, lk. 163. 2) Sealsamas lk. 166.

Keskmine teeleht — *Plantago média* L.*)

Kuivadel ja kõrgetel aruniitudel, kus kasvab peamiselt madal rohi, loopealsetel, samuti seljakutel, liivastel nurmedel, teeäärteil, kangrutel kasvab kohati sagedasti keskmist teelehte (148. joon.),

148. joon. Keskmine teeleht. $\frac{1}{3}$.

149. joon. Süstlehine teeleht. $\frac{1}{3}$.

kus ta õitsemisajal annab lähistikule mõnikord omapärase valkjassoosa ilme. Ta on mitmeaastane taim, 10—40 cm kõrge; lehed on juurmised, laiuva kodarikuna, mille keskelt kerkib püstine, ümmargune, ülevalt poolt mahasurutult karvane vars; kujult on lehed elliptilised, 5—9-soonesed, terveservased, tõmbid, ahenevad lühikesteks laiadeks varteks; õied 2—6 cm pikkuse ümmarguse peana, mis enamasti punaka ilmega; kroon 4-tipmelise äärisega,

*) *Plantago* — vana taimenimi, juba Plinius'el (XXV, 39); nähtavasti ladinakeelsest *planta* — jalatald, — mõne liigi lehed on sarnased jalajäljega; *media* — keskmine.

4 pika tolmukaga, värvuselt kahvatulilla või valkjas, seemned väikesed mustad. 5—9. Eestis esineb igal pool vastavatel kasvu-kohtadel. Üldlevila: kogu Euroopa, Aasia parasvööde.

Võrdlemisi laialt esineb keskmine teeleht just teelehe nime all, kuid kohati on tema nimeks ka lambakõrvad, mis antud nähtavasti lehtede kaju järgi, aga mis levinud peamiselt kirjanduse kaudu. Õige vana nimi on ka lambakeeled (Thor Hellel 1732: lamba kelid). Pea pikliku kaju kohased on nimed hiiresaba (KJn), kassisaba (Vig), seasaba (Kul). Võrdlemisi laiaalaline nimi on saksasaan, või sellest moodustatud saksasaani lehed, saksasaanirohud, saanililled, saanirohud (Sa), saanitutid (Krj), saksasaanipuu (Rkv), tikkatõllad, tikkatõllarohud (Var, Muh), mis tekkinud sellest, et lapsed valmistavad keskmise teelehe painduvatest vartest sõrmede peal erilise punutise, millel on saanikorju (seljatoe, leeni) kaju ja mida sellepärast hüütakse saksasaaniks, kuhu pannakse „saksad“, taimeõispead sõitma¹⁾). Omapärane nimetus on taputaadid ehk sõjamehed, mis sellest tekkinud, et lapsed keskmise teelehe vartega mängivad taplust või sõda: kaks last võtavad kätte taputaadi, s. o. taime varre ühes peaga, ja püüavad vastakuti seistes ning taputaadidega üksteise vastu lüües taime pead varre otsast maha lüüa. Kummal pea enamalt varre otsast langeb, on võidetud²⁾). Mõlemad mängud on aga levinud peamiselt Põhja-Eestis, kus keskmise teelehe esinemine sagedam.

Keskmist teelehte on tarvitatud ka arstirohuks mitmelgi pool. Kolga-Jaanis nimetatakse teda maaliserohuks ja tema keedisega ravitakse maalisi³⁾). Võrumaal pannakse teda värsketele haavadele ja paisetele ning nimetatakse sellepärast paiseleheks⁴⁾). Mustjalas Saaremaal on ta nimeks soonterohi ja venind-haige-rohi, sest taime keedisega hautatakse soonehaigusi⁵⁾). Paadremaal ravitakse loomade mäluurikkeid, mispärast ta nimeks on ka loomamäluheinad⁶⁾). Kohati kasutatakse tema keedist inimeste ja loomade luuhaiguste ravimisel⁷⁾). Üldiselt tarvitatakse teda aga samade haiguste vastu, millede puhul suur teeleht (vt. edasi) annab tarvilikku abi ja paranemist^{*}). Rosenplänter teatab, et keskmisest teelehest võib valmistada noorelt ka head leent⁸⁾).

1) E. Saalverk — Jür; N. Lepp — Krj; G. Vilberg — Kuu ja palju teisi teateid. 2) H. Laks — Kad; AES — sealsamast; G. Vilberg — Kuu. 3) J. Grauberg. 4) J. Parik EÜS; Rosenplänter, Öppetus, lk. 17. 5) M. Pill — EÜS. 6) EÜS — Väänja. 7) L. Võõras — Khk. 8) Rosenplänter, Öppetus, lk. 17.

*) Keskmise, samuti ka süstlehise teelehe kasutamist arstiteaduses ja ka teiste rahvaste juures, käsitleme ühiselt suure teelehega.

Süstlehine teeleht — *P. lanceolata* L. *)

Harilikudel kuivadel ja niisketel aruniitudel, karjamaadel, kohati ka metsaservadel ja võsastikkudes, tarade ja teede ääres, liivikutel ja põllualustel kasvab süstlehine teeleht (149. joon.), kus ta esineb enamasti üksikult või hõredalt. See on mitmeaastane taim, 5—40 cm kõrge; vars püstine või veidi tõusev, soonine, karvastunud; lehed pikad, süstjad või lineaalsüstjad, terveservased või eemaldunud hambused, 3- kuni 7-soonesed, mahasurutult karvased või ka paljad, kõik juurmises kodarikus; õied lühikese, sagedasti ümmardunud peana, enne õitsemist teritunud; kroon väike, 2—3 mm pikk, pruunikas; tolmukad valkjad, kollaste tolmukottidega. 5—9. Meil üldine niitudel. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa, Põhja- ja Kesk-Aasia; sissetalutult Põhja-Aafrikas, Lõuna-Aasias, Põhja- ja Lõuna-Ameerikas, Austraalias, Uus-Meremaal.

Nimedena esinevad meil kohati lambakeel ja lambakõrvad, mis antud lehtede kuju järgi, aga mis näivad levinud olevat rohkem kirjanduse kaudu. Üldiselt ei näi süstlehine teeleht olevat tuntud rahva keskel hästi; sest teelehekski nimetavad teda vaid need, kes teavad tema kuuluvust teeleheliste hulka. Kohati on taime siiski kasustatud jalavarvastevahede haudumise ravimiseks, — taimest pigistatakse välja mahla ja määratakse haadunud kohti; ka pannakse veelehoõrutud lehti varvaste vahele, enamasti ööseks ¹⁾). Türi pool kasustatakse süstlehise teelehe lehti peamiselt lõigatud haavade puhul veresulgemiseks ²⁾). Mihklis antakse kitsaste teelehtede keedist vasikatele pasandamise puhul ravimina ³⁾).

Loomad söövad süstlehist teelehte meelsasti. Heinas on teda raske kuivatada, sellepärast läheb ta enamasti mustaks. Kuivanult puruneb ta kergesti, langeb maha ja läheb kaotsi. Kui teda aga sööta värskelt loomadele, tekitab ta pasanduse ⁴⁾).

1) Minna Behrsin — Rõu Rogosi (Tervishoiu Muuseumis). 2) Niclasen mskr. 3) V. Schmidt — Nedremaa. 4) Heji VI, 1, lk. 184.

Suur teeleht — *P. major* L. **)

Teelehtedest tuntakse kõige paremini just suurt teelehte (150. joon.), sest see ongi taim, mida peaaegu üle kodumaa tuntakse teelehe nime all, mis on tulnud sellest, et suur teeleht kasvab peamiselt teedel, teeäärtel, jalgradadel, õuedel, vainutel, tänavatel ja teistel kohtadel, kus kõvaks tambitud mulda. Harva esineb ta lah-

*) *lanceolata* — süstlehine, süstjas. **) *major, maior* — suur.

jadel niitudel, mõnikord ka mererannal ja muude veekogude ajuti üleujutatud kallastel. Suur teeleht on enamasti mitmeaastane taim, suure juurtekimbuga; vars on 10—40 cm kõrge, püstine või pisut tõusev, ümmargune, mahasurutult karvane, enamasti tugevakiuline ja katki-

150. joon. Suur teeleht. $\frac{1}{5}$.

tõmbamiseks vajab tugevat jõudu; lehed laimunajad, enamasti 7 sitke soonega, terveservased või üksikute madalate hammastega, paljad või hõrekarvased, pika, selgesti eralduva varrega, ühiselt moodustades tiheda juurmise lehekodariku; pea võrdlemisi pikk, ruljas, õied roheline, servast valkja, munaja kandlehega; kroon kollakasvalge, palja putkega, 4 tipmega, 4 tolmukaga, mille tolmukotid kas helelillad või võidunult kollased; seemned tumepruunid, väikesed. 6—9. Üldlevila: kogu Euroopa, Põhja- ja Kesk-Aasia; siit on ta levinud üle terve maailma, kus aga elavad inimesed.

Suur teeleht kuulub nende taimeade hulka, millel on üle Eesti ühtlane nimi. Peamiselt on see lihtsalt teeleht või sama nimi murdeliste varjunditega. Sama nime tunnevad ka kõik vanemad taime-nimestikud (näit. Clarc 1730, Thor Helle 1732). Alutaguses on rohkem levinud teetited ehk teetitelehed ja Võru- ning Setumaal paiseleht. Kitsamal alal esinevad kohati härjasaba, maa-aluserohi (Lä), soonterohi (Mus), tikkatõllarohud (Muh), ummeleht (Se), venindhaigerohud (Mus), võidumehe' (Kam), mis tekkinud peamiselt kasustamise järgi kas haiguste ravimisel, mängimisel või on võrreldud üht või teist taimeosa teise sarnase asjaga.

Rahvameditsiinis on suur teeleht tähtsal kohal ja teda tarvita- takse mitme haiguse vastu ¹⁾, juurigi juba üheksa haiguse vastu ²⁾. Kõige sagedam kasustamine on igasuguste haavade ravimisel. Kui keegi lõikas noaga või veristas kuidagi oma kätt või muud liiget, pandi haava peale teelehti, nii et nad katsid haava, siis jäi verejooks seisu ³⁾, haava paranemine edenes ja kinnikasvamine kiirenes ³⁾ ega läinud haav mädanema ⁴⁾. Vanadele, halvaks ja mädanema läinud haavadele pandi teelehti peale, need puhastasid haava, kaot- tasid mäda ja palaviku ja parandasid varsti haava ⁵⁾. Enamasti pandi haavale terveid lehti, mida uuendati kuni kolm korda päe- vas ⁶⁾, või muljuti enne leht „veele“, et mahl lehest saaks kerge- mini haavaga kokku ⁷⁾. Oli „jalg ära astunud“, s. o. kui jalale kogemata pind sisse läinud, pandi valutavale kohale teelehed ⁸⁾,

samuti „ärahõõrutud“ kohtadele⁹⁾ ning haadunud paikadele¹⁰⁾. Eriti heaks peeti paiselehti põlenud haavadele, — see vähendas valu, „kiskus välja“ palaviku ja parandas haavad¹¹⁾.

Samuti üle maa tuntud ravivahend on suur teeleht igasuguste paisete, villide, muhkude, kasvajate, konnasilmade, kärnade jne. ravivahendina¹²⁾. Selleks tarvitati „paiselehti“ kas lihtsalt peale pannes¹³⁾ või tehti hapukoorega teelehe plaastrit ja seoti see paisele, et see muutuks pehmeks ja hakkaks enam mäda jooksma¹⁴⁾. Kui kuski paistetas umbeselt, siis pandi sinna umbleht ehk umbleht peale, — see avitas¹⁵⁾. Mõnel pool hõõrututi lehed enne veel mahlaseks¹⁶⁾. Tekivad aga koeranaelad (mis tulevad sellest, et koera „peletatakse“), siis arstitakse neid järgmiselt: neile pannakse peale teelehti, või küpsetatud sibulat, sulavõid, hapupiima, koort, paiselehti, rukkileiba jne.¹⁷⁾. Paistetas mõni kehaliige¹⁸⁾ või oli jalg, käsi katki ja mädanes, siis seoti haige koha peale teelehti¹⁹⁾, need kisuvad kuuma välja²⁰⁾. Lõi kuski ihul välja, näriti teelehti ja pandi peale, — oli abi²¹⁾. Paiselehti tarvitati liikmete „äraniikumise“ puhul²²⁾. Kui pea valutab tuleb suuri teelehti otsa peal hoida, küll siis peavalu kaob²³⁾. Teelehti tarvitati hambavalu ravimisel (kuumas vees)²⁴⁾ või tehti seemnetest hambavalu rohtu²⁵⁾. Ka arstitakse temaga roosi²⁶⁾. „Jooksihauguse“ puhul tehti teeledede vartest ja lehtedest teed ja joodi seda²⁷⁾.

Teelehetee oli ravivahendiks kõha²⁸⁾, tiisikuse²⁹⁾ ja kopsuhaiguste puhul³⁰⁾. Varemalt on teelehe õisi (päid) keedetud vees, keedisele juurde lisatud apteegist ostetud „undersitsi“ rohtu ja joodud südameklõppimise puhul kas tassitais või ka vähem³¹⁾. Ka on kuivatatud lehti leotatud viinas ja leotist kasutatud kopsuhaiguste ravimisel³²⁾. Sagedasti kasustatakse teeleheteed või süüakse seemneid kõhuvalu puhul, kui kõht pole korras ja seest lahti³³⁾ või ka pasanduse vastu³⁴⁾. Kõhutõve ravimisel võeti teelehti ja „marju“, keedeti neid ummuksis, kurnati läbi lapi ja joodi siis keedist kolm korda päevas umbes viinaklaasitais korraga. Peale selle ei tohtinud süüa raskeltseeditavaid toite enne 3 tundi³⁵⁾. Kose pool keedeti sel korral teelehti ühes varte ja juurtega³⁶⁾. Kondivalu ja venitamise vastu joodi samuti teetite lehtede ja juurikate teed³⁷⁾, kuna lehtede mahla võeti sisse vereoksendamise puhul ja kuivi lehti suitsetati tiisikuse ja kõha korral³⁸⁾. Jalaluu murde puhul, kui jalg paistetas, tehti teehaina kompressi, — see kaotas palaviku ja vähendas valu³⁹⁾. Käivad naistel kuuriided „üleliiga“, juuakse teeleheteed⁴⁰⁾ või võetakse teelehemahla sisse⁴¹⁾. Teelehe seemneid süüakse, kui kardetakse enneaegset mahasaamist, — üks noaotsatäis korraga⁴²⁾. Väheha verejooksu sulgemiseks hõõrutakse harilikult teeled enne mahlale ja pannakse siis haavale peale⁴³⁾, sisemise verejooksu sulgemiseks keedetakse teeleheteed ja juuakse seda jahedalt. 3 korda päevas 1 klaas korraga⁴⁴⁾. Ka soovitatakse sama keedist juua 1 tass päevas, kui kuski tükib tahtmatult ega pea kinni, samuti ka me-

silaste pistete puhul⁴⁵). Urvaste pool on noortest teeledest valmistatud kevaditi suppi⁴⁶).

Loomade ravimisel on teelete võrdlemisi harva kasustatud. Setumaal keedetakse loomade verekusumise haiguse puhul „tühainu“, pannakse keedisele veidi kamprit juurde ning antakse seda siis pudeliga loomale sisse. Aga täielik paranemine võtab siin palju aega⁴⁷). Oli lehmadel halb piim (arvati sellest tekkivat, et teise inimese „kuri“ on lehma peal), siis keedeti teetite juuri ja karuohakaid, hautati selle veega piimapütte ja anti keedist ka lehmadele juua, — siis paranes paha⁴⁸).

Olgu veel tähendatud, et Suure-Kambja ümbruses nimetatakse teelete „võidumehe“, sest teelete vartega mängivad karjapoisid samuti nagu keskmise teeledede vartega „sõda“: lüüakse vartega vastakuti ning kelle varrel enamini pea otsast langeb, on „võidetu“⁴⁹).

Nagu toodud ülevaatest selgunud, kasustatakse teelete väga laialdaselt ja kaugelt rohkem kui 9 haiguse puhul. Millised neist kasustusviisidest on algupärased, mis teistelt rahvastelt laenatud, on raske öelda. Sest teeled on olnud juba vanal ajal kuulsamaid ravitaimi. Juba Plinius teatab⁵⁰), et arst Thémison on teelete üle kirjutanud raamatu, milles kiidetakse tema omadusi. Selles raamatus eraldatakse kaks teelete: üks, mis kasvab niitudel, mida nimetatakse tema kitsaste lehtede pärast lambakeeleks (meie keskmine teelet), ja teine suurem, mille lehel on suured rood, arvult seitse, ja mis nimetatakse sellepärast *heptapleuron* (seitserood). Neil taimedel on imeväärt omadus keha kuivatada, seda tihendada. Mitte ühelgi taimel pole nii head võimet sulgeda verejooksu, „mida kreeklased nimetavad reumatismiks“. Veel mitmes kohas samas raamatus puudutab Plinius teelete, soovib teda skorpionide pistete, metsloomade hammustamiste, silma- ja kõrvahaiguste jne. ravimiseks. Ning kogu vanemas arstiteaduslikus kirjanduses käsitletakse teelete kui arstimit kõhutõve, katarride, kusihaiguste, paisete, haavade, tulehaavade, kahvatustõve, näärmepõletiku jne. puhul. Teelehega ravitakse „külgenõiutud“ armastust (vastaks eestlaste „järelekäimapanemisele“ või „ärategemisele“), aga tehakse ka end armsaks kõikidele, kui kantakse kaasas jaanipäeval enne päikesetõusu korjatud teelete seemneid, mis purustatud ja hanesule tüvikus pühitsetud vees hoiatud. Teelete seemneid kantakse kõrvas hambavalu vastu; lehti pannakse kingadesse, et jalad ei väsiks jne. Kogu keskaegne arstlik kirjandus käsitleb sagedasti teelete, kiidab tema võimu ja väge, toob tõtt ja ka ebakindlaid teateid teelete kasustamisest rahvaste juures, millel on raske peatuda siin kohal⁵¹).

Suur teelet sisaldab mitmeid aineid, nende hulgas rasva, proteiine, glükosiide (aukubiin, invertiin, emulsiin), vaha, vaike jne. Varemalt on teelet olnud tarvitamisel arstiteaduses krampide, palaviku, isupuuduse, rinnahaiguste jne. ravimisel. Rahvarohuna on ta

leidnud kasustamist tiisikuse, maksa- ja neeruhaiguste, hambavalu, maopistete, kõha, paisete, haavade jne. arstimisel; eriti on teda peetud heaks vahendiks verepuhastamisel⁵²). Lätlased kasustavad teeleheteed laste kusekinnisuse puhul ja kõhutõve ravimisel⁵³). Venemaal on teehe kasustamine väga sarnane eestlaste tarvitamisele. Olgu vaid tähendatud, et jakuudid valmistavad keskmise teehe seemnetest putru piimaga⁵⁴).

Teelehed on seotud veel mitme kombega sakslastel ja teistel rahvastel. Inglismaal arvatakse mõnel pool, et teehe juurte all jaanilaupäeval olevat söed. Neid otsivad eriti virgasti neiid jaanipäeval, mida nad siis voodisse padja alla panevad, et näha kallimat unes. Šotimaal korjatakse kolm süstlehist teehehte („Carldoddie“), eemaldakse pea küljest kõik tolmukad, pannakse pead pahema jala kinga sisse, millest need pannakse voodi padja alla. Kui järgmisel hommikul on kõik kolm teehehte pead õites, saab neiu mehele; ei ole õisi näha, pole tema kallim temale küllalt truud⁵⁵).

Suurel teelehel on võrdlemisi sitked sooned ja kui leht katki tõmmata, jäävad sagedasti sooned ümmarguste niitidena nähtavale. Sellel omadusel põhjenevad Saksamaal mitmed laste mängud ja ennustused. Tõmmatakse näit. leht põigiti katki, näitavad paistmajäänud sooned seda, kui palju laps on sellel päeval valetanud, — sest ka nimi „valeleht“ (Lügenblatt). Tiroolis on suurel teelehel kohati nimeks „paturohi“ (Sündenkraut), — siin näitavad sooned pattude hulka: mida pikemad otsad jäävad lehest välja, seda rohkem on patte. Tõmbavad aga kaks inimest teehehte katki, on sel rohkem õnne, kelle poolele jääb rohkem sooneotsi; ja mida pikemad on need otsad, seda suurem on õnn. Mõnel pool näitavad teehehte soonte otsad, kuipalju saadakse lapsi või kui palju on neil peigmehi jne.⁵⁶).

Suurel teelehel on võrdlemisi palju väikesi seemneid, mis niiskeks saades muutuvad vähe limaseks ja pihkaseks, mispärast nad kergesti jäävad loomade ja inimeste jalgade külge. Nii viiakse seemned laiali ja levimisala suureneb kiiresti. Enne Ameerika avastamist puudus seal suur teeleht, aga pärast eurooplaste sinna asumist levis ka suur teeleht igale poole. Indiaanlased nimetavad sellepärast suurt teehehte iseloomustavalt „valgete ehk kahvatunäoliste jalajäljeks“. Nagu juba ülal tähendatud, on suur teeleht peaaegu üle maakera levinud; teda leidub isegi üksikutele ookeanis olevatel saartel, kui sel on aga ühendust teiste maade ja saartega, kus kasvab suur teeleht⁵⁷).

Suure teehehte toiteväärtus on võrdlemisi väike. Oma suurte lehekodarikkudega, mis tihedalt katab maapinna taime ümber, surub ta kasulikud taimed kasvukohalt välja, mispärast ta kuulub umbrohutoitude hulka.

1) H II 58, 498 (5) — Vän. 2) V. Vaher — Khk. 2) J. Tamm — Trt; G. Tikerpuu — Phl; R. Roden — Jöh jt. 3) V. Schmidt — Mih. 4) H II 27, 273 (5) — Pal; G. Räumtal — Kul; J. Klaas — Rak jt. 5) EKns c 73/4 (a)

— Tor (Ostrovi kogu); Mai Kravtsov — Kuu Tapurla (G. Vilberg); J. Grauberg — KJn; H III 5, 30 — VII; H II 67, 14 (1704) — Koe jt. 6) Kadri Lukk — Trv (Tervishoiu Muuseumis). 7) N. Lepp — Krj Pamma. 8) L. Jõe — Emm Mänspäe (G. Vilberg). 9) H III 19, 325 (6) — Hls; E 3896 (25) — Pst jt. 10) E 60800 (36) — VMj (V. Altoa). 11) H. Mälberg — Röp jt. 12) H III 5, 30/1 — VII; U. Moor — LNg; M. Eller — Jöh Kohtla-Järve ja kümneid teisi teateid. 13) E. Major — Rak; H IV 8, 234 (1) — Trv jt. 14) H II 52, 46 (16) — Kan; E. Ader — JMd; J. Kruut — Jöh jt. 15) H R 9, 139 (11) — Se; öp. Miller — Mus. 16) EKns c, 14 (b) — Vil (Ostrovi kogu). 17) V. Kiss — Tõs (Tervishoiu Muuseumist). 18) Spirka — Narva-Jõesuu. 20) E. Männik — JMd Albu. 20) H IV 8, 234 (1) — Trv. 21) Stein 1886, lk. 278. 22) S. Lepund — Röp. 23) H III 27, 463 (5) — Hls; E 22650 (5) — Hls. 24) R. Vau — Narva-Jõesuu. 25) L. Rosenbaum — JMd. 26) A. Pupp — Jöh. 27) G. Vilberg — Rõi Ogandi. 28) ERA II 27, 586 (19) — Nis, Pst; L. Lutsberg — Rap. 29) H. Leis — JMd; Liisu Toost — Jöh Voka. 30) E. Kullamaa — Jöh. 31) ERA II 23, 153 (12) — Nõo, Trv. 32) E. Kullamaa — Jöh. 33) J. Jürisson — Vig; E. Major — Rak; L. Jõe — Emm (G. Vilberg); G. Viljond — Jöh jt. 34) J. Ounapuu — Kos. 35) E. Elevant — Jöh; A. Nahkur — HJn Anija jt. 36) ERA II 31, 368 (7) — Triigi. 37) A. Olo, A. Pupp — Jöh. 38) EKns c, 74 (c) — Jöh (Ostrovi kogu); M. Roosvald — Tud. 39) R. Viidebaum — Puh; L. Kangur — Jöh. 40) G. Vilberg — Tallinna rohueded. 41) EKns c, 74 (c) — Jöh. 42) Sealsamas. 43) ALS 3, 536 — VJg; A. Jannus — Trt. 44) E. Gildeman — Mih Veltsa. 45) Dr. Osv. Leesik — Kod Pala. 46) M. Eisenschmidt — Urv. 47) ALS 8, 54 — Vilo (Th. Kõivastik). 48) M. Miron — Jöh Kohtla-Järve. 49) EÜS-i kogu. 50) Plinius XXV, 39. 51) Pikemalt sellest leidub Marzell 1922, lk. 181—188. 52) Zörnig II, lk. 337. 53) Alknis 1894, lk. 192, 195. 54) Demitsch 1889, lk. 226 jj.; Словарь-травникъ, lk. 782. 55) Marzell 1922, lk. 187. 56) Sealsamas; vrd. ka Reling-Brohmer III, lk. 47. 57) Heji VI, 1, lk. 182.

Teisi teelehti.

Mererannal, randniitudel, kus maapind soolakas, mõnikord ka rannast eemal sisemaal, kui sinna on kunagi puutunud mereveed, kasvab hõredate tortidena või üksikult **rand-teeleht** (*P. maritima* L.) *). See on mitmeaastane 10—30 cm kõrge taim, püstise, ümmarguse, veidi karvastunud varrega; lehed kõik juurmiste kodarikkudena, kitsad, lineaalsed, kolmesoonesed, lihakad, enamasti terveservased, hallikasrohelised, pisut soolaka maitsega; õiepead rulljad 3—8 cm pikad, tublisti lühemad kui vars; kroon väike, karvase putke ja pruunikate tipmetega; tolmukad enamasti kollased. 7—9. Meil peaaegu igal pool randadel, välja arvatud liivarannad, kus ta harva esineb. Üldlevila: Euroopa rannikuala, kohati ka soolakatel pinnastel sisemaal (Ungaris, Lõuna-Venemaal jne.).

Rand-teeleht kuulub soolakutaimede, halofüütide hulka, mis vaid seal kasvab, kus pinnases enam või vähem soola. Rannataimedest tungib ta siiski kohati õige kaugele maa poole. Teda on kasustatud sooda valmistamisel. Mõned valmistavad lehtedest ka salatit.

Oksist teelehte (*P. ramosa* Aschers.) **) on Eestist seni leitud vaid Haapsalu lähedalt raudteelt, kuhu ta seemned on nähtavasti

*) *maritima* — meri, mererannal kasvav; **) *ramosa* — oksine.

sattunud juhuslikult ja seal juba üle kümne aasta püsinud, sellest hoolimata, et raudtee puhastamisega palju taimi saab hukka. Oksine teeleht on 10—30 cm kõrge, oksine, enamasti püstise, karvastunud ülevalt näärmeka varrega üheaastane taim. Lehed on vastakud, kitsad lineaalsed, terveservased, teravad, alusel udejalt villased; lehtede kaenlas tihti õiteta oks; õisik lühike munajas, pea pika varre otsas; pead peaaegu sarikjalt asetunud; kroon pruunikasvalge; seemned väikesed, siledad, läikivad, tumepruunid. 6—9. Üldlevila: Kesk- ja Lõuna-Euroopa, Kaukaasia, Siberi; enamasti liivikutel, nõmmedel, liivastel põldudel, raudteetammidel.

Oksise teelehe seemned on arstiteaduses tuntud „kurbuseemnete“ nime all, mida on kasustatud sisemiselt kõhulahtisuse ravimisel, välispidiselt kompressideks jooksja puhul jne. Tehnikas tarvitatakse mitmesuguste kangaste tihendamiseks, värviliste paberite läikivaks tegemiseks jne. ¹⁾). Vees paisuvad seemned kergesti, sest nende koore epidermisrakud sisaldavad tublisti lima, nagu linaseemned ²⁾).

1) Zörnig II, lk. 551. 2) Heqi VI, 1, lk. 1934.

Värvmadar — *Galium boreale* L.*)

Aruniitudel, niisketel aasadel, tihti ka sooniitudel, võsastikkudes, raiestikkudel, metsaservadel kasvab sagedasti värvmadar (151. joon.). Ta on mitmeaastane taim, 20—40 cm kõrge, tugeva kollaka juurikaga. Vars on püstine, enamasti oksine, neljakandine, paljas või kattunud lühikeste püstiste karvadega; lehed süstjad, karimid, 3—6 mm laiad, pisut tõmbid, ilma ogaotsata, 3 soonega, neljati männases; õied otsmise, tihedaõiese pööriseana; kroon valge, ratasjas, 4 munaja, teritunud tipmega, krooniputk lühike, tupp peaaegu puudub; tolmukaid 4; vili karvane või paljas. 6—8. Eestis esineb igal pool vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: Põhja- ja Kesk-Euroopa kuni Ülem-Itaaliani ja Traakiani; Kaukaasia, Armeenia, Siber.

Värvmadar on hästi tuntud rahva hulgas, sest ta juurikad andsid vanemal ajal väärtuslikku värvainet. Nimedena esineb sagedamini madar ehk madaras (peamiselt Põhja-Eestis) või jälle maran, maranad (Lõuna-Eestis). Ida-Harjumaal on sagedamini tarvitatav nimi maitsed. Need kolm nime on rohkem kindlad ning need esi-

*) *Galium* — kreekakeelsest *gala* = piim, — nähtavasti sellest, et mada-
ratel on omadus rõõskpiima kokku tõmmata; *boreale* — põhjapoolne, põhja-
poolses maakera osas kasvav.

nevad rahvalauludes, kõnekäändudes ja mujalgi vanavaras *). Kohati on need nimed mitmete murdeliste varjunditega, kus aga aluseks on olnud ikkagi kas madar või maran.

151. joon. Värvimadar. $\frac{1}{2}$.

Nagu juba tähendatud, oli madar varemalt üldtuntud värvaines. Peamiselt tarvitati värvimiseks madara juuri, mida kisti üles erilise kaheharulise riistaga, madarakoogu (ka madarakouk), kõbla ehk kabliga ¹). Värvimine toimub mitmel viisil, selle järele, millist värvuse tooni tahetakse saada. Kõige rohkem värvitakse punast ²), aga ka kollast ³). Üldine värvimise käik on järgmine. Värvitavad villad või villased lõngad maarjatatakse enne tublisti. Selleks pannakse maarjajääd vette, parem veel hapu kalja sisse, nii palju, et vedelik suhu võttes suu naha otse kokku kisub. Sellesse lahusesse pannakse hästi puhtaks pestud villad või lõngad ja lastakse umbes veerand tundi keeda, võetakse siis välja ja lastakse pisut kuivemaks nõrguda. Peale seda algab värvimine. Värvu vedelikuks võetakse harielikult ühe naela (400 grammi) villade kohta 1 nael madara juuri. Viimased hõõrutakse peeneks, pannakse vette või veel parem hapusse kalja ja lastakse siis keeda natuke aega. Siis pannakse maarjatatud villad või lõngad madara-keedisesse ja lastakse nii kaua keeda, kui villad omandavad soovitava värvuse tooni. Nüüd võetakse villad välja, lastakse veidi jahtuda ja loputatakse kergelt sooja veega. Villad või lõngad kuivatatakse pärast hästi kuivaks ⁴). Villadel järgneb siis veel „näppimine“ (kokku vanunud villatordid kistakse näppude vahel lahti), kraasimine ja ketramine ⁵). Eriti laialdane on olnud madaratega punase värvimine Muhu naiste hulgas, sest muhulaste kuubedel olnud ikka tublisti madarapunast ⁶). Mõnel pool on peetud juuri siis paremaks, kui neid korjatud enne õitsemist ⁷).

Kollase värvimiseks on madara-keedis võetud nõrgem. Aga on ka teateid, et kollase värvimiseks on kasustatud rohkem madara varsi ja lehti ²). Ka on peale maarjajää parkaineks tarvitatud linasejahu, lahjat kalja, potast ⁹). Kuid peamiselt olid madarad villase värviks, linasele ei hakanud värv nii hästi peale ¹⁰). Madara-

*) Teisi nimesid: higipisarad (Vai), karukaer, kirbulilled, liikmerohi, mirthein, rootsikad, varblasevarbad (H)n), värmilill, madrats, maamadalad, hobumaranad, lõngamadarad, tedremadarad, värvimadarad, valged kaebtused.

punane ja ka -kollane seisid võrdlemisi hästi peal ega kartnud päeva pleekimist ¹¹) *).

Värvmadar sisaldab punast värvainet, mõnesid happeid (sidrunihape, galitannhape jt.), entsüüme jne. ¹³). Värvainena on ta olnud kasustamisel mitme rahva juures ¹⁴).

Arstimina kasustatakse värvmadarat palju harvemini. Tema õitest tehakse teed, mis olevat väsinud kontidele hea ¹⁵). Varemalt on värvmadarat keedetud õlles ja seda keedist joodud kui naistel „kuuasjad“ polnud korras ¹⁶). Mõnel pool tehakse põdeja kehale või haigetele jalgadele valgetest kaebtustest vanni ¹⁷). Kui aga käes on kida ehk nari, siis tuleb madaratega värvitud villasele lõngale sõlmida sisse 3 sõlme ja sellega mässida haige koht 3 korda ümber, siis paraneb kida ¹⁸). Sellest on nähtavasti tekkinud ka nimetus liikmerohi ¹⁹). Ka inglistöve, rahhiidi ravimisel on värvmadara-keedist tarvitatud ²⁰).

Värvmadarat, nagu teisigi madaraid, tarvitatakse juustu tegemisel, sest taim sisaldab entsüümi, mis paneb piima kergesti vanuma, s. o. kokku tõmbuma. Selleks korjatakse enamasti noori värskeid taimi ²¹).

1) Mai Kravtsov — Kuu Tapurla (G. Vilberg); H. Mugasto — Koe; vrd. koguteos „Saaremaa“, lk. 136; Manninen, J., Die Sachkultur II, lk. 43. 2) Rosenplänter, Oppetus, lk. 59; H. Kammerfeldt — Hag; M. Kolk — Kaa; G. Ränk — Krj; A. Jürgens — Koe; H. Johansen — Rön ja kümneid teisi teateid üle maa. 3) Kunder 1882, lk. 50; A. Niitsoo — Khk; G. Vilberg — Röi; J. Lunts — JMd jt. 4) Hupel 1789, v. lk. 89—90. 5) M. Vilberg — Kuu Kaberla. 6) H. Laul — Khk. 7) E. Lilleberg — Kuu Leesi. 8) Luce 1823, lk. 33—34. 9) Sealsamas. 10) M. Vilberg — Kuu. 11) Hupel 1777, lk. 519. 12) Mai Kravtsov — Kuu Tapurla. 13) Zörnig II, lk. 307. 14) Heqi VI, 1, lk. 208. 15) H II 43, 358 (11) — Sjn. 16) Luce 1829, lk. 13; Wiedemann 1876, lk. 376. Niclasen mskr. 17) EÜS, herb. 18) H II, 26, 241 (101) — Sjn; vrd. Hupel 1777, lk. 518; 1789, lk. 294. 19) H. Freimann — Amb. 20) Niclasen mskr. 21) Kunder 1882, lk. 50.

Hobumadar — *G. vérum* L.*)

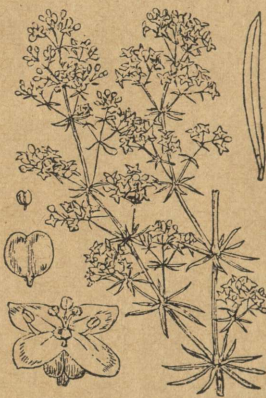
Hobumadar (152. joon.) kasvab kuivadel niitudel, liivikutel, teede ääres, põllupeenardel, metsaservadel, peamiselt ikka lagedal, kus teda ei varja teised taimed. Ta on mitmeaastane taim, tugeva rulja ja pisut roomava juurikaga, millest arenevad võsundid. Vars

*) Madar, maran ja maitseed esinevad sagedasti rahvalauludes. Kolga rannas lauldakse pruudile annivaka juures kiusutasa:

Anna hallidki minule, —
Küll ma kodus kolletelen,
Majassani maitsetelen:
Mul on kodu kolle vakka,
Majassani maitse vakka ¹²).

**) *verum* — päris, eht-, ehtne.

on tõusev või püstine, 20—60 cm pikk, nürilt neljakandine, udejalt karvastunud või paljas; lehed kitsad, lineaalsed, servast käärdunud, alt valkjad, tugevalt esineva kesksoonega, tihedalt pehmekarvased, lühikese ogaotsaga, 6—8-ti männases; õied tiheda otsmise pöörisena; õiekroon enamasti kuldkollane, lõhnav, 4 tipmega, tipmed nürid, õige lühikese ogaotsaga; vili sile, paljas, pärast must. Taim muutub kuivanult kergesti mustaks. 5—9. Eestis igal pool vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: kogu Euroopa, Põhja- ja Lääne-Aasia.

152. joon. Hobumadar. $\frac{1}{3}$.

153. joon. Pehme madar. $\frac{1}{3}$.

Hobumadarat eraldatakse kergesti teistest madaratest, sest temaal on kollased õied, kuna teistel on peamiselt need valged. Peale õige laialt levinud hobumadara ehk hobumaitse nimetuse on sellepärast ka sagedasti kollased maitset, kollased madarad, kollased maranad. Kaunis vana nimi on ka neitsipuned ehk neitsipunad, peamiselt küll sellepärast, et ta neitsidele toob kergendust mõne haiguse ravimisel¹⁾. Vanemas kirjanduses on tal nimeks mailaserohi, harva ka maa-aluserohi, maadlaserohi (millest vist ka tulnud madlad, madalad), mis lubab oletada, et taime varemalt on kasustatud mailaste- maa-aluste ravimisel. Omapärane ja tekkelt tume on kõuetamm (Mus)*).

Hobumadarat tuntakse peamiselt värvainena, samuti kui värv-madaratki. Selleks korjatakse hobumadara juuri võimalikult enne jaanipäeva. Karksi pool värvitakse järgmiselt: Puhtaks pestud juured pannakse patta ja keedetakse värvaine neist välja. Siis võetakse juured välja, lisatakse keedisele juurde maarjajääd ja pan-

*) Teisi huvitavamaid nimetusi: kirbulill (Vig), koerakuserohi (Emm), uiehaavarohi (Mus), kõhurohi (Emm), maranehein.

nakse villad või lõngad sellesse keema. Enne peavad villad või lõngad olema hästi pestud, muidu ei hakka värv peale. Oli värvitav ese omandanud soovitava värvitooni, võeti ta välja, loputati ja kuivatati. Mõnikord pandi maraneheinte keedist värvimise järele veel pudelisse ja hoiti nii teda alal. Harilikult hoiti aga ahju ääres kuivatatud juuri alal. Maranapunast värviti peamiselt villasele, — linaei jää see värv hästi peale²⁾. Lisati aga hobumadara keedisele maarjajää asemele kübaramusta, siis saadi kollast värvi³⁾. Mõned seletavad, et hobumadarate vartega värvides saab kollast, juurtega aga punast⁴⁾. Ka F r i e b e tähendab, et madarate õitest saadakse maarjajääga kollast, kevadel ja sügisel korjatud juured aga värvivad ennemalt kolletatud, s. o. kollaseks värvitud villad ilusaks punaseks, mis püsib hästi peal. Samuti keedetakse siingi juuri hapu kaljaga⁵⁾.

Kohati kasustatakse hobumadara õite teed kõha puhul⁶⁾. Kõhurohu- (= hobumadara-) -keedist antakse loomadele, kui neil on kõht lahti⁷⁾.

Hobumadar sisaldab peamiselt samu aineid, mis värvmadargi. Teda on varemalt tarvitatud arstiteaduses vesitõve, rinna- ja makshaiguste ravimisel ja nahahaiguste puhul, samuti haavade parandamisel. Ka meetaimena on tal väärtust; söödataimena ei ole ta eriti lugupeetav⁸⁾.

Hobumadar oli varemalt pühitsetud germaanlastel taevakuninganna Freyja'le, kes oli looduse, sigivuse ja armastuse jumalannaks ning abielu ja sündimise kaitsjaks. Sellepärast korjati hobumadarat rohukimpudeks ja pandi rasedatele naistele voodisse, et oleks sünnitamine kergem. Kui ristiusk ikka rohkem levis, paganausku eest tõrjudes, tunnistati ühel kiriku konsiiliumil 734. aastal selliste rohu kimpude tarvitamine hukka ja ähvardati nende tarvitajaid kirikuvandega, põluga. Kuid nende kimpude tarvitamist ei suudetud sellegagi kaotada. Aegamööda hakati neid kimpe nähtavasti kiriku mõjul nimetama „mariakimpudeks“ ja viimaks taime ennast „meiearmsa-naise-voodiõlgedeks“ (Unserer lieben Frau Bettstroh). Endise paganausu jumaluse austamine oli aegade kestel üle kantud ristiusu jumalusele. Armsa naisega ühenduses oleva taimenime tekkimise kohta teatakse järgmist: Jumalaema on sellest taimest teinud endale voodisse aseme ja on seda ka Lunastajale kätkisse pannud. Sellest on taim saanud oma meeldiva lõhna. Saksamaal pannakse kohati sellepärast hobumadarat lastele voodisse, et neid kaitsta nõiduse ja krampide eest. Mõned kannavad taime ka väikestes linastes kotikeses oma ihul, et end kaitsta mürgiste loomade ja teiste kahjulikkude mõjustuste eest. Nürnbergi ümbruses hoitavat palavikuga ühenduses olevate haiguste puhul hobusemadara kimpe voodi peatsi kohal ja haige paluvat õhtul magama heites, et rohi, mis esimest korda leitud Ölimäelt, haige varsti laseks terveks saada.

Aga ka halba võib hobumadar teha. Kui kuski toas „pummeldatakse“ ja kui siis hobumadar panna sinna ahju peale, lähevad

isegi sõbralikud „pummeldajad“ tülli ja sõnavahetusse, nii pea kui taim ahjul soojeneb.

Sakslastel on veel mitmeid kombeid hobumadaraga ühenduses. Toodagu siin vaid veel muitsend selle taime kohta:

Ühel kuningal Reinimaal oli elu nii hea, et ta midagi ei tahtnud kuulda surmast. Ta kutsus enese juurde arstid ja lubas neile suure tasu, kui nad suudavad murda surma võimuse. Arstid andsid siis kuningale iga päev veidi hobumadara mahla. Kuningas oli alati terve ja rõõmus. Aga kuningal oli teener, kel oli juba aastaid tublisti turjal. Ka tema tahtis elada ning võttis maitstes salaja kuninga joogist. Teda tabati varsti kuriteolt. Kuningas tahtis tal lasta kohe pea maha võtta, aga kaval teener ütles: „Kui sa mind nüüd mõistad surma, siis ei ole sinu rohul kuigi suurt väärtust. Sest see, kes sellest joob, pidi elama väga kaua.“ Kuningas laskis pea norgu, mõtles pisut ja kinkis teenrile elu. Nad elasid mõlemad peale selle palju aega, kuid surid viimaks vanadusenõrkusse. Ka siingi tõestus vana-sõna: surma vastu pole rohtu kasvanud 9).

Kohati on tähele pandud, et hobumadar enne äikest eriti tugevasti lõhnab ja sellega kuulutab pikse lähenemist¹⁰⁾. Nähtavasti põhjeneb sellele omadusele ka eestikeelnegi nimi kõuetamm, mis levinud Saaremaal.

Venemaal on hobumadara värsket mahla varemalt kasustatud langetõve, hüsteeria ravimisel, samuti nahahaiguste ja haavade parandamisel. Praegu on need ravimisviisid tarvitusel vaid rahva keskel. Taimel on ju kokkutõmbavaid omadusi, sellepärast pruugitakse keedist kõhulahtisuse ja teiste kõhuvalude puhul. Kõhutõve puhul antakse haigele kuni 4 teelusikatait peeneks hõõrutud hobumadara pulbrit. Smolenski kubermangus hõõrutakse kuivatatud hobumadar hästi peenikeseks, segatakse mageda võiga ja kasustatakse nii salvina paisete ja vanade haavade parandamisel ning laste „ihu väljalöömise“ puhul¹¹⁾.

Lääne-Inglismaal kasustatakse veel praegugi hobumadarat mõnes krahvkonnas kuulsa chesterjuustu valmistamisel¹²⁾.

1) Vrd. eespool värvumadara juures. 2) AES — Krk. 3) E. Lindström — Kuu Leesi. 4) Luce 1823, lk. 34. 5) Friebe 1805, lk. 119. 6) R. Känd — HJn. 7) L. Jõe — Emm (G. Vilberg). 8) Zörnig II, lk. 307; Heqi VI, 1, lk. 207. 9) Söhns 1920, lk. 38 jj.; Perger 1864, lk. 168; Reling-Brohmer III, lk. 60. 10) Perger 1864, lk. 168. 11) Словарь-травникъ, lk. 779. 12) Zörnig II, lk. 307.

Pehme madar — *G. mollúgo* L.*)

Pehme madar (153. joon.) on üldiselt sarnane hobumadaraga, kuid tal on valged õied. Lehed on pikemad ja laiemad, mõlemalt poolt rohelised, servast kas õige vähe või mitte sugugi käärdunud;

*) *mollugo* — ladinakeelsest *mollis* = pehme.

kesksoon on kitsas; vars on selgelt neljakandine, enamasti tõusev, kohati ka lamav. 6—9. Esineb meil niisketel niitudel, teede ja aedade ääres, põõsastarades, metsaservadel, võsastikus. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa, Siber, Kaukaasia, Väike-Aasia põhjapoolne osa.

Nagu juba tähendatud, ei tõmmata madarate eraldamisel kindlaid jooni liikide vahele harilikus külaelus, eriti siis, kui taimel pole õisi. Pehme madara juures korduvad samad nimed, mis on värv- ja hobumadaralgi. Ida-Harjumaal on pehmel madaral sagedamini nimeks hobumaitsed, harvemini hobumadarad. Nõos on tuntud ka verihain. Pehme madar on puhtkirjakeelne nimi.

Pehmet madarat kasustatakse samuti värvimisel, peamiselt just juuri. Juurte väljakaevamiseks olid Nõo pool eri riistad, n. n. „kõpla“¹⁾). Harilikult pidi aga pehme madara juuri võtma rohkem kui värv- või hobumadara juuri²⁾).

Loomad söövad noorelt pehmet madarat, kuid heinana pole tema väärtus kuigi suur. Rootsisis kasustatakse kohati pehmet madarat juustuvalmistamisel ja meiereides³⁾).

Mõnel pool on pehme madara värsket mahl ravivahendiks veetõve puhul kusirohuna⁴⁾). Venemaal kasustatakse teda kohati langetõve ja luuvalu (podagra) arstimisel⁵⁾).

1) Epp Roosiorq — EÜS, herb. 2) Rosenplänter, Öppetús, lk. 92.
3) Marzell 1921, lk. 241. 4) Sealsamas. 5) Словарь-травникъ, lk. 780.

Roomav madar, virn — *G. aparíne* L.*)

Roomav madar ehk virn (154. joon.) kasvab meil sagedamini umbrohuna viljas ja aias, kuid esineb ka kohati ülejutatavatel luhanitudel, kaldaalustel, võsaniitudel. Ta on üheaastane taim, 30—150 cm pikk. Vars on lamav või roniv, enamasti oksine, teravalt neljakandine, mõnikord ka tiivukas, pikkade varrelülidega; lehed 6—9-ti männases, süstjad, alusel ahenenud, otsas tõmbid, ogaotsaga, pealtpoolt hõredate karvadega, alt ja servadelt tagasikäändunud haakjate ogadega kare; õied väheõieste ebasarikatena; õiekroon rohekasvalge, 4 terava tipmega; vili mitu korda lühem kui õitsmise järel sirge raag, enamasti haakjalt karvane. 6—9. Meil esineb sagedasti vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa ja Aasia; sissetalutuna Põhja- ja Lõuna-Ameerikas.

Virn on tüüpiline horkronija, millel pole küll köitraagusid, kuid nad haaravad oma rõhtsate okste ja vartel, eriti varre servadel ning

*) *aparíne* — kreekakelsest *apaireín* — haarama, külge jääma. — taim jääb haakjate karvadega kergesti külge.

lehtedel esinevate tagasikäändunud haakjate ogadega kergesti toest kinni ja upitavad nende abil viljas, võsastikus, puu tarade ääres end kergesti üles. Kui neid on aga tihedalt ühes koos, siis lamavad nad maas ja põimuvad üksteisest niivõrd läbi, et ühe taime eraldamine teistest on seotud suurte raskustega. Samuti on ka viljad haakjalt karedad, jäävad väga kergesti riiete ja loomade karva külge ning kantakse nii kaugele oma kasvukohast, mislâbi taime levimisala kergesti suureneb.

154. joon. Virn. 1/2

Virn on hästituntud umbrohi. Kõige sagedamaks nimeks peaaegu üle maa on virn või teised selle lähedased murdelised nimed: virnas, virnakas, virnja, virnjas, virm, vern, vernas, virnhein, virnashain, virnlill, virnarohi, karevirn, kasvuirn, kuivirn, krassvirn. Teistest nimedest olgu nimetatud veel kassitapud, kassitapjad, kiskjarohti, malts, roni, rinnanisu, sardhein (Vil), angervaks ja vanemas kirjanduses valged ristililled.

Virnal ei tunta aga kuigi suurt väärtust igapäevases elus. Hupel teatab, et virnaga on vanemal ajal kohati värvitud punast 1). Ning see on ka kõik. Harilikult on ta aga umbrohi, mida antakse vaid sigadele.

Lehmadele ja teistele loomadele teda ei anta, osalt ka just sellepärast, et teised loomad virna hästi ei söögi. Setumaal on tähele pandud, et kui lehmad virnashaina söövad, siis „kuivi piim ärr“ 2).

Virna värsket mahla on kasustatud varemalt nahahaiguste ravimisel 3). Samuti on värsket mahla tarvitatud Venemaal maksa-, näärmehaiguste puhul, veetõve, kilpnäärme-kasvaja, skorbuudi ja ka vähi ravimisel niihästi seespidiselt kui ka väliselt. Mõnel pool antakse taime lammastele süüa, kui neil on rõuged 4). Kaasanis ravitakse mahlaga ka sügelisi 5).

1) Hupel 1789, lk. 295; Friebe 1805, lk. 121. 2) H R 9, 146. 3) Zörnig II, lk. 307. 4) Словарь-травникъ, lk. 781. 5) Krölov 1882, lk. 50.

Teisi madaraid.

Meie sooniitudel, niisketes metsades, esinevad veel mõned madaraliigid. Enamasti on need väikesed mitmeaastased taimed, mille pikkus ei ületa 5—50 cm; vars on neil kare, tahapoole pööratud ogadega (käega silitades kergesti tunda); lehed enamasti ühe soonega või ei ole sooned hästi tähele pandavad; õied väikesed. Ülevaate annab nende kohta järgmine tabel.

1. Lehed teravad, 6—8-ti männases, selgesti eraldatava ogaotsaga 2
 — Lehed tõmbid, enamasti 4-ti männases, ilma ogaotsata 3
 2. Õied rohekasvalged, lehekaenlasisestes, enamasti 3-õiestes ebasarikates; vars tõusev või lamav, neljakandine, haakjate karvadega, veidi kare; lehed munajasüstjad, kuni 5 cm pikad, varretud või lühivarrelised, servast siledad, tugeva keskmise soonega, paljad, õhukesed, tumerohelised; õiekroon 4 tipmega; vili haakjalt karvane. 7—8. Meil senini kindlaid andmeid esinemise kohta vaid Alutaguselt. **Kolmeõiene madar, *G. triflorum* Mich.***

- Õied täiesti valged, väheõiestes otsmistes ebasarikates; vars enamasti nõrk, lamav või tõusev, neljakandine, kantidelt tagasikäändunud karvadest kare; lehed lineaal-süstjad, kuni 2 mm laiad, servast teravate tagasikäändunud karvadest karedad, mujalt siledad; õiekroon 4 tipmega; vili peente näsadega. 5—9. Esineb igal pool niisketil niitudel, soodes, kraavides, kallastel (155. joon.). **Rabamadar, *G. uliginosum* L.**)**

155. joon. Rabamadar. 1/3.

156. joon. Soomadar. 1/3.

3. Õiekroon enamasti kolmejagune, 3 munaja, otsast teritunud tipmega; vars 5—15 cm pikk, lamav või tõusev, väga õrn, neljakandine, kantidel kare, muidu sile; lehed alusel tõlbjad, piklikud, süstjad, servast pisut karedad; õied üksikult või 2—3-õieste ebasarikatena ülemiste lehtede kaenlas; õieraag tagasikäändunud karvadest kare; vili paljas, peeneterane. 6—7. Kasvab meil kõikuvatel soodel, mahalastud järvede kallastel ja mujal hõreda taimkattega soodel võrdlemisi harva. **Kolmismaran, *G. trifidum* L.***)**

- Õiekroon enamasti neljajagune, 4 laialt munaja, otsast lühidalt teritunud tipmega; vars 15—60 cm pikk, tõusev või lamav, nõrk, neljakandine, kantidel

*) *triflorum* — kolmeõiene. **) *uliginosum* — raba-, rabal kasvav.
 ***) *trifidum* — kolmis-, kolmelõhene.

tagasikäändunud karvadest kare; lehed äraspidimunajas-süstjad, servast siledad; õied otsmiste ja külgmiste ebasarikatena lehtede kaenas; õieraag paljas, alati sirge; vili väike, väga peeneteraline. 5—9. Esineb niisketil niitudel, soodes, kallastel, kraavides väga sagedasti, kohati isegi pinnast katvalt (156. joon).

Soomadar, *G. palustre* L.*)

Värv-varjulill — *Aspérula tinctória* L.**)

Kuivadel, lubjakatel niitudel, loopealsetel, metsaservadel, sagedasti aga madalates paikades kadakapõõsaste ümbruses kasvab Põhja-Eestis sagedasti, Lõuna-Eestis aga kohati (peamiselt Irboska

157. joon. Värv-varjulill.
1/2.

158. joon. Lõhnav varju-
lill.

ümbruses) värv-varjulill (157. joon.). See on mitmeaastane taim 30—70 cm pikkuse püstise, kandise, ülevalt oksise, palja varrega. Juurikas on tal peenike, ümmargune, pisut roomav, punakaskollase või helekollase värvusega; lehed kitsas-lineaalsed, alusel ahenenud, veidi paksuvõitu, ühe soonega, alumised enamasti 6-ti, ülemised 4-ti männases; õied harkjates ebasarikates; õiekroon valge, enamasti kolmelõhene, harva neljalõhene, lehterjas, selgesti erineva putkega; vili sile ja paljas. 6—7. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa; puudub äärmistes põhja- ja lõunapoolsetes osades.

*) *palustre* — soo-, soos kasvav.

***) *Asperula* — ladinakeelsest *asper* — kare (mõnel liigil on karedad lehed ja vars); *tinctoria* — värv-, värvainet sisaldav.

Oma välimuselt on värv-varjulilledel mitmeti sarnasust mada-
ratega ja sellepärast on teda neil aladel, kus ta esineb, sagedasti
vahetatud madaratega. Teda nimetatakse samuti madarakks, Pärnu-
maa põhjaosas kohati käomadaraks. Värv-varjulille on sellepärast
kasustatud ka sagedasti värvmadaratega segamini. Peamiselt tarvi-
tatakse siin juurikaid, mida soovitatakse korjata kevadel vara, kui
varred ei ole veel kasvanud suureks. Juurikad keedetakse hästi
hapu äädikaga, millesse pannakse siis puhtaks pestud villad, keede-
takse veidi aega ja pannakse siis kohe külma lehelisse. Villad vär-
vuvad siis ilusaks punaseks, mis seisab hästi peal¹⁾. Värvimiseks on
värv-varjulille kasustatud ka mujalgi, sest taim sisaldab tublisti
värv-aineid, nagu madarad.

1) Friebe 1805, lk. 119; Wiedemann — Weber 1852, lk. 85.

Lõhnav varjulill — *A. odorata* L. *)

Lõhnav varjulill (158. joon.) kasvab peamiselt varjukates
salumetsades, kus ta kohati katab tihedalt metsaalusest suuremaid
või vähemaid alasid. Meil esineb ta enamasti salukuusikutes, kus on
alapuistus sarapuid, kuslapuid jne., kuid siiski mitte pidevalt. Üldse
esineb lõhnav varjulill Eestis harva. Ta on mitmeaastane taim,
10—50 cm kõrge, nõrga, roomava juurikaga. Vars on neljakandine,
sile, sõlmede kohalt paljas ja veidi läikiv; lehed on 6—9-ti männa-
ses, äraspidi-piklik-munajad, ülemised enamasti süstjad, 6—14 mm
laiad, terveservased, paljad, servast veidi karedad, lühikese oga-
otsaga, õrnalt tumerohelised, kuivades muutuvad mustakaks; õied
pikavarrelised, valged, hõreda ebasarikana, hästilõhnavad; õiekroon
lehterjas, 4-lõhene; vili peaaegu ümmargune, 2—3 mm pikk, tihe-
dalt haakjate karvadega kattunud. 5—6. Üldlevila: kogu Euroopa,
Siber, Põhja-Aafrika.

See healõhnaga taim on äratanud tähelepanu neis kohtades,
kus ta sagedamini esineb. Kuid teda ei ole siiski osatud kasutada.
Kõige sagedamini on meil lõhnav varjulill lisaineiks tubakale, sest
ta annab tubakale ja ka suitsule hea lõhna. Sellest on tulnud ka
nimed piibuhein ja metstubakas¹⁾. Teistest nimedest mainitagu
veel: mesihein (Saa), maarjakaebtused, kaheksatkanti-kaebtused
(Sim), piimarohi (Jõh), käomadar ja kirjanduses varjulill. Vare-
malt on teda kasustatud ka mitmesuguste haiguste ravimisel²⁾ Järva-
maal korjatakse lõhnava varjulille lehti, tambitakse nad pudruks,
soojendatakse veidi ja pannakse siis paisetele peale, — see parandab
need peagi ja kaotab ka valu³⁾. Lõhnava varjulille tee parandab
maksahaigused⁴⁾.

*) *odorata* — lõhnav, hea lõhnaga.

Taime osad sisaldavad tublisti kumariini (hästilõhnav aine), värvaineid (näit. aspertannhapet), eetrilisi õlisid ja mõruainet⁵⁾. Teda on kasustatud mitmel pool arstimina. Seks korjatakse taim kas mai lõpus või juuni alguses, seotakse väikesteks kimpudeks ja kuivatatakse tõmbetuule käes, lõigatakse siis veidi peenemaks ja hoitakse alal kinnikorgitud purgis. Teda on Venemaal kohati tarvitatud südamekloppimise, kollatõve, veetõve ja kõhuvalude ravimisel. Mõnel pool juuakse lõhnavat varjulille teed, kui rinnus tundub raskust⁶⁾.

Rohke kumariini sisaldus lõhnavas varjulilles on põhjustanud omapärase „majjoogi“ ehk „maiveini“ valmistamist mitmel maal. Saksamaal, kus sel taimel on üldtuntud nimeks „Waldmeister“, pannakse natuke värskaid, enne õitsemist korjatud valdmeistreid magusasse veini, mis annab veinile omapärase meeldiva maitse ja lõhna. Sellise majjoogi valmistamine on igal pool Kesk-Euroopa veinitööstuse-aladel levinud, eriti Reinimail ja Viini ümbruses. Majjoogi valmistamine on vana komme, — esimest korda mainitakse sellist jooki juba 854. a. benediktuse munkade juures. Ka on lõhnavast varjulildest valmistatud higistama ajavat teed⁷⁾.

Venemaal soovitatakse mai- ehk kevadejoogi valmistamiseks järgmist retsepti: Peotäie lõhnavat varjulille lehtedele kallatakse kaks pudelit nõrka valget veini, lastakse seista umbes 1/2 tundi, kurnatakse siis läbi hõreda riide ja lisatakse juurde 120 grammi suhkrut⁸⁾. Sellele veinile laualdakse kiidulaule ja usutakse temal olevat tervendavaid omadusi. Eriti soovitatakse teda maksahaigetele⁹⁾. Lätlased valmistavad lõhnavast varjulildest viinaleotist, lahjendavad seda veega ja võtavad siis, kui kehas on valud¹⁰⁾.

Loomad heameelega ei söö lõhnavat varjulille, sest tugev kumariini maik on loomadele vastik ja taimetele seega kaitsevahendiks. Taimede viljade levitamisel on aga loomad tähtsal mõõdul abiks, sest haakjate karvadega varustatud viljad jäävad kergesti loomade karvade külge.

1) J. P. Söggel — Saa, Hls: H. Flink — Sim Venevere. 2) Hupel 1789, lk. 293. 3) Niclasen mskr. 4) Sealsamas. 5) Hegei, VI, 1, lk. 202. 6) Сло-варь-травникъ, lk. 1093. 7) Hegei VI, 1, lk. 202. 8) Словарь-травникъ, lk. 1093. 9) Reling-Brohmer I, lk. 75. 10) Alksnis 1894, lk. 188.

Harilik palderjan — *Valeriána officinális* L.*)

Soonitudel, niisketel aruniitudel, jõgede kallastel, kallakutel, luhtadel, metsaservadel võsastikkudes kasvab kohati sagedasti harilikku palderjani (159. joon.), kus ta oma kõrge putketaolise haabitusega paistab kergesti silma. Ta on mitmeaastane taim, 25—120 cm

*) *Valeriana* — vana taimenimi, arvatavasti ladinakeelsest *valere* — mõjuv, väärtuslik, mugavalt tundma; *officinális* — arstimisel tarvitav, harilik.

kõrge. Juurikas on lühike, tugev, ruljas, sagedasti lühikeste maaluste võsunditega. Vars on püstine, lihtne, soonine, alt pisut karvane, ülevalt paljas; lehed kõik paaritusulgjad, 5—11-paarised, lehekeseid süstjad või lineaalsed, teravad, terveservased või jäme-hambused; õisik sarikjas, sarikad enamasti vastakud; kroon punakasvalge või ka valge, 5 tipmega, natuke lehterjas. 6—9. Eestis esineb igal pool ülaltähendatud kasvukohtadel. Üldlevila: kogu Euroopa (välja arvatud äärmised põhja- ja lõunaosad), Kaukaasia, Siber, Kesk-, Lääne- ja Ida-Aasia.

159. joon. Palderjan. $\frac{1}{5}$.

Palderjan on väga hästi tuntud taim meie taimkattes. Temal on hea kuulsus rahva keskel ravitaimena. Selle taime juurte keedist või viinaleotist peetakse arstimiks 9 haiguse¹⁾ või koguni „kõiksuguste haiguste vastu“²⁾. Sellepärast on tal ka õige palju nimesid. Vanema nimena näib olevat ülekäijarohi, mis esineb juba T h o r H e l l e nimestikus (1732) ja on pärast seda peamiselt kirjanduses igal pool esimesel kohal. Rahva hulgas tuntakse seda nime veel vaid Lõuna-Eestis, kuna mujal selle on täiesti välja surunud palderjan, paldrian või Saaremaal isegi valderjan ehk vallerjaan (Veltsa ümbruses kaalijaan), mis on nähtavasti laenatud alam-saksa balderjan'ist, see jälle omakord ladinakeelsest valeriana'st. Samast seigast on ka boldermanni juured Lüganuses³⁾).

Arstimina on palderjan meil rahvarohuna peamiselt närvi-liste haiguste ravimisel. Selleks korjatakse mõnel pool palderjani juuri enne jaanipäeva, pestakse need puhtaks, kuivatatakse ja pannakse siis viina sisse ligunema, kus lastakse mõni päev seista. See viin on hea rahustamiseks ehmatuse ja muu ärrituse puhul, ka „läbi-kehakäimise“, hirmuväriinate, „ara vere“, seesmiste valude vastu³⁾. Kohati valmistatakse viinaleotist aga järgmiselt: Palderjani juured pannakse viina sisse pudelisse ja siis pudeliga leivataignasse ning palavasse ahju, kuhu jäetakse nii kauaks, kuni leib saab küpseks. Selline viin oli siis hea rahustamiseks ehmatuse ja muu ärrituse

*) Teisi huvitavamaid nimesid: ehmatuserohi, eluputk, elopütsk, jooksjarohi, kassikuserohi, kassirohi, kassiviinad, kinnirohi, krambilrohi, kurjakahetsemise-rohi, külanasterohi, lindava juure', nõiarohi, peedurohi, piibelirohi, piknerirohi, piknoodirohi, raakjum (Saa), rabanduserohi, raudrohi, rebaserohi, redelihein, sooingver, sooimber, surnuehmatus juur, vanamoori juur, võimurohi, vereselituse-rohi, ülekuhja-rohi, pikserohi.

puhul 4). Saaremaal keedeti ülekäija-rohu juurikaid õlle sees, millist keedist kasustati siis kehahaiguste ravimistel 5). Sama haiguste vastu tarvitati ka palderjaniteed, mis valmistati ka juurtest, keetes vähe aega ummuksis, või jälle õitest ja lehtedest nii, et kuivatatud rohule valati kuuma vett peale 6). Harilikult võeti nüü hästi keedist kui ka viinaleotist iga söögi alla 7). Kui „süda valutab“, kangesti vaevab ja ei ole rahul 8), kui süda on nõrk ja pööritab, klopib ja on rahutu, siis otsitakse palderjanilt abi 9). Valutab seest, on kõhuvalu, tuikab rinde alt, on kõht lahti või on raske tööga seest veninud või „äratõstetud“ ning muud maohaigused, aitab palderjani-viinaleotis ja ka -tee 10). Aga inimene peab peale tarvitamist olema voodis pikali, käed rindade all kõveras, mitte aga seljali magamas 11). On inimesel kõha, rinnad haiged või on ta külmetanud ning „peale käivad palavahood“, siis võetakse palderjani kuivatatud õisi ja lehti, tehakse hästi puruks ja keedetakse veidi katlas ning juuakse palavalt ja minnakse kohe sängi sooja kasuka alla, — see aitab 12). Isegi tiisikuse ravimisel juuakse palderjani juurte teed 13). Kui inimene „ei uinu hästi ära“, s. o. tal pole und ega jää kuidagi magama, pea valutab ja meeoleu on halb, siis rahustab palderjanitee või ka palderjaniviin 14). Lastele antakse samuti palderjaniteed, kui nad hästi ei maga, nutavad ja on rahutud 15). Sama tee on „valuvähendajaks“ nurganaistele 16) ning naisterahvale, kel on „pikaldane haigus (valge juuskmine)“, on tehtud palderjanist „ütsavägitroppi“, mis aitas 17). Palderjaniteed joodi neeruhaiguste ravimisel, vereseglitamiseks, paisete arstimisel 18); sama tee pani vere käima 19), tõi kergendust oksendamise ja langetõve puhul 20). Palderjani-viinaleotist, samuti juurikateed kasustati jooksja ravimisel 21) ning Läänemaal tehakse sama haiguse puhul koolijaanivanni 22). Krampide, kõhuusside ja maokatarri ravimisel avaldab palderjanitee head mõju 23), kuna krampide puhul juba kuivatatud taime nuusutaminegi toob abi 24). Kui aga „rambid“ saadi veest ujudes, siis on peale palderjaniga ravitsemise, veel sinna kohta, kus jõest välja tulnud, vana hõbedat maha „kabitsetud“, aga ikka nii, et tuul kaabitsedes vanale hõbedale peale ei puhu 25). Ka luupainaja kardab palderjani „hõngu“ ja ei tule selle magaja juurde, kelle peatis on padja all topsuke palderjani juuri 26).

Mõnel pool on palderjani kasustatud samuti loomahaiguste arstimisel. Raplas keedetakse palderjani õisi ja varsi segamini ja antakse keedist lehmadele punasehaiguse puhul sisse 27). Loomade kopsuhaiguste korral antakse neile veega sisse pulbrit ülekäijarohu juurtest, naistepunadest, koirohust ja kadakamarjadest 2—3 loodi 3 korda päevas 28). Kuid teated loomade ravimisest palderjaniga on võrdlemisi kitsaalalised.

Olgu veel märgitud, et palderjan õitsevat rahva arvates suve jooksul 9 korda 29) ja et palderjani juurika lõhna armastavad väga

kassid³⁰). Harilikult hoitakse alal kuivatatud palderjani-juuri ja -lehti kindlas nõus, karbis või toosis kaane all³¹).

Palderjan on vana arstirohi. Ta oli juba vanadel kreeklastel ja roomlastel tuntud *phu* nime all ja temast kui ravitaimest on teateid 10. sajandi keskpaigast. Palderjan sisaldab kõigis osades, eriti aga juurtes ja juurikates, omapärasest eetrist õli, mis tuntud palderjaniõli nime all, mis lahjendatult meeldivalt, kontsentreeritult aga veidi vängelt lõhnab. Peale selle sisaldab ta veel happeid, vaiku, suhkrut, alkaloide ja glükosiide. Ta on praegu droogide nimestikus tähtsal kohal ja palderjani-juuri, -troppe, -tilke, -tinktuuri on saada igast apteegist. Arstiteaduses kirjutatakse neid ette krampide, närvihaiguste puhul, kokkutõmbajana soolekatarri ravimisel, isutõstva ainenähtuse, ussirohuna; välispidi kasustatakse teda nahaärritajana³²). Üldse on haiguste nimestik, kus palderjani nii või teisiti tarvitatakse, võrdlemisi pikk, niihästi puhtarstiteaduses kui ka rahvameditsiinilisel käsitlemisel. Viimasel juhul kasustatakse teda kas teena või viinaletisena peaaegu samade haiguste puhul, nagu tarvitavad eestlasedki. olgu see Saksamaal³³), Venemaal³⁴) või Lätis³⁵). Olgu aga siin tähendatud, et palderjani tarvitamine „kangelt“ mõjub mürgistavalt, mõjub südametegevusele halvavalt, mispärast ettevaatus on alati soovitatav.

Kuid peale tervendava mõju arvatakse palderjanil olevat veel omapärasest, üleloomulikkust võimu. Saksamaal usutakse, et tugevasti lõhnava palderjani-juurikaga võib välja ajada kõik pahad vaimud, kuradid ja nõiad. Kui laudas on palderjani ja punet, sinna nõid ei tule. Tubadesse, kus on palderjani-kimbud, ei tule nõid heameelega ja kui ta tulebki, hakkavad palderjani-kimbud liikuma. Nõidusest tekkinud haigusi koduloomadel parandatakse palderjaniga ja kui koor ei taha hästi võiks kokku minna, siis kallatakse koor ja ka piim läbi palderjani-krantsi ning nõiduse võim kaob. Kuid ka muidki omadusi on sellel taimel. Tahab keegi head tutvust teha teiste meestega ja naistega, siis peab ta võtma palderjani, hõõruda selle pulbriks ning veini panema ja siis seda jootma neile, keda ta tahab sõpradeks. Selline on nõuanne, mis pärit juba 15. sajandist. Ka on taim tuntud juba ammu katkurohuna, mille kasustamist mingi hääl kustki on õpetanud³⁶).

Huvitav on jälgida palderjani lõhna mõju kassidele. Kui kuhugi pannakse palderjani juuri kuivama, siis tulevad kassid varsti taimede juurde, püherdavad nende peal ja karjuvad ning satuvad nähtavasti omapärasesse ülevasse meeleollu. Kaheldamatult põhjustab seda palderjani tugev aroomne lõhn, aga milles seisab selle nähtuse selgitus, pole veel täiesti kindel. Arvatavasti on sellel alusel antud taimede ka nimetus kassirohi, kassiviinad, võib-olla ka kassikuserohi, aga samad nimed esinevad ka sakslastel (Kattenkrut, Katzenkraut, Katzenlieb, Katzenwurzelt jt.), venelastel (košatšja trava, koškina trava jt.), prantslastel (herbe aux chats) jne.

1) H. Kapp — Pha. 2) H II 27, 717 (2) — Lai Vaimastvere. 3) M. Rosenbenk — Jür (G. Vilberg); A. Schneider — Kad; J. Iir — Abja; A. Jaanits — Trt; ERA II 27, 436 — Nis Sooniste ja kümneid teateid üle maa. 4) L. Kure — Vön Kivisaare (G. Vilberg). 5) Luce 1823, lk. 10; 1829, lk. 12. 6) E 51157 — LN_g (A. Tiitsmaa); L. Einlov — Hag Adila; Ed. Kaasik — Jõe; H IV 3, 774 (16) — Trt jt. 7) E. Tikerberi — HJn jt. 8) R. Kiremia — HJn Anija; ERA II 36, 565 (1) — Plt jt. 9) A. Ott — SJn Vastemõisa, E. Grünberg — Kan. 10) E 49742 (14) — Vön; E. Türkson — Röp; A. Naabel — Värška; V. Kiss — Saa; M. Jäärats — Rak; E. Männik — JMd; ERM 21, 47 — Rön jt. 11) H II 3, 671 (4) — Lüg. 12) H II 3, 671 (2) — Lüg; M. Luup — Khk. 13) E. Annus — Lai. 14) L. Jõe — Emm Mänspea; ERA II 38, 300 (49) — VMr Porkuni; A. Vitsur — HJn Anija jt. 15) E. Major — Rak; E XIV 19 (138) — TMr Raadi. 16) EK_nS c, 73 (a) — Trm (Ostrovi kogu). 17) H II 52, 47 (25) — Kan. 18) M. Roosvald — Tud; J. Lunts — JMd; ERA II 27, 586 (21) — Nis, Pst; L. Uustalu — Jõh jt. 19) B. Grepp — Pha. 20) H. Kiusdosk — Röp. 21) L. Sooberg — Jõh; H. Juurik — Jõh Voka; ERM 168, 11 (1) — Tõs, Aud, Mih (S. Lind). 22) A. Ihermann — Vig Veltsa (E. Gilde- man). 23) A. Toom — Narva-Jõesuu; O. Saun — Pha Kaali; J. Kukk — Avi jt. 24) H III 19, 328 (14) — Hls. 25) E 3898 (38) — Pst. 26) J. Gut- ves — Rõu Haanja. 27) ERA, herb. — Rap. 28) M. Roosvald — Tud. 29) E. Hansi — Plv. 30) A. Jakobson — Krj. 31) Puusepp — Rõu Vastse- Roosa. 32) Hegi VI, 1, lk. 267, 277; Zörnig I, lk. 551; Wallner 1929. 33) Mar- zell 1921, lk. 423—424; Marzelli 1922, lk. 193—197. 34) Словарь-травникъ, lk. 204—206; Demitsch 1889, lk. 237. 35) Alksnis 1894, lk. 184 jj. 36) Mar- zell 1922, lk. 193 jj.; Söhns 1920, lk. 137 jj.

Peetri piibeleht — *Succisa pratensis* Moench.*)

Peetri piibeleht (160. joon.) kasvab soonitudel, niisketel aru- niitudel, võsastikkudes, metsaservadel. Ta on mitmeaastane taim, 15—60 cm kõrge; juurikas on tugev, tömp, nagu ära hammustatud, lühike, mustakas, pikkade narmasjuurtega; vars on üleval mitme- nutine, veidi ebasarikjas, harva lihtne, alt paljas, ülevalt karvastu- nud, üksikute eemaldunud, vastakute lehepaaridega; lehed munajas- süstjad või süstjad, alumised varrelised, ülemised varretud, terve- servased või jäme hambused, enamasti paljad, pisut läikivad, paksu- võitu; õied pikavarrelistes, poolkerajates nuttides, mis vilja ajal pea- aegu kerajad; õiekroon 4-lõhene, 4—7 mm pikk, karvastunud, tume- sinine, harva valkas; tolmukaid 4; vili takerkarvane. 7—9. Meil sagedasti niisketel niitudel. Üldlevila: kogu Euroopa, Kaukaasia, Lääne-Siber, Põhja-Aafrika.

Vanema nimena näib peetri piibelehel olevat piibeleht, mis esi- neb juba Th o r H e l l e nimestikus (1732), mis aga siiski esineb vaid kirjanduses. Saaremaal on nimeks peetri piibeleht ehk Peet-

*) *Succisa* — ladinakeelsest *succidere* — alt ära lõikama, seega: altära- lõigatud, — taime juurikas sureb otsast ära, mispärast näib tõmbina, nagu ära- hammustatud; *pratensis* — niit-, niidul kasvav.

ruse kõhuvalurohi. Selle nime tekkimise kohta toob L u c e järgmise muistendi: „Kord läks Peetrus oma Issanda ja õpetajaga jalutama. Tal hakkas järsku kõht valutama. Siis kiskus ta selle taime juurika üles ja hammustas otsa ära. Valu läks kohe üle, aga juur jäigi sest ajast peale tõmbiks.“ Sellest ka nimi tõmbijuurega piibelegt 1). Sama muistend on veel praegugi mõnel pool Saaremaal tuntud. Kaali ümbruses nimetatakse sama taime Peetruse juurteks: „Peetrusel valutanud kord kõht. Ta näridnud selle taime juurt ja sedamaid kadunud valu. Sest ajast nimetatakse taime juuri Peetruse juurteks ja neid tarvitatakse ikka kõhuvalu vastu. Et neid Peetrus on tõesti näridnud, seda näitab nende tõmp ots“ 2). Läänemaal on peetri piibelege nimi südamevalu-lilled ja sellise nime on saanud taim järgmiselt: „Peetrusel on olnud kange südamevalu. Jumal annud siis talle südamevalu-õite juuri hammustada. Veel praegugi on juurte küljes näha Peetruse hambajälgi“ 3). Samalt tekkelt on ka nähtavasti peetrihein (Vai) *).

160. joon. Peetri piibelegt.
1/2.

Rahvameditsiinis kasustatakse Peetri piibelegte peamiselt kõhu- ja hambavalu puhul. Kõhuvalu puhul keedetakse Peetri piibelege juuri õlles ja võetakse keedist sisse 4). Ka hambavalu puhul kasustatakse sama keedist 5). Peale selle on Saaremaal varemalt tarvitatud sama taime juure keedist mõne teise kroonilise haiguse ravimisel ja on saadud terveks 6). Kui juuri tõugata pulbriks ja panna peale mõnele liikmepõletikule, siis kaotab see põletiku. Lehtede ja õite keedis parandab jooksja, kui seda 1—2 korda päevas võtta napsiklaasitäis 7).

Taim sisaldab vähemal määral värvainet. Sellepärast on temaga värvitud villu, peamiselt roheliseks. Värvimisel pannakse patta villad, nende vahele kordadena värskeid peetri piibelege lehti, lastakse siis umbes 1/2 tundi keeda ja siis terve öö selles keedises liguneda. Siis võetakse villad pajast ja väänatakse kergelt vesi välja. Seeläbi ei värvu aga villad veel kuigi roheliseks. Patta jäänud värvikeedis taimedega pannakse uuesti keema, paja kohale keppidele laotatakse õhukeselt tahenenud villad ja kaetakse tiheda riidega või lauaticuga kinni, nii et aur villadest läbi tungib. See aur värvibki nüüd villad roheliseks. Pärast seda väänatakse villad kuivaks, lehed

*) Veel mõned nimed: armlill, jaanilill, lilla karunupp, lõngaleht, piimaleht, põldjumikas, soo-haarukene, soojumikas, südamevalu-rohi.

võetakse pajast välja, värvikeedisele lisatakse pisut vett juurde, pannakse värvitud villad veel kord sellesse ja lastakse keeda. Siis muutuvad villad täiesti roheliseks⁸⁾. Kuid ka kollast värvitakse peetri piibelehega. Selleks kuivatatakse lehed ja õied tublisti ära, hõõrutakse siis peenikeseks pulbriks ja keedetakse villu, lisades juurde maarjajääd. Seda vedelikku lastakse nüüd mõned päevad soojas kohas seista ja siis värvitakse temaga villu või villast riidet ilusaks kollaseks⁹⁾. Samuti võib villu kollaseks värvida, kui eespool kirjeldatud rohelise värvi vedelikule juurde lisada maarjajääd¹⁰⁾.

Taim sisaldab eetrilisi õlisid, on maitselt mõrkjalt-magus ja mõjub kokkutõmbavalt. Teda on kasustatud peamiselt kõhuvalu puhul, haavade ja veetõve ravimisel. Värskeid lehti pannakse Venemaal kohati haavadele. Kõhurohuna on ta siingi mitmel pool kasutamisel. Ka pestakse peetri piibelehe keedisega marutõbiste koerte hammustatud haavu ja ussinõelatud kohti¹¹⁾. Erilisi ravitaimetomadusi tal ei ole kuski ja arstiteaduses teda praegu ei kasustata. Lätlastel on ta samuti kui meil hambavalurohuks¹²⁾. Saksas on tema lehti tarvitatud tee aseainena¹³⁾.

Huvitav on, et peetri piibelehe tõmp juur on mitme rahva tähelepanu äratanud ja selle nähtuse selgitamiseks on loodud muistendeid. Saare- ja Läänemaal esineva muistendi juures peatuti juba ülal, mis arvatavasti on sisse talutud kustki ristiusu aegadel. Saksamaal on levinud peamiselt järgmine muistend: „Keegi noormees on teinud kuradiga lepingu, et kurat õpetab temale kõikide taimede kasutamist haiguste ravimisel. Noormees oli sellepärast väga osav arst, inimesed said alati oma haigustest terveks ja põrgu jäi viimaks koguni tühjaks. Kurat vihastas sellepärast ja tegi lepingu vastaselt enne tähtaja möödumist arsti pimedaks. Aga arst oskas ka oma silmi nägijaks arstida just peetri piibelehe juurega. Nüüd ägestus kurat veel rohkem, võttis silmiparandava juurika ja hammustas selle ära. Sest ajast jäigi taime juurikas tõmbiks ja peetri piibelehte hüütakse Saksas kuradihammustus (Teufelsabbiss).“ Teisal jälle seletatakse, et kuradil olnud võimalik selle juure abil teha inimestele suurt kahju. Siis halastanud püha Maria inimeste peale ja võtnud taimelt selle võimu. Kurat vihastunud sellest ja hammustanud sellepärast juurika ära. Enne jaanipäeva on aga juurikas veel hammustamata. Kui seda siis korjata, võib juurikaga nõidu ja vanu pahu naisi eemale hoida ja majast välja ajada. Ka kõneldakse, et üks ingel on õpetanud seda taime kasustama kaelahaiguste, eriti kurgupõletiku (angiini) ravimisel. Kuid isegi inimeste meeolule mõjuvat see taim: kui peetri piibelehte visata söögi ajaks laua alla, siis minevat sööjad varsti tülli¹⁴⁾. Mõnel pool tarvitatavat peetri piibelehe keedist silmade nõrkuse ja rähmajooksmise puhul¹⁵⁾.

Venelastel on kohati peetri piibelehe nimeks ka kuradihammustus (tšertogrōs), mille kohta tuntakse muistendit: „Kord vaiel-

nud kurat Jumalaga: „Ma hammustan inimesel sõrme ära!“ Jumal vastas jälle: „Ma loon taime, mis haavad parandab.“ Nii sündiski. Aga kurat hammustas siis taimelt juure ära. Sest ajast peale pole taimel nagu oma juurikat, kuid jumal laskis taimele kasvada selle asemele väiksemad juured.“ Nähtavasti selle muistendi mõjul kasutatakse Venemaal kohati „tšertogrõs'i“ sõrmpõletiku ehk sõrmeussi, koerahammustuste ja teiste haavade ravimisel¹⁶⁾.

1) Luce 1829, lk. 13. 2) Joh. Völma — Pha. 3) E. Gildeman — Vig Velise. 4) Wiedemann 1876, lk. 376; V. Mõtlik — Pha. 5) Wiedemann 1876, lk. 379. 6) Luce 1829, lk. 13. 7) Niclasen mskr. 8) Friebe 1805, lk. 118; L. Kroon — JMd Albu. 9) J. Ch. Petri, Ebstland und die Ehsten etc. I. Gotha 1802, lk. 128. 10) Friebe 1805, lk. 118. 11) Словарь-травникъ, lk. 894; Demitsch 1889, lk. 231. 12) Alksnis 1894, lk. 208. 13) Heği VI, 1, lk. 280. 14) Perger 1864, lk. 66; Söhns 1921, lk. 181, jt. 15) Marzell 1921, lk. 274. 16) Demitsch 1889, lk. 231.

Äiatar — *Knaütia arvensis* Couet*).

Kuivadel, lagedatel niitudel, kangrutel, põllupeenardel, tee-äärtel, metsaservadel kasvab kohati sagedasti äiatar (161. joon.), mille sinilillad õienutid kergesti üldisest taimkattest välja paistavad. Sellel mitmeaastasel taimel on tugev juurikas, millest kerkib 30—100 cm kõrge, püstine, sirge, ümmargune vars, mis sagedasti ülevalt oksine ja takerkarvane või tikjatest karvadest kare; juurmised lehed kodarikuna (mis pärast õitsemist enamasti koltuvad), keskmised lehed sulglõhised, harva jagumatud, kõik hallikasrohelistes; õisik tiheda poolkeraja nutina pika varre otsas, nutis 50—80 õit; õiekroon 4-lõhene, sinililla, harva ka punakaslilla või kollakasvalge; servmised õied suuremad; tolmukaid 4; õiepõhi katelehtedega või karedate karvadega. 6—9. Eestis sage vastavatel kasvukohtadel. Üldlevila: kogu Euroopa, välja arvatud põhjanaba lähedased alad; Kaukaasia, Lääne-Siber.

161. joon. Äiatar. ½.

Äiatar, osalt ka aijatari nimi on võrdlemisi vana ja tarvitusel peamiselt kirjanduses (alates Hupel'ist 1818. a.) ning üles märgitud Tartumaalt. Vana nimi on ka jumikas (Willmann'il 1787: jummakas), jumik, põldjumikad, jumakas, jämmikas, ka jäneselill (Knüpf-fer 1842. a. Väike-Maarjast), päevarohi ja tõnniserohi (Rosenplänter). Kuid kõik need nimed on tarvitusel vaid kirjanduses.

*) *Knaütia* — nimetatud Linné poolt arst Christoph Knaut'i (1634—1716) nime järgi; *arvensis* — põld-, põllul kasvav.

Rahva keskel on levinud sagedamini: jaanilill (Kagu-Eesti), jaaninupp (Emm), karukäpp (Hää), krambirohi (Hlj), kärberohi (Muh), lillanööp (Hls), maastsaanu-rohi (HJn), naisterohud, lange-töverohi (Mih, Aud, Tõs), tarihein (Rid), villirohi (Trm, Pal), voolmerohi (Kuu Kolgarand).

Erlist laiaulatuslikku kasustamist äiatar rahvameditsiinis pole leidnud. Lääne- ja Põhja-Pärnumaal on aiadari-keedist tarvitatud langetõve ravimisel, teena joodud ¹⁾. Haljalas on krambirohu-tee hea krampide puhul ²⁾. Lõuna-Eestis kasustatakse äiadari õite teed siis, kui kuuhaigus on kinni, — sest ka nimi naisterohud ³⁾. Kohati peetakse teda heaks kõha ja kopsuhaiguste ravivahendiks, sest ta tee ajab higistama ja puhastab verd; samuti parandab isegi tiisikuse ⁴⁾.

Saksas on äiadari-keedist varem kasustatud sügeliste ja teiste nahahaiguste ja -punetuse ravimisel ⁵⁾. Sedasama tehakse ka Veneski, kuid veetõve puhul on ka joodud äiatariteed. Kohati antakse keedist loomadele juua, kui neil on sees ussid ⁶⁾.

1) V. Schmidt — Mih Nedremaa; S. Lind — Aud, Tõs, Mih. 2) R. Kleesment — Laheküla. 3) EÜS-i herbaar. 4) Niclasen mskr. 5) Marzell 1921, lk. 273. 6) Словарь-травникъ, lk. 513; vrd. ka Rosenplänzer, Öppetus, lk. 90.

Kellukad — *Campánula* L*).

Eesti taimkattes esineb mitu liiki kellukaid, mille üldiseks tunnuseks on, et nende õied on kellukjad, kuljuse-, kübara- või katla-taolised. Sellepärast on ka suurem osa kellukate nimedest moodustatud kas sõnast kell, kuljus, katel või kübar, harvemini ka liit-osast müts. Nii on üldiselt levinud nimed: kellukas, kelluke, kana-kell (Emm), karikell, karukell (Mar), kirikukellad (Vai, Khk), koerakell (Jür), kukekell (Hii, Muh), kurekell (Jõe, HJn, Jür; ka Thor Hellel 1732: kurro kellad), kullikell (HJn., leenikellad (Mar), pääsukese kellad, sinikell, hundikell (Pha), helikelluke (Hls). Kübaraga on ühendatud: konnakübar, kullikübar, kurekübar, käokübar (kõik rohkem Põhja-Eestis), kuningakübar (Hls), linnukübarad (Avi, Tud), pääsu- ehk pääsukesekübar (Alt), soekübar (Nõo, Ote), sõrmkübar (Jõe), tondikübar (HMd), varesekübar (Hls, Krk); sõnast katel: kurekatel ehk -katal (peaaegu üle maa), käokatel (HJn), pääsuksekatel (HJn), urekatel (Pha). Siis veel: jänesetanu (Hls), linnumüts (Kuu Viinistu), varesemüts (Trm), kuljuslill (Lai), käokul'lus Vil, Nõo), pääsukesekul'lused, käo-

*) *Campanula* — ladinakeelsest *campana* — kell; *campanula* — kelluke.

pada. Peale selle on veel üksikuid nimesid, mis käivad ühe või teise liigi kohta.

Üldse ei osata rahva keskel kuigi kindlalt vahet teha üksikute liikide vahel ja sellepärast on vähegi sarnased liigid ühe ja sama nimega. Eriti pannakse kellukate juures suurt katlataolist õiekrooni tähele.

Meil esinevad kellukad on mitmeaastased taimed, üks vaid kaheaastane. Lehed on neil mitmesugused, tupp 5 kitsa tipmega; õiekroon täiesti kokkukasvanud, kellukjas, 5-hölmase äärisega, korrapärane, võrdlemisi suur; tolmukaid on 5, mis kinnituvad õiepõhja külge; tolmukaniidid karvastunud; sigimik alumine, 3—5-pesane; emakakael lihtne, karvane, 3—5 emakasuudmega; kupar avaneb kõrvvalt aukudena.

Ümmarlehine kellukas — *C. rotundifolia* L.*)

Ümmarlehine kellukas (162. joon.) esineb meil peaaegu kõige sagedamini ja ka kõige laiemal ulatusel. Ta vars on püstine või veidi tõusev, paekalda serval isegi rippuv, alumises osas enamasti udejalt karvane; juurmised lehed pikavarrelised, ümmarneerjad või südajad (õitseajaks aga enamasti juba kuivanud), enamasti täkilised, ülemised varrelehed kitsad, süstjad; õiekroon kellukjas.

ümmardunud alusega (põhjaga), tumesinine, harvemini helesinine, väga harva valkjās. 5—10. Kuivadel niitudel, liivikutel, paekalda serval, kividel, lagedates metsades ja võsastikkudes üle maa. Üldlevila: Euroopa, Aasia, Põhja-Ameerika.

Sellele liigile on nimeselt peamiselt kukekellad, käokübarad jt. Omapärane nimi on saneljalg (Jõe Ihasalu). Taimest tehakse kohati teed ja juuakse, kui hääl on ära ¹⁾. Mõnel pool keedeti kurekatelde, kassikäppade ja kibuvitsa õitest ummuksis teed ja joodi tiisikuse ravimisel. Seda juues on mõned tunnud, et rinnust on nagu tükk kadunud, ning haige on lõplikult saanud terveks ²⁾.

162. joon. Ümmarlehine kellukas. $\frac{1}{2}$.

*) *rotundifolia* — ümmarlehine.

Kõigil kellukatel on võrdlemisi vähe väärtust rahvameditsiinis, mitte üksi meil, vaid mujalgi.

Suureõiene kellukas — *C. persicifolia* L.*)

Suureõiene kellukas (163. joon.) kasvab peamiselt aruniitudel, metsaservadel, raiestikkudel, võsastikkudes, kallakutel, meil peaaegu üle maa. Ta vars on 50—100 cm kõrge, sirge, püstine, enamasti lihtne, harva oksine, 3—8 õiega; lehed kitsad, süstjad, paljad, veidi läikivad, enamasti terveservased; õied suured, lühiraolised, lihtsa kobarana; õiekroon ümmarkellukas, suur, 2,5—4 cm lai, laiade tipmetega, tumesinine, harva valkjas. 6—8. Üldlevila: peaaegu kogu Euroopa, Ameerika, Siber.

163. joon. Suureõiene kellukas. $\frac{1}{2}$.

See on võrdlemisi ilus taim meie niitude taimkattes. Tema suuri katlataliisi õisi armastavad lapsed varre küljest noppida ja nendega „pauku“ teha. Selleks võetakse kurekatla õiest emakas ja tolmuks ning tühi „katel“ pannakse pahema käe pöidla ja esimese sõrme vahele ümmardunud auku ning lüüakse lapiti parema käega tugevasti peale. Tugeva õhusurve mõjul puruneb „katel“ ja õhk vabanes teeb väikese paugu. Sellest ka nimi: püssipauk (Jür Kuma). Kõige sagedam on aga nimi — kurekatel. Sellele liigile kuuluvad ka nimed piimapütid, kuninga-

kübar (Hls), kurekupp (Khk), lокkhein (Trm). Pärnu ümbruses on tal nimeks ka põierohi, — neid rohtusid otsitakse siis kui väikesel lastel ei ole põis korras, keedetakse teed, antakse lastele juua, — siis peab häda kaduma³⁾).

Saaremaal värvitakse kurekatlaga: taime varred, lehed ja ka õied keedetakse riidega seltsis ja siis jäävat riie siniseks⁴⁾).

Nagu kellukate üldises osas tähendatud, nimetatakse mõnel pool kurekatelt ka kirikukelladeks. Aga üks vana saaga (muistend) püüab tõendada, et kirikukellad on oma alguse ja kuju saanud just kurekatlalt. Esimestel kristlastel ei olnud kirikukelli, vaid palvetajaid kutsus kokku vastav kirikuteenija hüüetega, nagu see praegugi sünnib muhamediusu maades. Ligi 1500 aastat on sest tagasi, kui esimest korda kõlas kirikukell Nola toomkirikutornis Kampaanias. Kella avastajaks peetakse vaga ja õpetatud piiskoppi Paulinust. Ühel

*) *persicifolia* — ladinakeelsest *Persica* — virsik, persik (puuvili), ja *folia* — leht; seega virsikulehine.

õhtul jalutas jumalakartlik piiskop metsa-aasal ja laulis vaikselt oma-ette. Läheneva õhtu kollane purpur virvendas vaikselt kohisevate puude lopsakal lehtede-rohelisel; ümberringi oli selline õnnis rahu, et Paulinus tahtmatult käed kokku pani ja palvetas: „Ole õnnistatud ja kiidetud Issand, maailma valitseja, üleval taevas; anna mulle märk, et sa praegu oled minu juures ja jääd minu juurde minu elupäevade lõpuni. Ja korraga hakkas ta ümber vaikselt ja tasa helise-
 ma ja vaga palvetaja kuulis, kuidas sinised kurekatlad (Glockenblume — kellalilled) tema pea ümber õhtutuuleõhus kõikusid. Selle õndsas õhtutunni mälestuseks laskis jumalakartlik piiskop valada hiigla-kellalille (= kurekatla), pani selle Nola toomkirikusse ja see kutsus alati kogudust palvele. See oli esimene kirikukell, mis helises kristlaste Jumala kiituseks ⁵⁾).

Harilik kellukas (käokübar) — *C. pátula* L.*)

Harilik kellukas ehk käokübar (164. joon.) kasvab meil nüüd, metsaservadel, võsastikkudes üle maa, aga jääb vähemaks Lääne-Saartel või puudub mõnel saarel koguni. Käokübar on kaheaastane taim, 25—50 cm kõrge; vars on püstine või veidi tõusev, kandine, paljas või alt lühikarvane; lehed on paljad, täkili-
 sed, alumised elliptilised või äraspidi-munajad, lühivarrelised, ülemised piklikud või keeljad, varretud; õitepööris peaaegu kändaline; külgmistel õieraagudel keskelt pisut kõrgemal 2 lehekest; õied päikesepaistel püstised, öösi ja vihma-ajal longus; õiekroon lehterjas (alus ei ole ümmardunud, vaid kuhikjas), sinakaslilla (mitte tume-sinine nagu ümmarlehisel kellukal), alusel valkjas, tipmete otsad teritunud; tupe tip-
 med naaskeljad, püstised, umbes poole õiekrooni pikkused. 6—8. Üldlevila: Euroopa, välja arvatud äärmised põhja- ja lõunapoolsed osad.

164. joon. Harilik kellukas. ^{1/3}.

Käokübar on sagedasti ilutaimena lillevaasides, sest oma laia ja hõreda õisikuga ja siniroosakate õitega pakub ta silmale tarvilikku rahuldust. Pärnu pool nimetatakse teda ka siniseroosi-rohuks, sest temaga arstitakse sinist roosi: taimest valmistatakse keedist ja pestakse sellega siis sinist roosi (roose olevat kolm liiki: sinine, punane ja valge) ⁶⁾. Saarde pool on temal kohati nimeks varese-

*) *patula* — laiunud, veidi laiuv.

tanu ning selle õisi on varemalt tarvitatud ühes teiste õite ja vartega segatult mitme haiguse vastu, näit. rabanduse, maaliste, uimastanud oleku jne. ravimisel ⁷⁾). Teistest nimedest on huvitavamad ussililled (Aud) ja vareselilli' (Võn).

Saksamaal, eriti Baieris, on arvamine, et käokübarat ei tohi katkuda ja elamusse tuua, sest siis tulevat äike ning pikne löövat sisse. Taime nimetatakse seal ka äikeselilleks (Wetterglöcke) ⁸⁾.

Venemaal ravitakse mõnel pool käokübara juurte keedisega marutõbise koera puretud haavu ⁹⁾.

Kerakellukas (muhurohi) — *C. glomerata* L.*)

Niitudel, metsaservadel ja võsastikkudes, teede ja tarade ääres kasvab kerakellukas ehk muhurohi (165. joon). Oma välimuselt erineb ta mitmeti teistest kellukatest ja sellepärast ei ole tema nimigi rahva keskel ühine kellukatega. Kõige laialdasem on praegu muhurohi, siis sinikopp, mis näivad levinud küll rohkem kirjanduse kaudu. Peale nende veel imikas (Kse), nutsaklill (KJn), naistehaiguserohi (Vig).

165. joon. Kerakellukas.
½.

Muhurohi on mitmeaastane taim 15—70 cm pikkuse varrega ja peenikese juurikaga. Vars on püstine, lihtne, paljas või kähärjalt karvastunud; alumised lehed piklikmunajad, alusel ümmardunud või südajad, ülemised süstjad, ahenunud alusega, varretud, teravad, servast täkilissaagjad; õied tiheda männasena ümber varre, pea-aegu nutina; õiekroon lehterjas, sinivioletne, harva valge; emakakael ei ulatu kroonist üle. 6—9. Meil esineb igal pool. Üldlevila: Euroopa, Kaukaasia, Armeenias, Iraan.

Muhurohul ei ole erilisi ravitaimede omadusi eestlaste keskel. Nime järgi otsustades on teda nähtavasti kasustatud muhkude ravimisel. Venemaal on teda kohati kasustatud marutõbiste loomade puremiste arstimisel, kohati juuakse keedist peavalu puhul ja mõnes paigas võetakse muhurohu pulbrit sisse palaviku korral ning siis, kui „kurgus hääb kähiseb“ ¹⁰⁾.

Väga sarnane muhurohule on **kare kellukas** (*C. cervicaria* L.) **, mis kasvab peamiselt metsaservadel, võsastikkudes, kinku-

*) *glomerata* — kerajas, kerataoline.

***) *cervicaria* — ladinakeelses *cervix* (omast. *cervicis*) — kukal, kael, — taimed on varemalt kasustatud kaelaahaguste ravimisel.

del, harvemini niisketel niitudel. Tal on alumised lehed pikad, süstjad, ahenevad lehevarreks, õitseajal juba enamasti kuivanud, ülemised poolvarreümbrise alusega; õiemännased väheõiesed; kroon helesinine või violetne, väike; emakakael pikk, ulatub kroonist välja. Kogu taim tikjalt karekarvane. 7—8. Meil esineb võrdlemisi harva. Üldlevila: Kesk- ja Ida-Euroopa, Lõuna-Prantsusmaa, Ülem-Itaalia, Lõuna-Venemaa, Balkani maad, Kaukaasia.

Kurekatel — *C. rapunculoïdes* L.*)

Kurekatel (166. joon.) kasvab peamiselt põllupeenardel, teede ääres, kraavikallastel, prahiplatsidel, kangrutel, harva võsastikkudes ja niitudel. Ta on õieti põllu-umbrohi, kus ta pikad maa-alused võrsundid asjatult kultuurtaimede toitaineid endale võtavad. Kurekatel

166. joon. Kurekatel. $\frac{1}{3}$.

167. joon. Nõgeselehine kellukas. $\frac{1}{6}$.

on 20—100 cm kõrge; vars on püstine, nürikandine, enamasti paljas ja peaaegu alati lihtne; alumised lehed laiad, südajad-kolmenurgased, teravad, täkilised, ülemised lehed piklikud, süstjad, ebatasaselt saagjad; õied ühekülgse kobarana; kroon sinivioletne, harva valkjas. 6—9. Eestis väga sage raadikmaadel ja mujalgi. Üldlevila: kogu Euroopa, välja arvatud äärmised põhja- ja lõunapoolsed alad. Väike-Aasia, Kaukaasia.

Kurekatel on hästituntud aga vähekasustatud taim, nagu tei-

*) *rapunculoïdes* — rapuntseli-taoline; rapuntsel — taim samas perekonnas.

sedki umbrohud. Peale kurekatla tuntakse tal veel nimesid: hundi-kellad, konnakübar (Kei), kullikübar (Trm), kraavikelluke (Vig), pääsukese kellad ja ka soo-üheksamaõis (?) Põhja-Järvamaal.

Saaremaal keedetakse kurekella õisi siis, kui loomad pole seedimine korras ja antakse loomadele juua, — see parandavat haiguse¹¹⁾.

Nõgeselehine kellukas — *C. trachelium* L.*)

Nõgeselehine kellukas (167. joon.) kasvab hõredates salumetsades, võsastikkudes, raiestikkudes, mõnikord ka jõeluhadel ja puisniitudel metsatukkades. Ta vars on 30—100 cm kõrge, püstine, teravakandine, karekarvane; lehed karekarvased, kahelisaagjad, alumised lehed südajad, kolmenurgased (väga sarnased kõrvenõgese lehtedega), varrelised, ülemised süstjad, varretud; õied igakülgse kobana, õieraol alusel 2 väikest lehte; õiekroon sinililla või helesinine, harva valge. 6—8. Meil esineb kohati üle maa. Üldlevila: kogu Euroopa, Lääne-Aasia, Siber, Põhja-Aafrika.

Nõgeselehist kellukat on kasustatud kohati jooksja ravimisel, sest ka nimi: jooksjarohi¹²⁾. Venemaal on varemalt seda taime tarvitatud kaela- ja kurguhaiguste ravimisel arstiteaduseski, kuid on praegu jäetud täiesti kõrvale. Kohati tehakse selle taime juurtest salatit ja noortest lehtedest suppi¹³⁾.

Paekalda-alusel parkides, varjukates lehtmetsades kasvab meil kohati **laialehine kellukas** (*C. latifolia* L.)**), mis erineb sellepoolest eelmisest, et tal on peaaegu ümmargune ja nürikandine vars, mille kõrgus 50—120 (150) cm; lehed piklikmunajad, täkilis-saagjad; õied üksikult või 2—3-ti ülemiste lehtede kaenlas; õiekroon suur (3—5 cm pikk), sinivioletne, suurte tipmetega. 7—8. Üldlevila: Euroopa, välja arvatud äärmised põhja- ja lõunapoolsed alad, Väike-Aasia, Iraan, Siber.

1) L. Jõe — Emm Mänspäe (G. Vilberg). 2) M. Saukas — Rak (J. Laarmann, Eesti Kirjandus 1923, lk. 95); E 46002 — Nmm. 3) Rosenplänter, herbar. 4) N. Öun — Pöi Kõrkvere. 5) Relling-Brohmer I, lk. 84. 6) Rosenplänter, herbar. 7) J. P. Söggel — Saa. 8) Marzell 1921, lk. 271. 9) Словарь-травникъ lk. 495. 10) Sealsamas, lk. 496. 11) H. Laul — Khk Rootsiküla. 12) J. Tuur — Rid Tapurand. 13) Словарь-травникъ, lk. 493.

Rapuntsel — *Phyteuma spicatum* L.***)

Metsades, peamiselt salumetsades, segametsades, harvemini võsastikkudes, harva metsalähedatel niitudel kasvab meil Lõuna-Eestis (Munamäe, Taevaskoja ümbruses ja ka mujal) rapuntslit.

*) *trachelium* — kreekaeelsest *trachelos* — kael, — ka seda kellukat on varemalt kaelahaiguste ravimiseks kasustatud.

**) *latifolia* — laialehine.

***) *Phyteuma* — kreekaeelsest *phyteuma* — kasv, taim; vana taimenimi ühel reseedaliigil; *spicatum* — päine, peataoline.

Põhja-Eestist on teda senini vähe leitud (Viljandi ümbrusest, vanemad teated Paidest). Rapuntsel on mitmeaastane taim, 30—80 cm kõrge. Juurikas on naerisjalt jämenenud, vars püstine, lihtne ja paljas; lehed paljad, alumised pikavarrelised, süvasüdajad, peaaegu sama laiad kui pikad, terava või ka tõmbi otsaga, servast täkilised, ülemised lehed muutuvad kitsamaks, lühivarresemaks ja vähem südajaks, kõige ülemised peaaegu varretud, süstjad; õied esinevad otsmise peana, nutina; õiekroon putkjas, aluseni 5 süstjaks või lineaalseks tipmeks jagunud, küüsvalt kõverdunud, valkjas või rohekasvalge, kohati ka sinaka kirmega; tolmukaid 5, emakasuudmeid 2. 6—8. Üldlevila: Kesk- ja Lõuna-Euroopa, osalt ka Lääne-Euroopa.

Rapuntsel on meil vähetuntud taim, mitte üksi külainimeste keskel, vaid ka eriteadlastelgi ei ole veel selle taime levimise kohta tarvilikku selgust. Tema jämedad juurikad sisaldavad mitmeid aineid ja neid süüakse mõnel pool; samuti valmistatakse noortest lehtedest salatit¹⁾.

1) Heji VI, I, lk. 373; Marzell 1921, lk. 557.

Sininukk — *Jasione montana* L.*)

Lahjadel, liivastel niitudel, nõmmedel, hõredates männikutes, kus pinnas liivane, kasvab sininukk, mis välimuselt meenutab ääatari või peetri piibelehte, on aga tublisti väiksem. Sininukk on aga tüüpiline liivikutaim ega salli lupja. Ta on kaheaastane, 10—50 cm kõrge. Vars on lihtne või oksine, püstine, ülevalt paljas, alt lehistunud ja veidi karvane; lehed kitsad, enamasti varretud, servast lainelised; õied otsmise nutina; õiekroon helesinine, üksik õis 5 lineaalse tipmega ja 5 tolmukaga. 6—8. Meil Eestis sagedasti vastaval kasvukohal; üldlevila: kogu Euroopa, Väike-Aasia, Põhja-Aafrika.

Sininukk on vähetuntud taim ja teda segatakse tihti ääatariaga, kuigi nende lehtede ehitus erineb tublisti. Kasustamisväärtust temal ei teata. Liivikutel on ta öitsemisajal meeldivaks ilutaimeks, hilisudel aga kuivavad lehed, varisevad õied ning ta muutub kahvatuks ja halliks.

SISUJUHTAJA.

<i>Alectorolophus</i>	205	<i>Origanum</i>	161
angervars	146	palderjan	240
<i>Asperula</i>	238	<i>Pedicularis</i>	207
<i>Betonica</i>	158	peetri piibeleht	244
<i>Calamintha</i>	160	<i>Phyteuma</i>	255
<i>Campanula</i>	248	<i>Pinguicula</i>	215
<i>Clinopodium</i>	159	piparmünt	173
emajuur	140	<i>Plantago</i>	221
<i>Erythraea</i>	135	<i>Polemonium</i>	147
<i>Euphrasia</i>	201	<i>Primula</i>	131
<i>Galium</i>	229	<i>Prunella</i>	156
<i>Gentiana</i>	138	pune	161
<i>Glechoma</i>	154	pääsukesesilm	131
hänisilm	147	rapuntsel	255
<i>Jasione</i>	255	sannikas	142
kaetisrohi	165	<i>Scrophularia</i>	189
kamaras	203	<i>Scutellaria</i>	152
kassiratas	154	sealõuarohti	189
kassisaba	195	silmrohud	201
kellukad	248	sinilav	147
<i>Knautia</i>	247	sininukk	255
koorike	191	<i>Solanum</i>	175
kurekael	253	<i>Stachys</i>	158
kuupävarohud	211	<i>Succisa</i>	240
kuuskjalg	207	<i>Swertia</i>	142
käbihein	156	südame-emajuur	138
käokannus	185	tarinõges	151
käokübar	251	teeleht	221
liivatee	165	<i>Teucrium</i>	151
<i>Linaria</i>	185	<i>Thymus</i>	165
lõosilm	147	tihashain	152
<i>Lysimachia</i>	132	tsümbel-lill	188
maajalg	154	tõnnike	158
maasapp	135	ubaleht	143
maavits	175	ussilill	135
madar	229	<i>Utricularia</i>	218
mailased	190	<i>Valeriana</i>	240
<i>Melampyrum</i>	211	varjulill	238
<i>Mentha</i>	171	virn	235
<i>Menyanthes</i>	143	<i>Verbascum</i>	180
metsvits	132	<i>Veronica</i>	190
muhurohi	252	vesihernes	218
mägimünt	159	<i>Vincetoxicum</i>	146
münt	171	vorstirohi	164
<i>Myosotis</i>	147	võipätakas	215
nõmmemünt	160	äiatar	247
<i>Opuntites</i>	203	ühöksaväGINE	180